

APÁCZAI CSERE JÁNOS
VÁLOGATOTT PEDAGÓGIAI MŰVEI

**ÖSSZEÁLLÍTOTTA, A JEGYZETEKET ÍRTA,
A LATIN SZÖVEGEKET FORDÍTOTTA
OROSZ LAJOS**

TARTALOM

Magyar Enciklopédia

Előszó az olvasóhoz

Apáczai János üdvözli az igaz bölcsességre törekvő olvasót

Hatodik rész

Az égi dolgokról

(Részletek)

Nyolcadik rész

A csinálmányokról

(Részletek)

Tizedik rész

Az embernek magaviseléséről

(Részletek)

A bölcsesség tanulásáról

Magyar Logikácska

Első rész

Tanács

mellyet Joachymus Fortius ad Apáczai János

által egy tanulásába elcsüggedt ifjújának

Hú elbeszélése

annak az eseménynek, mely 1655. szeptember 24-én

a gyulafehérvári kollégiumban történt

Tartalmi kivonat Seiwerttől

Tartalmi kivonat Szathmáry Pap Mihálytól

Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól

Apáczai Jánosnak, a teológia doktorának és professzorának beszéde

Levelek

Apáczai János supplicatiója Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszonyhoz

Apáczai levele Geleji Katona Istvánhoz udvarhelyi paphoz és espereshez

Apáczai supplicatiója Barcsai Ákoshoz

A magyar nemzetben immár elvégtére egy academia felállításának módja és formája

*melyben megmutattatik, mind a mely könnyen mindjárt is meglehetne,
mind az pedig, mely kicsiny akadályok állottak ebben ennek előtte is ellent*

Egy magyar academiának lerajzolása

Magyar Enciklopédia¹

Előszó az olvasóhoz

Apáczai János üdvözli az igaz bölcsességre törekvő olvasót

Hogy erről az újfajta munkáról² könnyebben mondhasz igazságos ítéletet, kegyes olvasó, néhány szóval föl kell hívnom figyelmedet arra, mi adott megírására alkalmat, továbbá, hogy milyen jellegű és miképpen használható e munka.

Ami az első kérdést illeti, már tíz évvel ezelőtt, midőn Kolozsvárott tartózkodtam a humán tudományok kedvéért, és állandó szorgalommal követtem mindenekelőtt a nagyhírű és nagy-tudású tanítónak, Porcsalmi András úrnak irányítását,³ gyakran megtörtént, hogy ez a kiváló és alapos képzettségű tudós messze-messze elkalandozott a mesterségek és tudományok magasztalásában, és néhányszor szívélyes közvetlenséggel megmutatta nekem ritka és mélységes műveltségének kitűnő tanújelét, azokat a jegyzeteket, amelyekben maga foglalt össze csaknem minden tudományt. Ugyanakkor pedig engem is őszintén buzdított, hogy idővel majd hasonlót készítsek. Szorgalmát bizonyos mértékben utánozni akarva, írásaiból sok részletet kezdtem kimásolni saját használatomra.

De nem sokkal később az isteni gondviselés rendelkezéséből Kolozsvárról Gyulafehérvárra költöztem. Miután itt tanulmányaimat kétszer szomorú hajótörés érte,⁴ végre a kitűnő férfiú, Bisterfeld János Henrik úr tanítványainak társaságába kerülve, olyan tanítóra akadtam, aki a tudományok iránt való lelkesedés dolgában előző tanítómhoz volt hasonló.⁵ Gyakran saját

¹ Magyar Encyclopaedia, azaz minden igaz és hasznos bölcseségnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása Apáczai Tseré János átal. Ultrajecti, 1653. Latin nyelven írt előszó, 37 számozatlan lap.

A Magyar Enciklopédia eredeti kiadásában a latin nyelvű előszó fejlécein végig a „Praefatio ad lectorem” (Előszó az olvasóhoz) szavak vannak, az előszó címe helyett azonban a következő megszólítás áll (latin nyelven): „Apáczai János üdvözli az igaz bölcsességre törekvő olvasót.”

² Apáczai neve alatt előzőleg két kisebb értekezés jelent meg latin nyelven: Értekezés a szent filológiába bevezető tanokról..., Utrecht, 1950; Teológiai doktori értekezés az első ember bűnbe eséséről... Harderwijk, 1951.

³ Mivel Apáczai az előszót 1652-53-ban írta, a Porcsalmitól kapott indíték, amelyet itt említ, 1642-43-ra esik. (Lásd Bevezetés, 15. lap.) Porcsalmi András (1617-1681) a kolozsvári iskolának 1642 óta „rektora”. (A rektori cím akkoriban nem igazgatót, hanem a grammatikainál magasabb fokozaton tanító tanárt jelölt.) Itt működött még 1656 után is, amikor Apáczai volt az iskola igazgatója. Ebben az időben logikát és metafizikát tanított. A kollégium albumában a neve mindjárt Apáczaié után a második helyen áll, mint „philosophiae rationalis, logicae scilicet et metaphysicae etc. lector, collegii rector ordinarius” (a racionális filozófia, ti. a logika és a metafizika stb. lektora, a kollégium rendes tanára). Porcsalmi később, 1662-ben a kolozsvári iskola igazgatója lett, majd lelkészi hivatalt vállalt.

⁴ Nincs adatunk arról, hogy Apáczai miért szakította meg két ízben is tanulmányait. Vö. Bevezetés, 20. lap, 40. jegyzet. (*A jegyzetekben levő hivatkozások oldal- és jegyzetszámait a nyomtatott kiadásra vonatkoznak! - az elektronikus kiadás szerk.*)

⁵ Bisterfeld János Henrik (1606-1655) német professzor 1630-ban jött a herborni akadémia tanszékéről a gyulafehérvári iskolába Bethlen Gábor fejedelem meghívására Alstedius és Piscator professzorokkal együtt. Alstedius halála után, 1638-ban ő lett az iskola igazgatója. A puritánus mozgalomhoz meggyőződéssel csatlakozott, s azt, bár óvatos politikával, de minden kérdésben támogatta.

fülemmel hallottam, hogy mind nyilvános, mind magántanítása alkalmával⁶ nagy szorgalommal és nekibuzdulással ezeket a szavakat véste tanítványai emlékezetébe: „*A szentírást az egész enciklopédiának legalább közepes ismerete nélkül senki sem magyarázhatja sikeresen. Annak pedig, hogy szilárd műveltséghez jussunk, nincs hasznosabb módja, nincs előnyösebb útja, mint az, hogy minden dolgról rövid vázlatot állítsunk össze, és minden tudomány rövid összefoglalását emlékeztünkbe vessük.*” Hogy pedig e tanításokat mélyebben ültesse szívünkbe, s azok a zsenge lelkekben minél mélyebb gyökeret verjenek, még nyilvános előadásain sem áttolta hangoztatni (és pedig teljes joggal), hogy neki már életének tizenhatodik évében a kisujjában volt Alstedius egész, úgynevezett negyedréteg alakú Enciklopédiája, már ami az abban foglalt tantételeket és szabályokat illeti.⁷

Hogy ez az élő, hathatós és meggyőző érv mily hatással volt más akkori hallgatóira, nem tudom. Engem mindenesetre a szorgalom dühe oly lázba hozott, hogy megragadtam Alstedius nagy Enciklopédiáját, és a hexilógiától kezdve egészen a zenéig minden tantételét leírtam, elég rövid idő alatt ugyan, de hatalmas testi-lelki fáradtság árán.⁸ Valahogy úgy éreztem magam, mint Julius Caesar, aki midőn Gades szigetére érkezett, és Héraklész templomában meglátta Nagy Sándor képét, feljajdult, és nagyon szégyenkezett gyámoltalanságán, amiért abban az életkorban, mikor amaz már a földkerekséget leigázta, ő még semmiféle emlékezetes

I. Rákóczi György fejedelem egyik legbefolyásosabb tanácsadója volt, de a puritánus mozgalom elleni reakció megerősödése idején kissé háttérbe szorult. Nagy műveltségű, kiváló tanár volt, a skolasztika ellensége és a reális ismereteket rendszerező és fejlesztő enciklopédikus irány híve. Fizikai kísérletei miatt - melyeket a gyulafehérvári iskolában végzett - egyenesen varázsló hírében állott. Gyulafehérvári működése alatt nagy hatással volt a magyar puritánus mozgalom képviselőinek fejlődésére: Tolnai Dali Jánosra, Apáczaira stb.

⁶ A professzorok a nyilvános előadásokon kívül ún. *privatum collegiumokat* (magánórákon való tanítást) is tartottak. A magántanításnak ebben az időben igen nagy szerepe volt az iskolai munkában. Az ún. osztályóra-rendszer, amelyet a nagy cseh pedagógus, Comenius alkotott meg, ebben az időben még nem alakult ki. A tanulók saját szorgalmuktól és képességüktől függően lényegében egyéni tanmenet szerint, egyéni ütemezésben dolgozták fel a közös tantervben csak nagy általánosságban előírt anyagot. A tanárok a nyilvános előadásokon elhangzott anyag megértését magánfoglalkozásokon ellenőrizték, 4-5 tanulóból álló kisebb csoportokon belül, s ugyanakkor adták meg a tanulók előhaladását biztosító magyarázatokat is. A magántanításért a tanárok „pénzt vettek”, csak a teológia professzorának nem illett „pénzt venni”. (L. Apáczai: *Egy akadémia felállításának módja...*, Vál. ped. m. 220. lap.)

⁷ *Alstedius* János Henrik (1588-1638), a herborni akadémia filozófia- és teológiaprofesszora, 1629-ben jött Bethlen Gábor hívására a gyulafehérvári iskolához, és tevékenyen közreműködött ennek az iskolának főiskolává való fejlesztésében. Ő volt az iskola vezetője, és ő tanította a teológiát. Tudományos tekintélye nemzetközi méretekben is igen nagy volt. Világnézetileg dogmatikus kálvinista alapokon állott, s az emberi tudás egészét igyekezett átfogni és rendszerezni e világnézet igazolása, a skolasztika leküzdése és a biblia tudományos hitelének elismertetése érdekében. Mint filozófus erősen eklektikus. Nagyon sok összefoglaló teológiai, filozófiai és nyelvészeti munkát írt. Legnevezetesebb ezek között a mintegy 3000 lapos, negyedréteg alakban nyomott latin nyelvű nagy enciklopédiája (Herborn 1620). Apáczai említi Alstedius terjedelmes latin nyelvтанát is (Beszéd a bölcsesség tanulásáról, Vál. ped. m. 158. lap), mely a gyulafehérvári főiskola használatára 1634-35-ben jelent meg két részben: *Rudimenta linguae Latinae* (A latin nyelv elemei, 119. lap), és a haladottabbak számára a *Grammatica Latina* (Latin nyelvтан, 175. lap). Enciklopédikus törekvéssel és ezzel szorosan összekapcsolt pedagógiai rendszerével Alstedius nagy hatással volt korára. Comenius, aki még Herbornban tanítványa volt, tőle merítette a maga pedagógiai enciklopédizmusának, a „pansophiá”-nak első gondolatát. Bisterfeld közvetítésével ugyanilyen irányban hatott Alstedius Apáczaira is.

⁸ *Hexilogia*, Alstedius enciklopédiájának ismeretelméleti része. Alstedius 35 könyvből álló enciklopédiájának második kiadásában (1630) az 1. könyv foglalkozik a hexilógiával és a 14. könyv a zenével.

dolgot nem vitt véghez.⁹ Éppen ezért tüstént isteni küldetésért esedezett, hogy alkalmat találjon igazán nagy dolgok véghezvitelére. Ily nagy az előző nemzedékek példáinak hatása az erényekre való ösztönzésben.

Miután pedig a jámbor emlékezetű, főtiszteletű és nagyhírű Geleji István úrnak, az erdélyi egyház akkori főpásztorának¹⁰ irántam való nagy jóindulatából az egyház költségén a Szövetkezett Belgium hírneves akadémiáira¹¹ küldtek, hogy nagyobb előmenetelt érjek el tanulmányaimban, visszaemlékezve nagy tanítóimnak intelmeire, mindenekelőtt saját magam összegyűjtöttem - szorosán a nagy tudósok nyomában haladva - a főbb tudományágakra vonatkozó fontosabb meghatározásokat és felosztásokat, és munkámat, miután elkészült, a tudományok tudományának neveztem.

Ezután a szilárdabb és józanabb teológiának akarva áldozni,¹² újra nekifogtam a héber nyelv tanulásának. Ezt ugyanis Árkosi Benedek úrnak, a híres és tudós férfiúnak javaslatára kezdtem el,¹³ de csak az Isten és a néma mesterek¹⁴ voltak vezetőim, mert abban az időben - ó mostoha idők! - a fehérvári kollégiumban senki sem tanította, senki sem tanulta ezt a szent nyelvet, és így csak egy darabig folytattam a tanulását. Most azonban, hogy szorgalmasabban foglalkoztam vele, mint ahogy a diákok többsége szokta, észrevettem, hogy senki sem érheti el benne a tökéletességet, ha segítségül nem hívja a kaldeus - szír, rabbinikus, talmudi - és az arab nyelvet is.¹⁵ Tehát azokhoz is elvitt a lelkesedés heve, s mialatt nekifeszültem

⁹ *Julius Caesar*, a római birodalom diktátora (i. e. 59-44), a császárság előkészítője. - *Nagy Sándor*, a hellenisztikus birodalom megteremtője (i. e. 336-323). - *Gades* (mai neve Cadix) régi föníciai gyarmat volt Hispaniában (a mai Spanyolország területén), Héraklész templomával.

¹⁰ *Geleji Katona István* (1589-1649) gyulafehérvári tanár, majd Bethlen Gábor udvari papja, 1633-tól pedig erdélyi református püspök, a korlátlan püspöki hatalom híve, a puritanizmus makacs ellenfele. Közismert fukarsága ellenére nagy gonddal támogatta az iskolaügyet. Több műve közül legnevezetesebb a „Magyar Grammatikácská”-ja, melyben a fonetikus helyesírással szemben az etimológikus helyesírást vette védelmébe.

¹¹ A latin szövegben levő „Foederatum Belgium” kifejezést az Enciklopédiában (267. lap) Apáczai „Megegyezett Belgium”-nak fordítja. Így nevezi azt a hét észak-németalföldi tartományt (Holland, Seeland, Utrecht, Geldern, Overysse, Groningen, Friesland), amely az 1579-ben létrejött utrechti unióban egyesült. Apáczai hollandiai tartózkodásáról lásd Bevezetés, 21. lap.

¹² Az a rendszerező munka, amelyet Apáczai az előbbi bekezdésben említett „tudományok tudományá”-nak, Enciklopédiája előkészítő tanulmányának összeállításával végzett, nagy nehézségekkel járt, mert az addig megjelent enciklopédiák rendszerezését nem akarta követni, hanem - mint a Magyar Enciklopédia szerkezetéből látjuk - a descartes-i világnézet alapján a tudományok összefüggését akarta megmutatni. (Lásd Bevezetés, 25-30. lap.) Ehhez viszonyítva nevezi a kitaposott utakon járó teológiát „szilárdabb”-nak és „józanabb”-nak.

¹³ Az itt említett *Árkosi Benedek* (sz. 1614-ben) a gyulafehérvári kollégiumnak holland egyetemeken tanult neves tanára, akit 1649 körül puritánus meggyőződése miatt elbocsátottak állásából. Apáczai bátorságára jellemző, hogy 1652-ben, a puritánusok magyarországi üldözése idején, nem fél dicsőően megemlékezni elbocsátott tanítójáról.

¹⁴ Könyvek.

¹⁵ A *kaldeus* vagy *arameus* nyelv az i. e. V. századtól az i. sz. IV. századig a zsidó köznépi nyelv. A *szír* nyelv az *arameus* nyelv egyik dialektusa. A *rabbinikus* nyelv a középkori héber tudósok nyelve. A *talmudi* nyelv az i. sz. 500-600 között írásba foglalt zsidó szent könyvek gyűjteményének, a Talmudnak nyelve, tulajdonképpen héber elemekkel kevert *arameus* nyelv. Valamennyi itt felsorolt nyelv vagy dialektus a héber és az arab nyelvvel együtt a sémita nyelvcsaládhoz tartozik. Az ótestamentumi szövegek elemzése során a protestáns teológia az eredeti héber szöveghez folyamodott, és olyan értelmezéseket igyekezett keresni, amelyek alátámasztották a protestáns teológiai nézeteket. Ehhez a munkához fontos útbaigazítást adhatott a felsorolt nyelvek és dialektusok ismerete.

tanulásuknak, különféle népeknek különféle, anyanyelven írott könyveire bukkantam. Igen nagy és tartós csodálkozással jó ideig lapozgattam bennük előre és hátra, s rájöttem arra: nem csoda, hogy azok a népek tudás és műveltség dolgában túlszárnyalnak bennünket, hiszen az összes tudományokat anyanyelvükön olvassák és közlik, tanítják és tanulják. Hogy pedig az olaszok, franciák, angolok, belgák és más nyugati népek - ha már ilyen szerencse jutott nekik osztályrészüln - hátrább állnak-e tudomány dolgában, mint a keleti népek vagy a világ bármely más népe, erről ítélkezzenek azok, akik ezeket az anyanyelven írt műveket nemcsak kerítésen kívülről szemlélték, hanem el is olvasták, sőt újra meg újra átolvasták.¹⁶

De mi szükség szavakra, ahol a tények bizonyítanak? Hát nem tanít-e minket mindennapos tapasztalat arra, hogy mindezek a népek, külön-külön mindegyik - honfitársaink szegényére - bővelkednek tudós férfiakban? Ennek bizony nem a legutolsó, hanem éppen a legelső oka az - ha minden érzékem meg nem csal -, hogy vannak mindenféle, anyanyelven írott tudományos könyvek. Így minden kétséget kizáróan igaznak kell tartanunk, hogy az a nép, mely mindent idegen nyelvekből kölcsönöz, nagyon szerencsétlen, és az összes népek között legméltóbb a szájalomra. Viszont igaz ennek az ellenkezője is:

Boldog a nép, melynek kertjében nyílnak e rózsák¹⁷

De mi haszna, ha könnyes szemmel csupán szemlélem a távolból hazám áldatlan sorsát? Orvosság, orvosság! - azt kell keresni ide! Ha egyszerre öt vagy hat házba belekap a tűzvész, az emberek ide-oda futkosnak, a lángok közé rohannak, hogy valamit kimentsenek a tűzből. Egyesek a háztetőkre másznak, és vízzel oltják a tüzet, mások a házból hordják ki az értékes holmit. Nem nagyon törődnek akkor sem az alvással, sem az éhséggel!

Ez a látvány lebegett a szemem előtt éjjel-nappal, és olyan hevesen kínozta lelkemet, hogy gyakran elűzte szememről az álmod, elvonta figyelmemet a tanulástól, és minden gondolatomat az a vágy foglalta le, hogy segítek szülőhazámon. Ezért nekidühödtem az írásnak, és - első kísérletképpen - hozzáláttam, hogy mindenfajta tudományágból magyar nyelvre fordítsak valamit. De amikor a nyelv nagyfokú szegénysége és sivársága már a küszöbről riasztó látványként tárult elém, megkezdett munkámat legott abbahagytam, míg a sors rendeléséből kezembe nem akadt Theodórosz Gaza könyve, melyben Arisztotelésznek az állatokról és Theophrasztosznak a növényekről szóló művét fordította le.¹⁸ Ő írja a növényekről szóló könyv előszavában:

¹⁶ Nincs biztos adatunk arról, hogy Apáczai a felsorolt modern nyelvek közül melyiket ismerte, vagy ismerte-e egyáltalában valamelyiket. Tekintettel arra, hogy a héber nyelvet és dialektusait, valamint az arab nyelvet tanulta, modern nyelvek tanulására külföldi tanulmányai során nem is igen volt ideje. Csak a holland (vagy ahogy Apáczai nevezi: belga) nyelvben való jártassága látszik valószínűnek; a többi modern nyelven megjelent tudományos munkákat - úgy látszik - Apáczai is csak „kerítésen kívülről” szemlélte.

¹⁷ E verssor szerzőjét nem ismerjük.

¹⁸ Theodórosz Gaza görög humanista (kb. 1398-1478) 1444 körül menekült a török hódítás elől Bizáncból Itáliába. Latinra fordította számos görög írónak, így Arisztotelésznek és Theophrasztosznak sok művét. *Arisztotelész* görög filozófus (i. e. 384-322), az ókor legnagyobb gondolkodója, a formális logika rendszerének első kidolgozója, nagy természetkutató. Filozófiai rendszerében, mely évezredek gondolkodására hatott ösztönzően, idealista korlátai mellett jelentős materialista és dialektikus törekvések érvényesülnek. Az említett arisztotelészi mű - szokásos nevén *Historia animalium* (10 könyvben) - a legnevezetesebb ókori munka az állatvilágról. - *Theophrasztosz* görög filozófus (i. e. 372-287), Platónnak (lásd a 34. számú jegyzetet), majd Arisztotelésznek tanítványa. Arisztotelész ráhagyta könyvtárát, és utódjának jelölte az általa alapított ún. peripatetikus filozófiai iskolában. Theophrasztosz mintegy 200 kötetnyi művéből csak néhány maradt ránk, így a két növénytan műve, a *Historia plantarum* (9 könyvben) és a *Causae plantarum* (6 könyvben). Leghíresebb műve a *Characteres* (Jellemrajzok), melyben az egyes jellemtípusokat az élet és a színpad példái után rajzolta meg.

„Ehhez járul még az újonnan alkotandó elnevezések megfelelő feltalálása is. Mivel erre fordítás közben igen gyakran szükség van, azért itt valóban nélkülözhetetlen a filozófiai képzettség. Ennek segítségével jól látjuk a dolgok igazi természetét, és új neveket alkotunk ugyan, az eredeti elnevezéseket azonban - már amennyire a józan ész meg tudja ítélni - teljes hűséggel kifejezzük velük. Mert a dolgok neve olyan, amelyet a névadók tetszése szabott rájuk. *Nebet adni pedig minden időben egyformán szabad.* El sem képzelhető, hogy jöhet valaha olyan idő, amikor akár új dolgok feltalálása, akár új nevek adása megszűnnék. De ezt a feladatot nem szabad rábízni a nagy tömegre, amelynek vaktában minden dolog kedvére való, hanem bizony csak filozófiailag képzett emberre, aki a számba jöhető érveket felkutatja, hogy az elnevezésekben ésszerűség is legyen, s aki úgy adja a neveket, ahogy a legjobbnak látja, noha döntését a szembenálló érvek súlya határozza meg.”

Később pedig ezt írja:

„Tehát a szerzők tunyasága vagy tudatlansága is oka lehet annak, hogy a latin nyelvre való fordítás nagy nehézséggel jár. (És mennyivel nagyobb még a nehézség, Gazám, a magyarra való fordításban!)¹⁹ De persze, nem kevesebb nehézséget, sőt jóval többet okoz magának a nyelvnek a szegénysége. Ez a kijelentés a latinul tudók előtt bizonyára hihetetlennek tetszik, mert Cicero azt állítja, hogy a latin nyelv szókincs tekintetében sem marad mögötte a görögnek. De akik egyforma szorgalommal nemcsak latin, hanem görög nyelvű könyveket is olvasgatnak, azok tények alapján könnyen meggyőződhetnek arról, hogy inkább Cicero kijelentését kell hihetetlennek tartaniuk.²⁰ Ami engem illet, hogy őszintén megvalljam, nagyon-nagyon szeretném, ha nem így állna a dolog, mert kevesebb fáradságomba került volna ez a fordításom is, ha Cicero annak az alig egynéhány előnyös tulajdonságnak alapján, mely esetleg jobban megvan a latin nyelvben, nem játszanék a szavakkal világos és tökéletes kidolgozású beszédében, hanem a valóságnak megfelelően ítélné. Hogy pedig mennyi fáradságba kerül latinra fordítani nemcsak néhány különleges, ritkán használt kifejezést, hanem igen sok, a görögben általánosan használt, közszájon forgó szót is, eléggé megérthető akár ebből a munkából is...”

Kicsit később pedig így folytatja:

„Hozzáfogok tehát, hogy... egyrészt tölem telhető szorgalommal kikeressem azokat a növényneveket, melyek megvannak a latin nyelvben, másrészt pedig, hogy az *új dolgoknak új nevet adjak*, ha nyelvérzékem alapján alkalmas megoldást találok, de görög forrásból is meríthetek, ameddig csak megengedhető, hogy segítek a latin nyelv szegénységén. Néha görög szavakat is használok majd, vagy azért, mert már a latinban is használatosak, vagy azért, mert más-keppen a fogalom megértése lehetetlen.”

Ezt írja Gaza. Ki sem lehet mondani, hogy szavai mekkora önbizalommal, lelkesedéssel és bátorsággal töltötték el szívemet, úgyhogy így gondolkoztam: ami Gazának latin városban,²¹ görög származása ellenére nemcsak hogy nem volt tilos, hanem amint látom, minden tekintetben nagy hasznára is volt maguknak a latinoknak,²² azt énekelem, amikor saját anyanyelvemről van szó, tulajdonképpen nemcsak hogy szabad megtennem, hanem égetően szükséges

¹⁹ Gaza szerint tehát a latinul író szerzők a hibásak abban, hogy nem tették alkalmassá a latin nyelvet a fejlettebb antik görög tudomány eredményeinek és a tudományok új fejlődése által elért eredményeknek pontos kifejezésére. Apáczai közbevetéséből azt látjuk, hogy ő a magyar nyelven író szerzőket hibáztatja a magyar nyelv elmaradottságáért.

²⁰ Cicero, a legnagyobb latin szónok, jelentős prózaíró (i. e. 106-43); nagyszerű latin stílusát különösen a korai olasz humanisták tekintették eszményképüknek.

²¹ Latin városon itt Rómát kell értenünk, ahol Gaza 1451-55 között lakott.

²² A latinul beszélő és író nyugati humanistáknak.

is. Ezért erősen föltettem magamban, hogy ha a jóságos és hatalmas Isten néhány esztendő elteltéig megnyújtja és meghosszabbítja életem fonalát, nem halok meg addig, míg magyar nyelven nem közlöm a magyarokkal az összes tudományokat. Hozzákezdtem tehát egy új könyv megírásához, melyet tárgykörének egyetemessége miatt paszoptronnak²³ neveztem, és ezt a következő módon terveztem el: A jobb hírű szerzők alapján azokat a dolgokat, melyeket leg-szükségesebb tudni, és amelyek hasznosak az emberi életre, előbb természetes sorrendbe szedem, és táblázatokba foglalom, hogy miután így latinul az egészet elrendeztem, azután könnyebben átültessem azt egy másik nyelvre: a tudomány számára teljesen idegen magyar nyelvre.

Ezekkel a teendőkkel voltam elfoglalva, mikor főtiszteletű, nagyhírű és legnemesebb Csulai György uram, az igazhitű egyházaknak egész Erdélyben fáradhatatlanul vigyázó, érdemes fő-pásztor,²⁴ kitüntető és egyáltalán sohasem remélt kegyességben és jóságban részesített, amennyiben ellátva engem elegendő útiköltséggel, hazámba való azonnali visszatérésre szólított fel. Ám az őszi időjárás mostohasága és másféle, nem csekély súlyú akadályok²⁵ akaratom és kívánságom ellenére arra kényszerítettek, hogy a télen át még külföldön tartózkodjam. De mivel biztosra vettem, hogy ezt nagy pártfogóm nem fogadja szívesen, és attól tartottam, hogy hitelt ad rosszakaróim suttogásainak, szüntelenül csak azon töprengtem, mi lehetne az, amivel ellensúlyozni tudnám, hogy lemondtam hazautazásomat, mi lehetne az, amivel épen és sértetlenül meg tudnám tartani nagyhírű mecénásom irántam való kitüntető jóindulatát, és egy kissé be tudnám tömni kárörvendő ellenségeimnek gyalázkodó száját. Hirtelen eszembe ötlött, hogy semmi mással nem érhetem el jobban vágyam teljesedését, mint azzal, hogy kis művet előkészítem ki-nyomtatásra, és így teszem nyilvánvalóvá mindenki előtt: nem töltöttem haszontalanul az időmet, szüntelenül gondoltam szülőhazámra, és megkezdtem hálám lerovását, mellyel tartozom neki.

Most azonban nagyon kezdett fájni a gondolat, hogy már jó ideje olyan munkába izzadtam bele, amelynek a kiadását csaknem életem végére kell halasztanom. Majdnem belesorvadtam ebbe a fájdalomba, amikor az isteni gondviselés jóvoltából olvasni kezdtem Joachimus Fortius művét „A tanulás módszeréről”.²⁶ E nemes szellem és kitűnő tehetség ígérete alá jutva, erősen megfogadtam, hogy amennyire körülményeim engedik, az ő útmutatását fogom követni, mert könnyű volt meggyőződnöm arról, hogy ő az egyetlen, aki az alapos műveltség legmagasabb fokának elérésére igaz utat mutat. Márpedig Fortius egyrészt minden igyekezetével azon van, hogy a fiatalabb nemzedéket nyomós érvekkel az állandó írásra ösztönözze (őszerinte ez csak azoknak nem tetszik, akik nem szoktak hozzá), másrészt hasznosnak tartja azt is, ha nem várunk sokáig a kiadással. Azt mondja: „Nem ellenzem én, ha elhalasztják a kiadást annak érdekében, hogy minél kedvezőbb formában kerüljön a könyv a nyilvánosság

²³ Mindenek tükrének.

²⁴ Csulai György (1600-1660), külföldi tanulmányai után Erdélybe hazatérve, több helyen lelkészkedett. 1635-ben I. Rákóczi György udvari papja lett, 1650-ben választották meg erdélyi ref. püspökké az elhunyt Geleji Katona István utódjául. Tevékeny szerepe volt a puritánus mozgalom üldözésében. Neve mellett a „nagyhírű” (clarissimus) jelző arra mutat, hogy külföldön végezte tanulmányait. E megjelölés ugyanis csak azokat illette meg, akik külföldi egyetemeken végeztek.

²⁵ Apácza 1651. szept. 30-án nősült meg Hollandiában. Ott született meg gyermeke is, aki Csulai első hívásakor még csak pár hónapos csecsemő lehetett. A „nem csekély súlyú” akadályt valószínűleg ebben a körülményben kell keresnünk.

²⁶ Joachimus Fortius (Sterck van Ringelberg) flamand humanista (1479 körül született és 1536 körül halt meg). Bejárta egész Európát. Filológiát, irodalmat és asztronómiát tanított több francia egyetemen. Jó barátja volt Erasmusnak. Sok természettudományi és filológiai tárgyú könyvet írt. Apácza itt a „De ratione studii liber”-t említi. Ezt a művet Comenius is kiadta Sárospatakon 1652-ben. (Fortius Joachimus Ringelbergius: De ratione studii, liber vere aureus. Patakini, 1652.) - Az alább idézett helyet lásd: Joachimi Fortii Ringelbergii Andouerpiani opera... Lugduni, 1531. 40-41. l.

elé. A késedelemnek azonban van valami hátránya... És nem tudom, miféle babona az, hogy egyik-másik író eltitkolja műveit, és azt akarja, hogy folyton kérdezzék: nem adja-e még ki a könyvet? Ezért az az ember, aki elől akar járni, soha ne tűrje a késedelmet. Várhoznak csak a lomha lelkűek, fejüket lógatók, akiknek az is elég, ha nem tartják őket egészen tudatlannak, és ha életük befejezése előtt még kiadhatnak valamilyen, némi sikerre számító művet. De meg fogja-e várni a kilencedik évet az a hadvezér, akinek vitézsége örök időkre fog majd ragyogni? Dehogy, sőt! - az egész világot egyetlen óra leforgása alatt igyekeznek majd lába alá gyűrni. Vegyük számításba ezenkívül, hogy némelyik író több bájjal, szépséggel és méltósággal tud megírni egy-egy művet, ha gyorsan ír, mint a másik, ha lassan dolgozik. Kövessen hát a tanuló e tekintetben olyan példát, amelyet jónak lát. Kinek-kinek megvan a maga véleménye. Te azonban, ki a legnagyobbra törsz, mindig kerüld a késedelmet! Sokan amit Cicerónál, Fabiusnál²⁷ vagy hasonló régi írónál találnak, azt örökösen törvény gyanánt szajkózzák. Az ilyenek nem tudják, hogy ők maguk is emberek, és nem is élnek a józan ész ítéletével.²⁸ Horatius szerint persze semmit sem szabad elhamarkodva kiadni.²⁹ Ha aztán megpróbálsz napvilágra hozni bármiféle, nem a legnagyobb gonddal kidolgozott írásművet, akárcsak nézel, mind ugyanazt a nótát fújja: el kell halasztani a kiadást!”

Így beszél Fortius. Ennek hatására gondolkodni kezdtem a könyv mielőbbi kiadásán. Minden oldalról meghányva-vetve a dolgot, úgy találtam, hogy ez az alkalom megfelelőbb minden jövőben kínálkozó alkalomnál, és világosan felismertem, hogy igazságtalan volnék pártfogóimmal, jóakaróimmal, hazámmal, barátaimmal, szabad időmmel és tehetséggel szemben - melyet, bármily csekély, mégis azért bízott rám az Úr, hogy kamatoztassam -, ha ilyen nagyszerű alkalomra bukkanva, nem igyekezném azt hazám javára fordítani. Így hát látva, hogy mindenünnen csöstül gyűlnek felém a legnyomósabb indokok, melyek tanulmányaim eredményeinek sajtó alá bocsátása mellett szólnak, az útiköltségre küldött pénz egy részét (bizony nem fölösleges részét) a nyomdászoknak adtam (mert semmi más mód nem kínálkozott), s így végre szerencsésen megkezdtem könyvem kinyomtatását, még idő előtt ugyan, de bízva az Isten segítségével. Ennyit a mű keletkezésének körülményeiről.

Ami a mű jellegét illeti, ha maga a könyv nem mondana róla eleget bárkinek, a szerző célkitűzése eléggé elárulja azt. Arra törekedtem ugyanis, hogy erőmhöz képest enyhítsek azon a hatalmas hiányon, mely hazai nyelven írt könyvekben mutatkozik, és hogy tanulóifjúságunknak legyen legalább egyetlen olyan könyve, melyből az egész műveltség szövedékes szálait legombolyíthatja, mégpedig anyanyelvén. Ezért, mellőzve mindenütt az álokoskodásokat és felesleges vitákat, a legjobb szerzők alapján, a valósághoz ragaszkodó ábrázolásban, az igazság szabadságának zászlója alatt honfitársaim elé tártam mindazokat a dolgokat, melyek hasznosak, és amelyeket ismerni szükséges, állandóan szem előtt tartva Senecának nevezetes intelmét (a 45. levélben):³⁰

²⁷ Quintus Fabius Pictor, az első római történetíró (született i. e. 254 körül). Görögül írta meg a rómaiak történetét Aeneastól a II. pún háborúig. Műve, mely a híres ókori latin történetírónak, Liviusnak egyik fő forrása volt, csak töredékekben maradt ránk.

²⁸ Aki nem mer önállóan ítélni, abban nem él saját emberi mivoltának tudata sem.

²⁹ Lásd Quintus Horatius Flaccusnak, a nagy latin költőnek (i. e. 65-8) a költészetéről szóló verses levelét (Ars poetica, 388 v.).

³⁰ Lucius Annaeus Seneca (i. e. 4-i. sz. 65) római filozófus és drámaíró, a sztoicizmusnak nevezett görög filozófiai iskola jellegzetes római képviselője. Ránk maradt erkölcsi írásaiban, az ún. Dialógusok 12 könyvében és az „Erkölcsi levelek” 20 könyvében szigorú erkölcsi magatartást és a társadalmi életben való aktív részvételt követel, azzal a sajátságosan sztoikus felfogással, hogy az erényeinek tudatában levő „bölc ember” lelki nyugalmát és boldogságát semmiféle körülménynek nem szabad felkavarnia.

„Arról panaszkodsz, hogy nincs ott elég könyved. De nem az számít, hány könyved van, hanem az, hogy milyen jók a könyvek. Meghatározott tárgykörben mozgó olvasás haszonnal jár, az ide-oda kapkodás csak szórakoztat. Aki el akarja érni kitűzött célját, csak egy úton haladjon, s ne kóboroljon sokfelé, mert az nem haladás, hanem tévelygés... Könyveimet, legyenek bár akármilyenek, azzal a tudattal olvasd, hogy írójuk az igazságot keresi, és még nem ismeri ugyan, de makacsul keresi. Szolgája senkinek sem vagyok, nem viselem a nevét senkinek. Sokat elfogadok nagy emberek ítéletéből, de adok valamit a magaméra is. Mert ők is hagytak ránk egyet-mást, ami megfejtve nincs, hanem még kutatni kell utána. És talán megfejtették volna mindazt, ami szükséges, ha nem kutattak volna fölösleges dolgok után. Sok idejüket elrabolták az elméskedő szójátékok és az álokoskodások, melyek haszontalan irányban élesítik az elmét. Csomókat kötünk, kétértelmű jelentést fűzünk szavakhoz, aztán kibogozzuk őket. Hát annyira ráérünk? Tudjuk már, hogyan kell élni és meghalni? Teljes lélekkel arra törekedjünk, amiről jó, ha gondoskodunk, hogy ne a szavak, hanem maguk a tények ne csaljanak meg bennünket! Mire való a szavak hasonló jelentéseinek megkülönböztetése? Ezekkel még senkit rá nem szedtek, legfeljebb vitatkozás közben. A tények csalnak meg, azokat különböztess meg!... Ugyanezt állítom az említett álokoskodásokról. Mert ugyan adhatok-e a szofizmának ennél megfelelőbb nevet? Annak, aki nem ismeri őket, nem ártnak; annak, aki ismeri, nem segítenek.” (Bárcsak a mai tudósok is folyton szem előtt tartanak ezt a nagyon üdvös tanácsot, bizony kevesebb lenne a civódás, és én jó Istenem, mennyivel előbbre jutnánk rövid idő alatt!) „Miért tartóztatsz fel azzal, amit magad is hazugságnak nevezel, s amiről annyi könyvet összeírtak? Lám, az egész élet csak hazudik nekem; az életet leplezd le hát, az életet kényszerítsd vissza az igazsághoz, ha élelméjű vagy! Az élet azt tartja szükségesnek, aminek nagy része fölösleges, vagy pedig azt, ami nem fölösleges ugyan, de aminek semmi ereje sincs ahhoz, hogy szerencsésé és boldoggá tegyen. Mert nem mindjárt jó is az, ami esetleg szükséges..., mivel van olyan szükséges dolog, ami nagyon is értéktelen... Mi tehát a teendő? Nem arra fogsz-e inkább gondot fordítani, hogy mindenkinek megmutasd: nagy idővesztéssel hiábavaló dolgok után kutatnak, és sokan letudták már életüket a hozzávaló eszközök keresésével!... Ha figyelmesek volnánk is, megelőzne bennünket az élet, viszont, hogy nem sietős a dolgunk, úgy szalad át rajtunk, mintha nem is a miénk volna. A legutolsó napon vége szakad, és minden nap kevesebb lesz egy nappal... De máskorra halasztom ezt a vitát a dialektikusokkal, akiknek oly nagyon kifinomult elméjük van, mégis egyoldalúan nézik a dolgokat.”³¹

Aranyszavak ezek Seneca szájából, s ha nem is tudtam nekik ténylegesen eleget tenni, mindenesetre követésükre törekedtem teljes erőmből.

Mármost, hogy a lelkiismeretesség követelményének eleget tegyek, röviden elmondom, melyik részben kiket követtem, egyrészt, hogy a tanulóifjúságot mintegy kéznél fogva elvezessem a könyvben összefoglalt dolgok alaposabb megismeréséhez, másrészt, hogy kikerüljem az idősebb Plinius súlyos vádját, amelyet T. Vespasianushoz írt előszavában egyes könyvek szerzőivel szemben felhozott.³² Plinius a következő vádat emeli:

³¹ Dialektikusoknak nevezték az ókorban a vitatkozás „tudományának” tanítóit. Ez a „tudomány” teljes egészében formalista volt, minthogy a vitatott kérdések tartalmától függetlenül *általában* akarta felfedni a sikeres vitatkozás törvényeit és elsajátíttatni azok sikeres alkalmazását. Célja olyan vitatkozók nevelése, akik bármely ügy mellett vagy ellen egyaránt sikeresen tudtak vitatkozni. E Senecából vett részlet idézésével Apáczai állást foglalt a korabeli iskolákban szokásos viták (disputációk) skolasztikus formalizmusa ellen.

³² Caius *Plinius* Secundus (az idősebb) nagynevű római természettudós (i. sz. 23-79), a „*Historia naturalis*” (Természettudomány) című terjedelmes munka szerzője. A Vezúv 79. augusztus 24-én bekövetkezett rendkívüli méretű kitérőkor, annak megfigyelése közben vesztette életét. A „*Historia naturalis*”-t Titus Vespasianus római császárnak ajánlotta.

„...Ezért megbecsülöm azokat, akik megelőztek, de a magam részéről azokat is, akik utánam jönnek. Mert tudom, hogy ezek ugyanúgy fognak versengeni velünk, mint mi az elődökkel. Jóízlésemnek pedig bizonyosága az, hogy könyvemben előre tettem a forrásul használt szerzők nevét. Mert véleményem szerint az a méltányos és igazán tisztességtudó eljárás, ha megvalljuk azok nevét, akiknek segítségével eredményt értünk el, nem pedig az, amit a legtöbben követnek a már említett írók közül. Mert tudd meg, összehasonlítottam a szerzőket, és rájöttem arra, hogy a leghitelesebb és legújabb szerzők a régieket szóról-szóra lemásolták, ez utóbbiak nevének említése nélkül. Nem azzal a nemes szándékkal, mint Vergilius,³³ hogy példaképükkel versenyezzenek, nem is azzal az őszinteséggel, mint Cicero, aki „Az állam” című művében Platón követőjének mondja magát, és „Vigasztalódás lánya halálán” című művében bevallja, hogy Krantórt követi, a „Kötelességek” című művében pedig, hogy Panaitioszt.³⁴ Pedig hát tudod, Cicerónak ezeket a könyveit nemcsak kézbe kell vennünk minden nap, hanem alaposan meg is kell tanulnunk. Igazán szolgálai lelkületre és szerencsétlen természetűre vall az, ha valaki szívesebben eltúri, hogy lopáson éri, mintsem hogy megfizesse a kölcsönt,³⁵ mikor saját tőkéje idegen tőke kamataiból származik.” Eddig idézem Pliniust.

Így hát az általam követett szerzők a tárgykörök különfélesége szerint a következők: a metafizikában Cartesius;³⁶ a logikában Ramus és Amesius;³⁷ az aritmetikában Ramus, Snellius, Schonerus; a geometriában csak Ramus³⁸ (véteknek tartottam ugyanis összezavarni az ő

³³ Publius *Vergilius* Maro jelentős és sokat ünnepelt latin költő (i. e. 70-19), a római birodalom alapításának mondáját tárgyaló „Aeneis” című eposznak, egy földművelésről szóló tankölteménynek (*Georgica*), és tíz pásztoridillnek (*Bucolica*) szerzője. A példakép, akivel Plinius szerint Vergilius „versenyezni” akar, a görög Homérosz, az i. e. IX-VIII. században keletkezett két hőskölteménynek, az *Iliásznak* és az *Odisszeának* a szerzője.

³⁴ *Platón* híres ókori görög filozófus (i. e. 427-347), az objektív idealizmus első teljes rendszerének kialakítója. - *Krantór*, a Platón nyomdokain járó ún. akadémiai görög filozófia képviselője (i. e. kb. 340-275). „A gyászról” című művét, amelyből csak néhány töredék maradt fenn, egy barátjához írta vigasztalásul, amikor az gyermekei halálát gyászolta. Ezt a művét utánozta itt említett munkájában Cicero. - *Panaitiosz* görög sztoikus filozófus (i. e. 180-110) Rómában terjesztette a sztoikus filozófiát. Cicero maga is a sztoikus filozófia követője volt.

³⁵ A kölcsönnek ez a megfizetése: a forrásul használt szerző nevének közlése.

³⁶ A Magyar Enciklopédia ismeretelméleti alapvetést adó I. része „A tudománynak kezdetéről”. E rész forrása Descartes: „A filozófia elvei” c. műve, lényegében annak első része: „Az emberi megismerés elveiről”. - René *Descartes* (latinus nevén *Cartesius*) francia filozófus, (1596-1650), az emberiség egyik legnagyobb gondolkodója. Mechanikus materialista rendszeréről, ismeretelméleti idealizmusáról és Apáczaire gyakorolt alapvető hatásáról lásd Bevezetés, 23-30. lap.

³⁷ Az Enciklopédia II. és III. része. „A dolgoknak közönséges tekintetekről és azoknak feltalálásokról”, ill. „A dolgoknak egybekötött tekintetekről”. Közvetlen forrásuk Amesiusnak „Az igazi logika bemutatása” című műve, amelyet szerzője Ramus alapján írt, de amelyben Ramust tovább is fejlesztette. Néhány mondatban közvetlenül az alapvető forrást, Ramusnak „A dialektika két könyve” című munkáját követi Apáczaik. - Petrus *Ramus* francia filozófus (1515-1572), az arisztotelészi logika és filozófia bírálója, a katolikus-skolasztikus Arisztotelész-értelmezések elleni harc egyik legkiemelkedőbb alakja a XVI. században. A katolikus egyház üldözte. A Szent Bertalan-éji vérengzés áldozata lett. - Guilielmus *Amesius* híres angol teológus és filozófus (1576-1633), a puritánus mozgalom egyik legkiemelkedőbb vezetője. Puritánus elvei miatt Hollandiába kellett költöznie.

³⁸ Az enciklopédia IV. és V. része „A dolgoknak megszámlálásáról”, ill. „A mennyiségnek megméréséről”. E részek forrása Ramus „Aritmetika és geometria” című műve. A Magyar Enciklopédia ennek erősen rövidített, de szó szerinti fordítását adja. - Rudolphus *Snellius* holland filozófus és matematikus (1546-1613). Egyebek közt kommentárokat írt Ramus aritmetikájához és geometriájához. E kommentárokat Apáczaik nem szöveg szerint, hanem nyilván Ramus tételeinek megértésé-

módszerét, egy dolog kivételével, hogy tudniillik az ő kommentáraiból nem kis fáradsággal összekeresgettem és napfényre hoztam a dichotomiákat,³⁹ melyek többnyire kimaradtak a hannoveri, úgynevezett tizenkettedrét kiadásból. Mivel történetesen ez az egy kiadásom volt, csudálkoznom kellett, hogy ilyen módszeres író ennyire megfélekedett saját módszeréről. Csak később jöttem rá, hogy ez a kiadó hibájából történt); az általános természettudományban Cartesius és Regius;⁴⁰ az asztronómiában Copernicus, Cartesius, Regius, Phocylides, Alstedius, Scribonius;⁴¹ a föld- és vízrajzban, valamint a zenében Alstedius;⁴² a meteorológiában Cartesius, Regius és Scribonius;⁴³ az antropológiában Scribonius és Regius;⁴⁴ az orvostu-

hez használta fel. - Lazarus *Schonerus*, Ramus matematikai művének egyik átdolgozója, akinek egy önálló aritmetikai munkája Ramus Aritmetikájának 1599-es kiadásával egybekötve jelent meg. A Magyar Enciklopédia IV. részének szövege több helyen ehhez a Schonerus-féle kiadáshoz kapcsolódik.

³⁹ A kettéosztást vagy „kettőre osztás”-t (dichotomiát) Apáczai - Amesius és Alstedius nyomán - a felosztás alapvető és legtokéletesebb formájának tekintette.

⁴⁰ Az Enciklopédia V. részének „Toldalék”-ja, „A testes dolgoknak módjaikról.” Forrása Descartes „A filozófia elvei” című művének második része. A „Toldalék” e descartes-i fejtegetések erősen rövidített, de szó szerinti fordítása, szem előtt tartotta azonban Apáczai Regius „Fundamenta physices” (A fizika alapjai) című művét is. - Henricus *Regius* kiváló materialista orvos és természettudós (1598-1679), az utrechti egyetemen az anatómia, gyógyászat és botanika professzora. Felismerte Descartes mechanisztikus materialista természettudományának orvostudományi jelentőségét, s e tudomány addigi vívmányait a descartes-i világnézeti alapoknak megfelelően értelmezte és foglalta össze. Ennek kapcsán jutott el arra a felismerésre, amely híressé tette, hogy ti. az emberi lélek az emberi testnek csak egyik megnyilvánulási módja. E kérdésben bátran vállalta a harcot mesterével, Descartes-tal is, aki emiatt megtagadta őt, és nem tekintette többé tanítványának.

⁴¹ Az Enciklopédia VI. része „Az égi dolgokról”. E rész forrásai: *Descartes* műve (A filozófia elvei, III. rész), *Phocylides Holwarda* csillagászati kézikönyve (Epitome astronomiae), *Alstedius* enciklopédiája, G. A. *Scribonius* természettudományi kompendiuma, valamint *Regius* műve (Fundamenta physices), amely *Copernicust* és *Descartes*-ot követi. - Nicolaus *Copernicus* nagy lengyel csillagász (1473-1543), aki „De revolutionibus orbium caelestium” (Az égitestek forgásairól) című művében bebizonyította, hogy a Föld kering a Nap körül, és nem fordítva. Ez az ún. heliocentrikus világkép, amelynek kidolgozásával Copernicus a modern asztronómia megalapítója lett. A könyvet az egyházi reakció 1616-1757 között, tehát Apáczai korában is, indexen tartotta. - Johannes *Phocylides Holwarda* franekeri filozófia-professzor (1618-1651). - Guilielmus Adolphus *Scribonius* német filozófus és orvos (a XVI. század második felében), aki Ramus logikájának alapján dolgozta fel rendszerré az akkori természettudományokat.

⁴² A földrajzi kérdéseket az Enciklopédia VII. részének („A földi dolgokról”) I-VI. fejezete és VIII. részének („A csinálmányokról”) III-IV. fejezete tárgyalja. Az előbbieken a Föld méreteire vonatkozó adatokat, valamint a kontinensek, tengerek, öblök, tengerszorosok, szigetek, tavak, folyók, hegyek felsorolását, az utóbbiakban a városoknak és akadémiáknak mint emberi létesítményeknek felsorolását találjuk. A földrajzi részek forrásai: *Alstedius* nagy enciklopédiája. A zenei kérdéseket az Enciklopédia VII. részének X. fejezete tárgyalja *Alstedius* enciklopédiája alapján. A hang fizikájára vonatkozó tételek *Regius* idézett művéből valók.

⁴³ Az Enciklopédia VII. részének XIV-XVI. fejezete, amely a szelekről, felhőkről, csapadékokról, égi fényjelenségekről, lidércfényről, mennydörgésről és villámról, holdudvarról, szivárványról stb., vagyis a „felső részek” jelenségeiről (meteora) szól. E fejezetek közvetlen forrása Regius „A fizika alapjai”. Ugyaninnen származnak a tűzről és az öt érzékszerv szerint csoportosított minőségekről szóló VII-XIII. fejezetek is. Regius maga művének e fejezetét Descartes „A filozófia alapjai” című munkájának 4. része, valamint Descartes „Meteora” című műve alapján dolgozta ki.

⁴⁴ Az Enciklopédia VII. részének XVII-XXX. fejezetei, amelyek az állatok általános életjelenségeit tárgyalják (az embert tartva szem előtt), valamint az egészséges emberi test jelenségeit és az egészség megővését. E fejezetek forrása Regius idézett műve.

dományban egyedül Regius;⁴⁵ a zoográfiában Regius, Scribonius és Alstedius;⁴⁶ az ásványtanban Scribonius, Regius és Alstedius;⁴⁷ a botanikában Scribonius és Regius;⁴⁸ a mechanikában Alstedius, Amesius, Metius;⁴⁹ az etikában, ökonómiában, politikában, jogtudományban és teológiában Fennerus, Amesius, Althusius⁵⁰ stb.; az általános grammatikában Ramus; a speciális, mégpedig a görög és latin grammatikában ugyancsak Ramus, a héberben és annak dialektusaiban Martinius, az arabban Erpenius; az általános retorikában Talaeus, a speciális, mégpedig a görög, héber és arab retorikában különböző írók, a latinban viszont Talaeus.⁵¹

⁴⁵ Az Enciklopédia VII. részének XXXI-XLI. fejezetei. E fejezetek forrása Regius „Mediciná”-jának 2. és 4. könyve.

⁴⁶ Az Enciklopédia VII. részének XXXIX-XLI. fejezetei. E fejezetek fő forrása Alstedius enciklopédiája.

⁴⁷ Az Enciklopédia VII. részének XLVI-XLVII. fejezetei, amelyek egyes, akkor ismertebb vagy sajtóságaik miatt érdekesebbnek tartott közetekről, ásványokról és fémekről szólnak. Forrásuk Scribonius, Alstedius és Regius idézett művei. - Az ásványtan-botanika sorrend itt aligha a valóban tervezett sorrend, sokkal inkább elírászerű tévedés. Az Enciklopédiában ugyanis a botanikai rész megelőzi az ásványtanit.

⁴⁸ Az Enciklopédia VII. részének XLII-XLV. fejezetei. Forrásai Regius és Scribonius idézett művei.

⁴⁹ Az Enciklopédia itt közölt terve és megvalósított végső formája között - Lázár György feltevése szerint - nagy jelentőségű eltérés van. A tervezett „mechanikához” itt megjelölt forrásokból és a jelenlegi VIII. résznek - amely „A csinálmányokról” címet viseli - bevezető fejezetéből kitűnik, hogy az eredeti tervek szerint „A földi dolgokról” után egy olyan nagyszabású résznek kellett volna következnie, amely az Enciklopédia addigi gondolatmenetét követve, ismertette volna a már tárgyalt tudományok gyakorlati hasznát, jelentőségét és alkalmazását, továbbá mindazokat a munkaeszközöket és műszereket, amelyeket e tudományok gyakorlati alkalmazása során az akkori tudomány és technika igénybe vett, s talán azokat a legfontosabb használati tárgyakat is, amelyeket a tudomány elvi eredményei alapján az akkor fejlődésnek induló polgári manufaktúraipar előállított. A tervezett mechanikai részhez forrásként megjelölt művek bizonyára a következők lettek volna: Alstedius enciklopédiájának XXVIII-XXX. és talán II-III. könyve, Amesius „Technometria” (Tudományelmélet) című műve, de különösen *Metius* Alcmarianus kiváló holland matematikus és mechanikus (1571-1635) munkái, melyek az aritmetikán és geometrián kívül foglalkoznak földméréssel, hadászati építészettel, óraszerkezettannal, továbbá csillagászati földrajzi, térképészeti, hajózási műszerekkel és azok gyártásával. E terv jelentőségéről és megvalósításának akadályairól lásd Bevezetés 52-54. lap. - A VIII. részben feldolgozott anyag forrásai a várépítésben Metius, a városok felsorolásában Alstedius enciklopédiája, a mezőgazdasági fejezetekben pedig ugyancsak Alstedius enciklopédiája és emellett több helyen Vergilius *Georgica* c. tanítókölteménye.

⁵⁰ Az Enciklopédia X. és XI. része, „Az embernek magaviseléséről” és „Az Istenről és az ő dolgairól”. A X. rész általános erkölcsstani és a családi erkölccsel kapcsolatos kérdéseket (az akkori szóhasználat a családi erkölcsstani oconomianak nevezte), a vallási erkölcs, az állampolgári erkölcs, a magán- és büntetőjog, az egyházi és az állami szervezet kérdéseit tárgyalja, s végül rövid áttekintést ad az iskolaügyről, tanításról és a nevelésről. Forrásai: Amesius „*Medulia theologica*” című műve, amely bizonyos részekben Althusius „*Politica*”-jára támaszkodik, valamint Fennerus „*Sacra theologia*” című műve, továbbá Alstedius enciklopédiája. A pedagógiai részben a tantervvel foglalkozó fejezetek önállóak. - A XI. résznek, amely a teológia kérdéseit tárgyalja, főforrása ugyancsak Amesius imént idézett műve. - Az Enciklopédia előtervében nem említi, de az Enciklopédia IX. részében feldolgozza Apáczai a történelmi eseményeket is kronológikus sorrendben *Helvicus*, *Calvisius* és Alstedius kronológiája nyomán. - Johannes *Althusius* híres német jogfilozófus (1557-1638). Az ún. népfelleg elvére felépített államelméletével - amely szerint minden hatalom forrása a nép - jelentős hatással volt kora gondolkodóira. - *Fennerus* (Dudleius) angol teológus a XVI. század végén élt.

⁵¹ Ez a grammatikai és retorikai rész nem készült el. (Lásd Bevezetés, 39. lap.) - Matthias *Martinius* (1572-1630) a herborni akadémia professzora volt; héber, kaldeus és szír nyelvet adott elő. - Thomas *Erpenius* holland professzor (1584-1624), híres keleti nyelvész. Arab grammatikájával, amely 1613-ban jelent meg, egyik megalapozója lett az arab irodalommal kapcsolatos kutatásoknak. - Audomar *Talaeus* filológus, Petrus Ramus barátja és kommentátora (meghalt 1562-ben); több retorikai művet és számos kommentárt írt, főleg Cicero retorikai műveire.

Talán azt fogod mondani, hogy ez kevés. Nem tagadom. De olyanok, akik bőven elegendőt nyújtottak nekem ahhoz, hogy megírjam a tudományok rövid összefoglalását. „Ezért - hogy a sok tapasztalattal rendelkező Heurnius⁵² szavaival éljek - úgy határoztam, hogy... az ő nyomdokukban fogok haladni, és nyíltan megmondom, nekik köszönhetek legtöbbet; műveikből ugyanis nagyon sokat átvettem és felhasználtam. Mert - amint nagyon helyesen mondta Flavius Albinus⁵³ - az az igazi gyümölcse olvasásodnak, ha a versenyzők hevével igyekszel megfelelő alkalmazás útján saját hasznodra fordítani mindazt, amit a könyvekben helyesnek tartasz, vagy amit az írók mondanivalóiban legjobban megcsodálsz. A jeles költő, Afranius is, midőn válaszolt azokra a vádakra, hogy túl sokat kölcsönzött Menandrosztól,⁵⁴ így szólt: „Kölcsönöztem, megvallom, nemcsak tőle, hanem más költőktől is azt, ami megtetszett náluk, sőt latin költőktől is minden olyan dolgot, amit véleményem szerint nem tudtam volna jobban csinálni.” Vergilius sem szégyellte verssorok ezreit átvenni Homérosztól, és nem szégyellt minden homéroszi sajátoságot utánozni. Homéroszon kívül nagyon sokat kölcsönzött Theokritosztól, Apolloniosztól s Hésziodosztól⁵⁵ is. És maga Cicero is nem Platónból és Demoszthenészből⁵⁶ indul ki nagy részben? Sőt Klearkhosz⁵⁷ bizonygatja, hogy ő ismerte azt a zsidó író, akitől maga Arisztotelész tanult. És a legkiválóbb orvosok, mint Aétiosz, Oreibasziusz, Paulosz Aiginetész, Alexandrosz Trallianosz és Aktuariosz,⁵⁸ a legtöbbször nem ugyanazt írják-e szóról-szóra? S vajon emiatt kikergették-e őket közakarattal, lármás taps kíséretében valamennyi színházból?⁵⁹ Így hát erős az elhatározásom, hogy töretlen lélekkel tűröm minden irigyem füttyeit, csak valami hasznuk származzék írásaimból az embereknek. Ha a dicsőség

⁵² Johannes *Heurnius* leydeni orvosprofesszor (1543-1601), a „Jegyzetek Hippokratész aforizmáihoz” című munka szerzője. Az itt következő terjedelmes idézetet Heurnius e művének előszavából vette Apáczai.

⁵³ Az itt idézett szerzőt nem sikerült azonosítanunk.

⁵⁴ Lucius *Afranius* latin vígjátékíró, a legjobb római tárgyú vígjátékok (comoedia togata) szerzője (i. e. 100 körül). Darabjaiból csak töredékek maradtak ránk. - *Menandrosz*, az új-attikai komédia legkiválóbb képviselője (i. e. 343-291). Több mint 100 komédiájából csak töredékeket ismerünk. Művei nagy hatással voltak a latin komédiaírókra. Nemcsak Afranius utánozta őket, hanem a két legnagyobb latin komédiaíró, a görög tárgyú komédiák szerzői, Plautus és Terentius is.

⁵⁵ *Homérosz*, a hagyomány szerint a világirodalom két legnagyobb hőskölteményének, az Iliásznak és az Odüsszeának a költője. Hogy e költemények - melyek az i. e. IX-VIII. században keletkeztek - egyetlen vagy két költő művei-e, vagy éppen kollektív népköltészeti alkotások, lényegében még ma is nyitva álló kérdés. - *Theokritosz*, a hellenisztikus kor hanyatló költészetének idill-költője (i. e. kb. 300-265). Költeményei Vergilius Bucolicájának voltak mintaképei. - *Apolloniosz Rhodiosz* hellenisztikus költő (i. e. 295-215). Művészetileg csekély értékű eposzát, az Argonautikont az Aeneis egyes részeiben utánozta Vergilius. - *Hésziodosznak*, az i. e. VIII. században élt nagy görög parasztköltőnek „Munkák és napok” című tanítókölteménye Vergilius Georgicájára volt hatással.

⁵⁶ *Démoszthenész* a görögök és az egész ókor legnagyobb szónoka (i. e. 381-322).

⁵⁷ *Klearkhosz* görög filozófus, Arisztotelész közvetlen tanítványa (az i. e. IV-III. század fordulóján).

⁵⁸ *Aétiosz* az i. sz. VI. században a bizánci császár háziorvosa. „Gyógyászat” címen megírta az összes orvosi tudományok kézikönyvét 16 könyvben. - *Oreibasziusz* (i. sz. kb. 325-400), Julianus császár udvari orvosa, aki régebbi orvosi könyvekből 70 könyvre terjedő kivonatokat készített, majd az egészet 9 könyvben foglalta össze. - *Paulosz Aiginetész* az i. sz. VII. században működött. Főképp mint sebész és szülészorvos tűnt ki. Orvosi tárgyú műveiben sokat kölcsönzött a régebbi orvosoktól, főleg Oreibasziusztól. *Alexandrosz Trallianosz* (i. sz. VI. század) „Orvoslástan” címen írt nevezetes munkát. - *Aktuariosz*, a bizánci császár udvari orvosa (i. sz. XIII. század), több orvosi tárgyú könyv szerzője (A gyógyítás módja, Az orvosságok összetétele, Kommentárok Hippokratész aforizmáihoz stb.).

⁵⁹ E „színházak”: maga az orvosi nyilvánosság, az orvosi közvélemény.

vágya vezetett volna e könyv kiadásakor, meg tudtam volna bizony írni mindezt sokkal mutatósabbban is, és úgy, hogy teljesen különbözzék mások írásainak jellegétől. De ettől nem lett volna a könyv nagyobb hasznodra, kedves olvasóm! A magam és tanítványaim számára toldoztam ezt össze, és nem mások számára. Egynémely dologról talán mások is ugyanígy beszéltek. Hát akik ugyanarról a tárgyról írnak, azoknak minden áron mást-mást kell magukból kiizzadniuk? Nem csónaknak kell-e hát neveznünk a csónakot? Vagy az igazság nem egy és ugyanaz? Hogy fogadnák a gáncsoskodók, mondd, Avicennát,⁶⁰ Pauloszt, Aétioszt, Oreibasioszt és számtalan régi tudós orvost, ha még életben volnának? Mert ők minden munkájukat Galénoszból és más régi orvosokból írták ki csaknem szóról szóra. Ezek a híres tudósok minden bizonnyal másképpen is tehettek volna, ha akartak volna. De minden munkájukat arra szentelték, hogy másoknak használjanak, és nem a saját dicsőségüket keresték. Vagy talán nem Galénoszból,⁶¹ e nagy óceánból merítenek az orvostudománynak ezek az elméleti művelői? Akad-e nálunk olyasmi, mondd, amiről helytálló a véleményük, és amit nem találsz meg nagyjából ugyanígy Galénosznál? És mondd, miért szabad másoknak inkább meríteniük ebből a forrásból, mint nekem? Elárulod tudatlanságodat, ha azt hiszed, hogy mindannak, amit más orvosi szerzőknél olvasol, java része saját szellemi termékük, holott bizony Galénosz és Hippokratész⁶² e gondolatok forrása. Ha majd ezeket más művekbe is beleszöve látod, rá fogsz jönni, hogy Galénosztól valók. Bizony járatlanságodat árulod el, mert sohasem nézted át alaposan Galénosz írásait, és így nem tudod, hogy ezek a szerzők is, meg mi is honnan eredeztetjük műveink patakocskáit.”

„Hát olyan szégyenletes dolog az, mondd - folytatja kevéssel alább Heurnius -, hogy utánozzuk, és a közjó érdekében mind kibocsássuk a legjobb műveket, megfelelőbb formában és tetszetősebb feldolgozásban?... Művemben (tudniillik a Hippokratész aforizmáinak magyarázatában⁶³) ezt az eljárást követve, hatalmas, örvényekkel teli vállalkozásba vettem bele magamat. De remélem, a jó emberek pártfogása megóv attól, hogy irigyeim rágalmai maguk alá temessenek. Mert tanítványaim kedvéért és javára szívesebben vállalom a gáncsoskodók részéről fenyegető veszedelmet, mintsem hogy megfosszam tanítványaimat fáradtságom gyümölcsétől, ha ugyan érlelt illet munkám által a legjobb és leghatalmasabb Isten... Akik pedig acsarkodnak rám ezért, és annyira kékülnek-zöldülnek a más munkája miatt, ám tegyenek próbát, és csinálják meg jobban. Mindenki előtt szabad az út a dicsőség felé... Ezért, kedves olvasó, ugye hogy egyetértesz velem:

*„Momus, a jót akarónak járna a pártfogolás, hát
Vagy kritizálni ne merj, vagy magad írj csupa jót”.*⁶⁴

Mindezt nem restelltem ilyen bőven idézni - a te engedelmekkel, kedves olvasó -, egyrészt, mert úgysem tudtam volna soha semmi olyat mondani, ami ennél jobban megfelelné célomnak, másrészt azért, hogy nyilvánvalóvá tegyem mindenki előtt: a legkiválóbb emberek,

⁶⁰ Avicenna tadzsik származású arab filozófus és orvos (980-1037), Arisztotelész követője és továbbfejlesztője, „Canon medicinae” című műve évszázadokra kiterjedő hatással volt az orvostudományra.

⁶¹ Galénosz híres ókori görög orvos (129-199), Hippokratész mellett az ókori orvostudomány legkiemelkedőbb alakja, a római császárok udvari orvosa. Őt tartották az ókori orvostudományban a legnagyobb rendszerezőnek. Paracelsus fellépéséig ő volt a világ első orvosi szaktekintélye.

⁶² Hippokratész, a legnagyobb ókori görög orvos (i. e. kb. 460-377), a tudományos gyógyászat megalapítója. Legnevezetesebb művei: „Aphoriszmoi” (Rövid tételek), „A levegőről, vizetről, helyekről.”

⁶³ Apáczaiközbevetése.

⁶⁴ E Heurnius által idézett latin versrészlet szerzőjét nem ismerjük.

szakmájuk legjobb tudósai sem félnek attól, hogy más írókból igen sok dolgot kölcsönözzenek, végül pedig azért, hogy ily módon elődeink fényes példájával tegyem sikertelenné törekvéseit a „mómusok”-nak, akik fogyatkozásaimat hánytorgatják. Mert aki jó kalauzokat választ, az nem egykönnyen térhet le a helyes útról, csak állhatatos elhatározással kövesse őket. A csecsemő is, ha óriás vállára ül, többet láthat, mint maga az óriás. Tehát minden olvasóm, aki érdemesnek találja művemet arra, hogy belepillantson, teljes bizonyossággal meg fog győződni afelől, hogy sehohsem pártoltam el abban a legnagyobb és leghíresebb tudósok tekintélyétől.

Most már nincs más hátra, mint hogy könyvem használatára is rámutassak. A nagyobb érthetőség kedvéért vázolni fogom röviden azt a módszert, amelynek szem előtt tartására törekedném, ha lennének valaha tanítványaim.⁶⁵

Mindenekelőtt igyekezném elérni, hogy tanítványaim elméje, ha nincs még eddig kiművelve, hozzászokjék a szent bibliai, sőt a hasznos világi történeteknek is magyar nyelven való olvasásához és megértéséhez. Ezután az olvasottakból alapos vizsgát tartanék, és ennek során az olvasmányanyagot az emberi életben való felhasználásra alkalmaznám. Miután ebben jó ideig gyakorolták magukat, és már közepes eredményt értek el, átvinném végre őket erre a magyar nyelvű enciklopédiára.

Ennek azonban nem az elejét olvastatnám, hanem olyan fejezetét vagy részletét, mely érthetőbb dolgokat tárgyal. Gondolok itt a földrajzra (melynek tanításakor hasznos volna földgömböt vagy térképet kéznél tartani), vagy más ehhez hasonló könnyűségű tárgyra. Ezt az anyagot bevésném, szorgalmasan kérdezetve tőlük: Hány világtáj van? Mely országok fekszenek keletre, melyek nyugatra? stb. Hány különálló világrész van, s melyek a legvirágzóbb országok? Melyek a nevezetesebb tengerek, folyamok, források, folyók és tavak? Milyen nevezetesebb hegyek vannak egyes országokban? stb. Innen a speciális természettudományokra vinném át őket, és az ásványokról, növényekről, állatokról szóló tudományt adnám elő, megvizsgálva, ki mit figyelt meg egyik vagy másik állatról, ásványról és növényről. Ezután az etikai, ökonómiai és politikai kérdésekre térnék át, kérdezetve újból: Mi az erény? Melyek az erény közös tulajdonságai, melyek a fajai? stb. Mik a kötelességeik a szülőknek, a gyermekeknek, az egész családnak? Mi a kötelességük az előljáróknak alattvalóikkal, és viszont: az alattvalóknak előljáróikkal szemben? Most térnék vissza a számtanra, arról a geometriára és az általános természettudományra, majd a metafizikára és logikára, végül pedig mindarra, amit az előző részekből kihagyunk. Eközben azonban gondosan őrizkedném attól, hogy tanulóim a legáltalánosabb dolgokon kívül bármit is emlékezetükbe véssenek, nehogy emlékezőtehetségüket gyakorolva, elveszítsék ítélőképességüket.

Mikor már azt látnám, hogy tanítványaim minden dolog rövidre fogott ismeretét elsajátították, a továbbiakban az idegen nyelvek tanítására gondolnék, jól tudva azt, hogy a minden tekintetben tökéletes képzettséghez még sok olyan dolog kívánatos, amit a tárgy bősége és kis könyvem rövideje miatt nem lehetett bő részletességgel kifejtennem és idehoznom.

Ezért lehetőséget teremtve bármily módon a görög nyelven való olvasás és írás tanítására - a görög nyelvet ugyanis alaposan megfontolt és nagyon nyomós indokok alapján véleményem szerint minden idegen nyelvnél előbb kell tanítanunk⁶⁶ -, ugyanebből a könyvből taníthatnám meg a deklinációk és konjugációk könnyebb és szabályosabb formáit vagy paradigmáit. De magával a grammatikával nem fárasztanám tovább tanítványaimat, hanem azonnal eléjük adnám sajátkezűleg való lemásolás végett az Újtestamentum valamelyik legszebben megírt

⁶⁵ Apáczai ezzel ismételtelen leszögezi, hogy műve iskolai használatra tankönyvnek készült.

⁶⁶ Vö. Bevezetés Vál. ped. m. 50. valamint 115. lap.

könyvét, mégpedig először történeti tárgyút, azután dogmatikusát. (Gondolok itt Lukács evangéliumára és az Apostolok cselekedeteire, valamint Péter apostol leveleire és Pálnak a rómaiakhoz és efezusiakhoz írt leveleire.)

A tanítás rendje és módja itt a következő. Mivel az evangéliummal kezdeném, abból íratnék le hat vagy hét verset, s tanítványaim feszült figyelme mellett világosan és jól tagolva felolvasnám, majd magyarra fordítanám, és egy-két óra múlva velük is lefordíttatnám. Azután a füzetnek azt az oldalát, amelyen a görög szöveg van, letakartatnám, és a magyar fordítás szövegét visszafordíttatnám velük görögre. Így haladnék végig az egész könyvön, sőt a még hátralevő, előbb felsorolt könyveken is. Mert aki ért valamit, de kifejezni nem tudja, miben különbözik a néma szobortól? Hangot adni pedig értelem nélkül a papagáj szokott. Hogy pedig a görög nyelv alapos ismeretéhez semmi se hiányozzék, ugyanezt igyekezném végigcsinálni Hésziodosz és Homérosz műveivel, valamint Démoszthenész és Iszokratész⁶⁷ néhány beszédével és levelével. Szerencsésen egészíthetik ki az anyagot Grotiusnak a régi görög tragédia- és komédiaírókból válogatott szemelvényei.⁶⁸ (Mindehhez hozzákapcsolnám a görög grammatika alaposabb megismerését és a stílusgyakorlatokat, azaz a levelek, költemények és beszédek szerkesztésmódjának vizsgálatát.)

A görögről nyomban rátérnek a latin nyelvre, és itt is ugyanolyan módszer szem előtt tartásával tárgyalnám először Sulpitius Severus szent történetkönyvét,⁶⁹ azután Cicero válogatott leveleit, vagy pedig arany igazságú könyvét „A kötelességekről”, majd néhány beszédét, harmadiknak pedig Vergiliust, Horatiust, Terentiust és Ovidius válogatott műveit.⁷⁰ A munkát azonban úgy végezném, hogy a nyelvek ismeretével együtt növekedjék a dolgok ismerete is. Ahol a tárgykör megengedi, az előbb tanultak alapján röviden rá kell mutatni az írók téves nézeteire.

A görög és latin nyelv után a héber nyelvre vinném át tanítványaimat, és itt is az előbbivel teljesen azonos módszert követnék. Ennek megfelelően először a Teremtés könyvét vagy Sámuel könyveit tanítanám meg, azután Ézsaiást, majd a Zsoltárokat és Példabeszédeket, végül Jób könyvét, közvetlenül hozzájuk fűzve a rabbinusok leveleit és költeményeit.⁷¹ De még mielőtt megengedném, hogy elhagyják a héber nyelv területét, biztosítanám, hogy amikor innét távoznak, ne legyenek teljesen járatlanok a kaldeus, szír és talmudi nyelvben sem. Így vinném át végre őket az arab nyelvre. Mivel itt Mohamed Alkoránjának és Tamerlán történetének (mint mondani szokták) mindent betöltő szerepe van,⁷² minden követ megmozgatnék, hogy ebből a két könyvből az arab nyelv kellő megismerését biztosítsam.

⁶⁷ *Iszokratész* híres görög szónok (i. e. 436-338).

⁶⁸ *Grotius* híres németalföldi tudós és államférfi (1583-1645). Itt említett művét, a görög tragédiákból és komédiákból vett szemelvények gyűjteményét 1626-ban adta ki Párizsban. A kiadványban a szemelvények verses latin fordítását is közölte, s a szemelvényeket magyarázó jegyzetekkel kísérte.

⁶⁹ *Sulpitius Severus* keresztény történetíró (kb. 365-420). Nevezetes műve a két könyvből álló „Kronika”, amely a zsidók és a keresztények történetét ismerteti - bibliai-mitológiai alapokon - i. sz. 400. évig.

⁷⁰ Publius *Terentius* Afer: Plautus után a legkedveltebb latin vígjátékíró (i. e. 188-159). - Publius *Ovidius* Naso ünnepelt latin költő (i. e. 43-i. sz. 17), a kicsiszolt formák kitűnő mestere.

⁷¹ A biblia ószövetségi részének egyes könyvei. - A rabbinusok levelei és költeményei a középkori héber (rabbini) irodalom termékei.

⁷² A Korán (vagy az arab névelővel együtt Alkorán), a mohamedán vallás szent könyve. Szövegét i. sz. 653 körül állították össze írásbeli és szóbeli hagyományok alapján. - A „Tamerlán története” az 1450 körül meghalt történetírónak, Ibn *Arabsah*nak arabul írt munkája, mely Tamerlán mongol uralkodónak (1336-1405), Perzsia, Grúzia, Kisázsia, Szíria, Hindosztán stb. meghódítójának történetét tárgyalja.

Ezzel a négy nyelvvel megelégedve, azt a tanácsot adnám tanítványaimnak, hogy a többi nyelvekkel ne törődjenek, mert az összes többi nyelvek - ha van bennük valami jó - mind ebből a négy nyelvből mint örök forrásból fakasztják erecskéiket.

De még mielőtt búcsúzni készülő tanítványomat véglegesen elbocsátanám, és (mint mondani szokták) elhangzanék feléje utolsó búcsúköszöntésem, azokat az írókat is megjelölném számára, akiket a már felsoroltakon kívül leginkább olvasnia kell az említett nyelveken, és végül megmondanám azt is, hogy milyen módszerrel olvassa őket.

Megítélésem szerint tehát a következőket kellene olvasnia (ha egyáltalán hozzájuk lehet férni): a görögök közül Origenész, Khrüszosztomosz, Baszileiosz, Euszébiosz, Josephus, Platón, Arisztotelész, Plotinosz, Theophrasztosz, Plutarkhosz, Hérodotosz, Thuküdidész stb.;⁷³ a latin írók közül Augustinus, Hieronymus, Ambrosius,⁷⁴ Cicero, Plinius stb.; a héberek közül Aben Ezra, R. Meir, mindkét Talmud;⁷⁵ az arabok közül Avicenna, R. Moses, Averroes, Algazel, Sharastanius⁷⁶ stb. Ha az itt felsoroltakhoz nem lehet hozzáférni, azokat kell majd olvasni, akik inkább kéznél lesznek.

Az írók ilyen módon való ajánlásán kívül az olvasás gyümölcsözőbb módszerére is megtanítanám tanítványomat. Tanácsolnám tudniillik, hogy szerezzen magának egy ív nagyságú, vagy (mint mondják) negyedréte alakú füzetet, amelyben az üres lapok száma megegyezik a mi enciklopédiánk lapjainak számával. Írja fel sorjában minden oldalra nagyobb alakban kirajzolva az enciklopédia oldalszámának megfelelő számot, és írja mellé címnek azt, amiről szó van az enciklopédia megfelelő oldalán, a következő módon:

1. LAP: A TUDOMÁNYNAK KEZDETIRŐL. 2. LAP: LELKÜNK ÉS AZ ISTEN LÉTÉNEK BIZONYÍTÁSI MÓDJÁRÓL, és így tovább, a könyv végéig. Ennek véghezvitele után mindenekelőtt szedje elő azokat a könyveket, melyeket ennek a munkámnak összeállításához felhasználtam, és pótlólag írja ki belőlük mindazt, ami nézete szerint az én könyvemből hiányzik, vagy legalább azt az oldalszámot jegyezze fel szorgalmasan, amelyen az adott

⁷³ E felsorolásban - az akkori illem szabályai szerint - a keresztény egyházi irodalom tekintélyei, az egyházatyák állnak az élen: *Origenész* (185 -254), *Ioannész Khrüszosztomosz* (Aranyszájú János, 344-407), *Baszileiosz* (330-397), *Euszébiosz* (265-340). - *Josephus Flavius* ókori zsidó történetíró (i. sz. 38-kb. 94). - *Plotinosz* ógörög filozófus, az újplatonizmus megalapítója (i. sz. 204-270). - *Plutarkhosz* görög történetíró és filozófus (i. sz. 48-120) „Párhuzamos életrajzok” címen 23 görög és 23 római közéleti férfiú életét írta meg, páronként összeállítva és összehasonlítva őket. - *Hérodotosz*, az első nagy görög történetíró (i. e. kb. 484 - kb. 425), akit „a történetírás atyjának” neveznek, mint-hogy ő az első, aki a puszta időrendi sorrend megállapításán kívül vagy az események puszta elbeszélésén túl törvényszerűséget keres a történelemben. - *Thuküdidész*, a legnagyobb ókori történetíró, (i. e. kb. 460-400), aki az antik görög demokrácia hanyatlását írta meg az ún. pelopponészoszi háború történetét elemző művében.

⁷⁴ *Augustinus* (354-430), *Hieronymus* (348-420) és *Ambrosius* (340-398), a legjelentősebb latinul író egyházatyák.

⁷⁵ *Aben* (Ibn) *Ezra* középkori zsidó író (1119-1193), aki mint bibliamagyarázó, nyelvtanító, orvos, matematikus, csillagász és filozófus igen jelentős tevékenységet fejtett ki. - *Rabbi Meir* (1360 körül) középkori zsidó író, kiváló pedagógus. - *A Talmud*, a zsidó vallás szent könyve, két részből áll. Az egyik az ún. Misna, a másik a Misna legrégebbi magyarázata, a Gemara.

⁷⁶ *Rabbi Moses ben Maimon*, ismertebb nevén Maimonides, híres középkori zsidó hittudós (1135-1204). Legtöbb művét, így a fő művét, „A tévelygők útmutatója”-t, arab nyelven írta meg. - *Averroes* (Ibn Rusd) kiváló arab filozófus, Arisztotelész híres kommentátora (1126-1198). - *Algazel* (Algazali) neves arab filozófus (1058-1111). - Mohammed al *Shahrastani*, arab történetíró (meghalt 1153-ban).

címszóra vonatkozóan valamiféle adat található. Ha pedig egy-egy tudomány íróit végigolvasta, térjen át a többiekre. Például, ha én Mózes első könyvének kezdetét olvasnám, az egész fejezetet a TEREMTÉS címszó alá sorolnám, és ha mást nem is, de legalább a megfelelő fejezet- és versszámot kijegyezném. Általában azonban ajánlatos kijegyezni egyes szavakat és kifejezéseket is, főleg olyanokat, melyekre emlékezni akarunk. Így a második fejezetnek ama verseit, melyekben Ádám és Éva házassága van leírva, a HÁZASSÁG címszó alá kell beírni. Éppígy, ha Platónnál olvasnánk a perzsáknak arról a szokásáról, hogy a királyi hatalom várományosának nevelését arra az emberre bízták, akit egész Perzsiában a legbölcsebbnek, legigazságosabbnak, legbátrabbnak és leghiggadtabbnak találtak, ezt a részletet a FEJEDELEM vagy a KIRÁLY címszó alá írnám. Megjegyzendő, hogy a közhelyek megjelölésének van ezenkívül más módja is. Például Homérosz Odüsszeia c. költeményének elején, ahol ezt írja a költő:

Sokfele járt férfit zengi nékem Múza!...

a lap szélére azt kellene írni: „OKOSSÁG, Ulysses⁷⁷ azért emeli ki a költő, mert sokat tapasztalt a trójai háború óta.” Kissé lejjebb pedig, ahol ezt olvassuk:

Csakhogya elment éppen a távoli aithiopokhoz,

a lap szélére írandó megjegyzés: „AETHIOPIA; az aithiopszokról azt írja, hogy távol laknak Görögországtól.” Ily módon hasznos lehet a Homérosznál és más szerzőknél található közhelyek kijegyzése.

Végül, hogy semmi se hiányozzék, Fortiusom nyomán⁷⁸ a következő intelmekkel zárnam le tanítványomnak szóló mondanivalómat.

„Mindenekelőtt a legnagyobb célt tűzd magad elé, ha ugyan nem vagy teljesen elpuhult lelkű! Ne törődj azzal, hogy egyesek azt írták: nincs nagyobb vágyuk, mint hogy Cicerónak legalább az árnyékával felérjenek. Ne tartsd érdemednek ősi családfádat vagy az őseidtől örökölt dicsőséget! Szébb lesz az a dicsőség, amelynek te magad vagy a szerzője, mint az, amelynek örököse vagy. Figyeld meg: akik emlékezetre méltó tettek nélkül, névtelenül távoztak ebből az életből, nem különböznek azoktól, akik soha meg sem születtek. Ne szeress semmi mást, csak a munkát; kerüld a fényűzést és a léha társalgást! Szüntelenül keresd az alkalmat az előadások hallgatására, a tanításra és az írogatásra! Kerüld a magányos olvasást. Fordítsd egész idődet a gyakorlásra! Merem állítani: ki-ki annál tanultabb, minél gyakrabban tanított. Azt hiszem, ezért mondja a költőnél a Bölcsesség önmagáról:

*Édesapám a gyakorlat volt, a memória szült meg.*⁷⁹

Ha előadásokat hallgatsz, figyelmed nagyon éber legyen! Ha tanítasz, kerüld az olyan emberek hiú feltűnésékelését, akik egy óra alatt alig ejtenek ki tíz szót, olyan lassan közelítik meg a tárgy lényegét, annyira módjával készülgetnek elő a feladat elvégzésére, így akarva tekintélyt szerezni. Az ilyeneknek minden gondolatuk az, hogy a maguk értékét mások szemében emeljék, és hogy a sokaság tudósna tartsa őket. De eljutnak-e valaha a legfontosabb mondanivalókhöz? A lendület, a lendület! - azt szeretem én minden dolgomban, így a tanításban is. Mert amit a földművesnek jelent az aratás időszaka, azt jelenti az eredmény szempontjából a tanítási idő a tanult embernek. Márpedig ki nem kárhoztatja, kérdezem én, aratáskor a késedelmet? Erőnkön felül kell törekednünk! Azokat az órákat, amelyeket mások szerencsétlen

⁷⁷ Az Odüsszeia fő hőséne, Odisszeusznak a latin neve.

⁷⁸ A közhelyek gyűjtésmódjának leírásában, valamint az itt következő részletben Fortiusnak „De ratione studii” (A tanítás módszere) című művét követi Apáczai (61-65. lap).

⁷⁹ A szerzőt nem ismerjük. (Ford. Szerdahelyi István.)

módon arra vesztegetnek, hogy törleszkedjenek, vagy hogy egyes emberek kegyeit hásszák, mi a tudományoknak kell, hogy szenteljük.

A bölcs lelki nagyság a tettekre alapozza az igazi dicsőséget, nem az ingatag hírnévre: inkább akar fejedelem lenni, mint annak látszani. Bár ha olvasás közben a folytonos munkában vagy gondolkodásban lelked olykor elbágyad és elfárad is, mégis fáradoznod kell, míg leheletnyi erő van testedben: holtod után szabad a nyugvás. Sohasem az árnyékot, hanem a fényt és az emberek társaságát szeresd! Boldog istenek! Mennyire vihetné rövid idő alatt az az ember, aki a nap egyetlen óráját sem töltene el hiába, anélkül, hogy egy előadást meg ne hallgatna, ne tanítana, vagy ne írna valamit!

Ha módod van rá, inkább a tanításra, mint az előadások hallgatására keress alkalmat. Hiszen számtalan embert láthatsz, akik nem csinálnak mást, mint előadásokat hallgatnak, ebben öregszenek meg, és nem alkalmasak arra, hogy egy szerzőről előadást tartsanak, vagy bármiről szépen írjanak. Ha fel akarod díszíteni elmédet, mely egyedül különbözteti meg az embert minden más élőlénytől, akkor meg kell tanulnod a tudományok teljes köréből mindent, amit csak tudásra érdemesnek ítélsz. Akik többet törődnek testükkel, mint lelkükkel, azt tartják szép dolognak, ha egyetlen tudományban tűnnek ki; sokkal szebb azonban kitűnni több tudományban. Hiszen asszony sem akad olyan, aki annyira távol lenne a múzsáktól, hogy legalább egy tudományt el ne tudna sajátítani. Ezt még, úgy hiszem, a szarka is megtenné az alatt a húsz év alatt, amelyet ezek az emberszörnyek egyetlen tudomány megtanulására szentelnek. Hogy Fabius szavaival éljek, ezek az emberek nem ismerik fel, mi mindenre képes az emberi ész: az ész, mely oly mozgékony és gyors, hogy nem lehet működését egyetlen területre korlátozni. Végül azt mondom, változtasd tartózkodási helyedet, különben mindvégig álmos és tudatlan maradsz! Sohasem bántam meg (és nem hiszem, hogy bárki is megbánta volna), hogy a tudományok kedvéért más akadémiára mentem át. Viszont mindig nagy és kései bánatot okozott a felismerés, hogy túl sokáig időztem egy városban.⁸⁰

El ne veszítsd kedved, még ha nem is sikerül minden rögtön kívánságod szerint. Hiszen azt látjuk, hogy minden dolog kicsi kezdetből fejlődik a legmagasabb fokra. Mindenfajta tudományban van valami keserű, és ez kezdetben elijeszti azokat, akik belefognak a tanulásba. Ezt azonban kiegyenlíti a velejáró haszon. Ezért ne riadjunk mindjárt vissza, ha egy kis nehézségre bukkanunk! Hajdan Görögország legjobbjai az aranygyapjú keresésére indulva megannyi tengeren, megannyi veszélyen keresztülhajóztak; bátorság volt a vezérük, szerencse a kísérőjük, szenvedélyes dicsőségvágy az ösztönzőjük. Tűzokádó, vad és dühöngő bikákat fogtak járomba, sárkányt altattak el és öltek meg, s azokat a katonákat, akik a földre vetett sárkányfogakból keltek ki, arra kényszerítették, hogy egymást öldössék halomra.⁸¹ Az amazonok kiegészítették jobb mellüket, hogy jobbkezükhöz több táplálék jusson.⁸² Démokritosz, mikor észrevette, hogy lelkének világos látását szemei akadályozzák, kiszúrta szemeit, hogy jobban megérthesse a dolgok természetét.⁸³ Mindez nagy lelkesedéssel kell, hogy eltöltsön bennün-

⁸⁰ Vö. Bevezetés, 21. lap.

⁸¹ A görög mitológia szerint az „argonauták”, 50 görög hős, Iason vezetésével a távoli Kolkhisba vitorláztak az Argó nevű hajón, hogy elhozzák onnan a mondabeli kincset, az aranygyapjút. Ez a mítosz a görög városállamok régi rabszolgaszerező háborúival van kapcsolatban.

⁸² Az amazonok a görög mítosz szerint harcias, bátor, rendkívüli erővel rendelkező vad és kegyetlen nők, akik férfiak nélkül maguk kormányozzák államukat, s háborút is maguk viselnek. A mítosz ismeretesebb változata szerint jobb mellüket azért vágják le, hogy az a nyílzásban ne akadályozza őket.

⁸³ Démokritosz a legnagyobb ókori materialista filozófus (i. e. 460-361 között), a mechanikus materialista atomelmélet kialakítója, a legelső átfogó, egységes és részletes filozófiai rendszer kidolgozója. - A jelzett eseménynek nincs történeti alapja.

ket. Azon fáradozzunk tehát mindnyájan, hogy mások példáján felbuzdulva a legnagyobb nehézségek árán is magasabbra törjünk. Fényűzés, üres fecsegés és asszonyos lelkület maradjon az asszonyoknak!

*Isteneink verítéket tettek elé az erénynek.*⁸⁴

Képzeljük el hátralevő éveinket henyélés nélkül, veszedelmek nélkül, betegségek nélkül. De mégis fájlalnunk kell, hogy életünk virágának évei eddig gyümölcs nélkül tűntek tova, s hogy a tovatúnt idők vissza sohasem térnek már. Ki-ki emlékezzék vissza mindarra a sokféle bajra, ami élete kezdetétől fogva érte, gondoljon vissza arra, micsoda semmiségekre fordította számtalan napját, töltse el harag és fájdalom amiatt, hogy annyi esztendő tűnt tova eredmény nélkül, és annál nagyobb dühvel lásson a munkához! Mondjunk búcsút a tétlenségnek, mondjunk búcsút a sors küldte csapások sokaságának, melyektől egyetlen bölcs sem fél: a lélek eléggé erős, és nem szorul a szerencse pártfogására, ha az erény dicsősége felé szárnyal szenvedélyesen. Mert nem azokat tartom igazán nemeseknek, akik aranyláncot kötnek nyakukba, akik palotáik falait és előcsarnokait tisztségekre emelkedett őseik képeivel díszítik, hanem azokat, akik igazi javakkal: valóban saját javaikkal akarják feldíszíteni önmagukat és hozzátartozóikat, vagyis műveltséggel, jó erkölccsel és ékesszólással. Kevesen tudják, mily biztosan vár a tartós boldogság azokra, akik szilárdan eltökélték, hogy eljutnak a boldogságnak ehhez az örök székhelyéhez. A szerencse ajándékai - mint az országok, városok, testi szépség - mulandók, de amit erény és munka szerzett, az maradandó. Ezt a vagyont nem pusztíthatja el sem vas, sem láng, sem rabló, sem mostoha idő.

De bevégzem a beszédet. Rövidre van szabva életünk: órák alatt elenyészik; és igen gyorsan telik el egy óra. (Bárcsak felismernéd ezt, virágzó ifjúság! Benned a reménység nagyon is nagyra nő.) Gyorsan múlnak a napok, gyorsan a hónapok, gyorsan tovatűnik az év is, pedig milyen kicsi az éveink száma! Vedd hozzá még, hogy életünk felét elfoglalja az álom, nagy részét az evés-ivás, játék, betegség, meggondolatlan törekvések, s ami a legborzasztóbb: minden pillanatban váratlan halállal sújthatsz, te kegyetlen Lakheszisz.⁸⁵ Ha nem törekszünk minden igyekezetünkkel arra, hogy az időt hasznosan töltsük, dicsőség nélkül, barmok módjára fogunk kimúlni.”

Ez az, derék olvasóm, amire előljáróban akartalak figyelmeztetni. Az én számomra fölöttébb szükséges volt ez, de azt hiszem, a te számodra sem volt teljesen haszontalan. Valószínűleg világosan kitűnik mindebből, hogy azok közül, akik tanulmányaikban elő tudják segíteni a magyar ifjúságot, én a legkisebb, de azok közül, akik elő akarják segíteni, a legnagyobb vagyok. Ezért:

*Áldjon az ég! s ha te tudsz, adjál igazabbat e műnél
jó szívvél! De ha nem, jöjj, s ezt használd velem együtt!*⁸⁶

Én azok közül valónak vallom magamat, akik előrehaladva a tudományban írnak, és írva előrehaladnak. (Augustinus.)⁸⁷

⁸⁴ Hésziodosz, Munkák és napok, 289. v. (Szerdahelyi István ford.)

⁸⁵ Lakheszisz a görög mitológia félistennője, egyike a három moirának. A moirák - Klóthó, Lakheszisz, Atroposz - a végzetnek a megszemélyesítői.

⁸⁶ Horatius, Epist., I. 6., 67-68 v. (Szerdahelyi István ford.)

⁸⁷ Az idézetet nem találjuk.

Hatodik rész

Az égi dolgokról⁸⁸ (Részletek)

I. Eddig lón szónk a testről közönségesen, tudniillik annak természetiről és módjairól; következik már, hogy szóljunk annak részeiről (*partes corporis*).⁸⁹ 1. A testes dolgoknak igen apró részei, jóllehet legelőször gömbölyegek nem voltak, mivel több gömbölyeg szabású testek az egybe ragadott tágasságot bé nem töltik, idővel mindazonáltal gömbölyegek lettek, mivel sok külömb-külobb kerületes mozgásik voltanak, úgy hogy ha mi szegeletecskéik voltak is, a forgás közben a többiben ütköztvén, lesúroltattak, és osztán gömbölyegen maradtak. 2. A testnek akkori apró részecskéi vagy kússebbek és vékonyabbak, vagy nagyobbak és temerdekebbek.⁹⁰ 3. A kússebbek első vagy második rendbéliek. 4. Az első rendbéliek (*primum elementum, materia subtilissima*) az elsúrlódott szegeletecskékből álló részek, mellyek a gömbölyeg szabásúak közt hagyattatott helynek nagy sebességgel való betöltésére illendők. A második rendbéliek (*secundum elementum, globuli aetherei*) a sebes súrlódás közbe maradt isszonyú apró golyóbiskák. A nagyobbak és temerdekebbek (*elementum tertium*) azok, mellyek sok kicsidebbekből csoportoztanak egybe, és a sebessen mozgásra nem olyan alkotmatosok. 5. Mivel penig a kússebbek igyenesen elé a mozgás közbe nem mehettek, hanem egymásba ütköztvén, kerületesen kellett forganiok, a' lött, hogy külömb-külobb egyenetlen örvényekre (*vortex*) osztódtanak, mellyekben a temerdekbekből álló dolgokat is beragadták, és magokban hömpölygetdegélik. 6. Ezeknek az örvényeknek penig forgások vagy egymás közt megeggyezők, vagy ellenkezők. Megeggyezők, midőn egyik egyfelől s másik másfelől jövéen, egyfelé tartnak. Ellenkezők, midőn szembe mennek egymással, és osztan egyik erre s a más tova tart. 7. E két rendbéli részecskének az örvényekben való forgások közbe az apró golyóbiskák a kerületesen forgó örvény szénire⁹¹ sietnek mind ki, a többinél ők keményebbek és erősebbek lévén. 8. S mivel penig az elsúrlódott részecskék többek, hogynem amennyi a gömbölyegek közt maradt tágasság bétöltésére szükségesek volnának, annak okáért ők az örvény közepett maradnak, és ott szörnyű sebességgel forogván, magokon világoskodó állatok⁹² (*stellae fixae et sol*) lesznek. 9. Mert a világosság (*lux et lumen*) semmi sem egyéb, hanem az örvénybe legbelső és legkicsinebb részecskének sebes forgások, mellyel a körülvevő égi golyóbiskákat (kik az egész világot bétöltötték, és mellyekből az ég [*caelum*] állatja vagyion) igyenesen a kerület színe felé tolják. 10. Kik egyik örvényekből (a forgási tengelyvégektől messzebb való s legserényebben forgó részeken) másokba (ezeknek forgási tengely-

⁸⁸ Az Enciklopédia VI. részének forrásairól lásd Magy. Enc., Előszó..., 41. jegyzet. - Apáczai magyar nyelven írt szövegeinek közlésében - itt és a továbbiakban - a könnyebb érthetőség kedvéért eltérünk az eredeti helyesírástól, és - a szövegtorzítástól óvakodva - a mai helyesíráshoz közeledtünk.

⁸⁹ Az itt következő fejezet rövid kifejtése Descartes korpuszkuláris elméletének. Lásd Bevezetés, 23-24. lap. - A zárójelbe tett latin terminus technicusokat Apáczai lábjegyzetekként közli. - Descartes az anyagban mozgó részecskéket 3 csoportra osztja: az apró, gömbölyű részecskék (*secundum elementum*); a gömbölyű részecskékről lekopott apró anyag (*primum elementum*), amely kitölti a gömbölyű részek közti űrt; végül a lassabban mozgó, nagyobb anyagrészek (*tertium elementum*), melyek a kisebbekből álltak össze.

⁹⁰ Vékonyabbak a.m. kisebb fajsúlyúak, temerdekebbek a. m. nagyobb fajsúlyúak.

⁹¹ Felszine felé.

⁹² Világító részek, az örvénylő mozgásban levő anyag világító magjai, ti. a napok. Eszerint a mechanikai mozgásból születik a fény.

végekhez közelebb való s későbbben forgó részeken) kitolattatnak (üzettetnek), és szüntelen az ő közepek felé tartanak, és azon által-által járnak. 11. Mellyek, az égi, a magok tengelyek körül szüntelenül és sebessen forgó golyóbiskák három szegeletű ürességin bujdokolván által, ha többen ragadnak egymásba, sutus szabásúak⁹³ lesznek. 12. Az égi golyóbiskák pedig nem mehetnek úgy által, mivel a több örvények tengelyvégein belől a mozgás igen késő, azokon kívül pedig igen sebes. 13. Ha pedig történik, hogy igen sokan ragadjanak egymásba, a világoskodó állat színére gyűlnek mint valami tajték, és annak fényes világoskodását elfogják. 14. Mellyek, ha a világoskodó állattól vagy elszéllyesztetnek, vagy elnyelettetnek, vagy a világoskodó dolognak új részeitől fellyülhaladtatnak, fáklyákká lesznek. 15. Ha pedig leend, hogy ezek a szennyek oly sokak és temerdekek lesznek, hogy a világoskodó állat az égi golyóbiskákat magától nem elég erőssen űzheti el, és így az ő forgásában meglassul, a körülötte levő örvényektől elnyalattatik, és végezetre a benne levő világoskodó állat minden fényét elvesztvén, más örvénybe hömpölyög, holott a középben forgó világoskodó állatnak fényét visszaveri...

XXII.⁹⁴ 1. A mű egünkben a Nap körül levő dolgok vagy a mű Földünk, vagy csillagok. A csillagok vagy maradandók, vagy kiforgók. A maradandók bujdosó (bolyongó) csillagoknak (planetae) neveztetnek... 2. Eredetek ez, hogy midőn a harmadik rendbéli lételadó állatnak⁹⁵ (e világ temerdekebb részeinek) részei, a két elsőktől⁹⁶ kerekén forgattatnának, a gyorsabbak a lassúbbakat elérték, és a mellettek elfolyó s igyenesen mozgó (menő) első létel-adó állatnak részeitől a mellettek közel levő részecskék egybegyúratatnak, és lassan-lassan nagyobbak-nagyobbak lettek. 3. Mellyek az ő keménységekhez képest a Naphoz közelebb vagy ötölle távullabb forganak. 4. Mert amellyek keményebbek, messzebb, a nem oly kemények pedig nem annyéra messze üzettettek, és midőn az oly égi golyóbiskákhoz értek, amellyeknek övélek egyenlő keménységek vagyon, vagy a túl s innen való égnek mozgási sebessége úgy alkalmaztatott, hogy eggyik a másikat fellyül ne haladja, annak utánna az ő forgásoknak helyét megtartották, és onnan verik müreánk a Napnak fényét vissza. 5. Ezeknek keménységek pedig nemcsak a részeknek temerdekségétől és sűrűségétől vagyon, hanem a formájától is, és kiváltképpen a szénnek⁹⁷ küssebségétől. Továbbá ezek eredetet attól is vehettek, hogy az örvénye elnyalatott és megsetétedett világosító állat, ha nem igen kemény volt, minek utánna más örvényébe forgott bé, annak köllő közepe⁹⁸ felé nyomult alá, és ottogyan az ő szeréntek való sietségű égi golyóbiskákban a Nap körül forogdogálnak, és annak fényét müreánk visszaverik...

XXVII.⁹⁹ 1. A Föld örvényében először annak forgását (*motus telluris*), (melytől az üdőnek mindenféle külömsége származik) lássuk meg... 2. Az ő forgása kétféle, eggyik napi, a másik esztendőtszakai. 3. A napi (*diurnus*) az, az mellyel ő az ő tengelye körül forog napnyugóról napkeletre. És természeti napnak (*dies naturalis*) mondatik. 4. Evvel az ő forgásával csinál nekünk nappalt és éjjelt. Nappalt (*dies artificialis*), amely felől a Naphoz fordulván az ő

⁹³ Henger alakúak.

⁹⁴ Az itt következő fejezetben a bolygók keletkezéséről szóló descartes-i tanítást fejti ki Apáczai, szorosán az előbb leírt korpuszkuális elmélethez kapcsolódva.

⁹⁵ Az előbbi fejezet szerint: *elementum tertium*nak.

⁹⁶ A *primum* és *secundum elementum*tól.

⁹⁷ A felszínnek.

⁹⁸ Kellős közepe felé.

⁹⁹ Az itt következő fejezetben Apáczai a Copernicus-féle heliocentrikus rendszer mellett tesz tanúságot.

fényével megvilágosíttatik; éjjelt (*nox*), amely felől a Naptól elfordult és meg nem világosíthatatik. 5. Minden természet szerént való nap 24 részekre osztatott, mellyek óráknak (*horae*) mondatnak; egy óra peniglen áll 60 cikkelyekből (*minuta, scrupula*). 6. Esztendőszakai forgása (*motus telluris annuus*) a Föld örvényének az, amellyel ő az ég részeitől minduntalan, de lassan-lassan úgymint minden nap egy-egy darabig (gradusig) tolattatván elébb, a Napot éppen megkerüli. Ebben ha 365 nap s 6 óra vagyon, Julius esztendejének mondatik.¹⁰⁰ Ez ismét közönséges, mely 365 napból 5 óra és 49 cikkelyből áll, vagy megbővítettett, mely 366 napból áll; minden negyedik esztendő ilyen...

Nyolcadik rész¹⁰¹

A csinálmányokról (Részletek)

II. Ami a váras helyét illeti:¹⁰²

I. Ha síkságon építtetik, ezek a hasznok: 1. A kemény és a kövér föld illendő a kőfalaknak és az egyéb nagy épületeknek is elviselésére. 2. Ha folyóvíz leend ott közel, kevés költséggel vihetni mindent reá. 3. Ha termékeny a föld, a rajta lakók nem könnyen szűkülnek meg. 4. Ha a folyóvíz kiárasztathatik, a vár alatt fekvő ellenségnek kárára fordíthatik. 5. Az ilyen hely nem alkalmas a vár megásására, mind azért, hogy vizes, s mind azért, hogy az áskáló ellenség messze megláttathatik. 6. Egyarányú formát tarthatni az építésben. 7. Az ellenség el nem rejtheti magát.

Mindazonáltal a megmondott hasznok ártalmak is lehetnek, mert 1. Amely föld az épületekre teneked illendő, az ellenség is te ellened erős hadi épületeket csinálhat rajta. 2. A folyóvíz azon könnyen eledelt hoz az ellenségnek, amint a lakosoknak. 3. Hasonlóképpen a föld bősége is. 4. Az ellenség is reájok áraszthatja a lakókra a vizet. 5. Az ilyen épület, ha vízzel környül nem vetetik, mindenfelől ostromoltathatik. 6. Mindenek nagy költségbe kerülnek, mivel se a bástyákra, se a kerítésekre, s a t. a természet semmit nem hoz. 7. Gyakorta a kerítések, bástyák s a t. elsüllyednek, mellyek nagy költséggel építtethetnek viszont fel.

II. Ha hegy tetejére akarsz építeni, ezekre a hasznokra nézz: 1. Hogy a természet az ilyen helyet környüllevő völgyekkel megerősítette, hogy se az ellenség bé ne üthessen, se meg ne áshassa, se lövő szerszámaival oda ne érhessen. 2. Ha a föld elégséges, minden kevesebb költségbe telik, mivel a helynek alkalmas volta mind kerítést, mind árkot, mind bástyákat magán szolgáltat. 3. Az ellenség seregeinek el kell szálljedni alatta, mely öneki nem hasznos.

De ilyen alkalmatlanságok is vannak benne: 1. A hegyek csúcsai alatt az ellenség könnyen ellappanghat, és az ő kára nélkül neki üthet a várasnak. 2. Az eledel nagy költséggel hordathatik fel oda. 3. Ritkán vagyon elég vizek a lakóknak. 4. Az ásóknak ártalmasok. 5. Az eső és a zápor inkább elmosza, mint az alacson helyeket. 6. Az építőknek nem mindenek szolgálnak tetszések szerént.

¹⁰⁰ A 365 $\frac{1}{4}$ napos esztendőt Julius Caesarról nevezték el, aki i. e. 46-ban rendezte a római naptárt.

¹⁰¹ Az Enciklopédia VIII. részének forrásairól lásd Magy. Enc., Előszó..., 49. jegyzet.

¹⁰² A városépítésnek különös jelentősége volt a XVIII. században a végvári harcok idején. Valószínűleg ez is hozzájárult ahhoz, hogy Apácza - Metius nyomán - enciklopédiájában foglalkozik ezzel a problémával.

III. A tengerben épített városok ilyen hasznokat hajtanak: 1. Ha 15 000 lábira vagynak a parttól, a lövő szerszámoktól ne féljenek. 2. A várások hozzájuk nem férhetnek. 3. Szüntelen segítséget vehetnek. 4. Nem szűkölködnek sok költségbe került bástyák nélkül. 5. Se sok oltalmazók nélkül. 6. Nem kell felettébb félniek a hajókról való lövésektől is, a hajók idestova tántorgása miatt, mellyeket mindazonáltal a várbéliek meglőhetik keményen. 7. Hajó sereggel megerősíttethetik az ellenségnek veszedelmére. Veszedelmes mindazáltal a belőlők kimenettel a hazának megoltalmazására. 8. A lovasoknak nincsen itt böcsüjük (hasznok).

IV. Negyedszer amellyek a tengerpartra építettek, azok is vélek hozzák: 1. A megmondott 5., 6., 7., 8. hasznót, sőt még a tengertől messze valamely mezőben valókét is. 2. Hogy azokat megszállhassa az ellenség, mind vízi s mind földi sereget kell készíttetni. 3. Azokból a hazát mind földön, mind vízen megoltalmazhatni. De aminthogy a szomszéd ellenséget, úgy a távul valót is nem mindenkor kerülhetni ebben el.

V. Ha tós helyeken építettek, ezek a hasznok: 1. A tó se lovasokat, se gyalogokat közel nem bocsát. 2. Se kerület nem kell itt, se bástya.

Mindazonáltal a nehézségek többek, mert 1. Nagy költség kívántatik az épületek fundamentomának megvetésére, a földnek alkalmatlan volta miá. 2. A szüntelen kipárálló bűdös gőz a lakóknak igen árt. 3. Kevés néppel megszállhatja azt az ellenség, főképpen ha egy bástyával a bennvalókat a kijövetel dolgában megelőzi, minek okáért az ilyen épület mennél erősebbnek látszik magában, annál nagyobb veszedelmére lehet magának. 4. Az oltalmazóknak serénysege és bátorsága megfogyatkozik, ha csak ez az egy útjuk elfogattatik is.

VI. Hatodszor, a vár száraz árka is nincsen haszon nélkül, mert 1. Bástya gyanánt vannak. 2. A futott népnek bátorságos helye. 3. Ha az ellenség fával meg akarja tölteni, az szükségnek idején meggyújtathatnak. 4. A levegő ég egészséges.

De vannak nehézségek is: mert 1. Ha az ároknak túlsó részét az ellenség megveheti, a megszállattaknak marhájokat, barmokat és embereiket abból elviheti. 2. Könnyen megtöltheti azt az ellenség és megáshatja, töltött kasokat és bástyákat állíthat ellenébe, és magát a kiütőknek minden szándékotól megóhatja. 3. Az ő hadi épületivel lassan-lassan elközellíthet, és a várhoz könnyebben hozzáférhet.

VII. A vízzel tele árokoknak ezek a hasznai vannak: 1. A vármegások nem könnyen férhetnek hozzá. 2. Ha szinte az ellenség a külső partját megveszi is, azokban el nem rejtheti magát. 3. Ha a vizet ki akarja belőlle venni, gyakorta mind idejét, s mind munkáját elveszti. 4. Az ő készülével nem férhet közell a várhoz. 5. Ha tóvíz vagy az árokban, akarmivel akarja azt megtölteni, nem megyen fenékre, hanem imide-amoda labog. 6. Ha pedig a bévettetett dolog nehéz és alámenő, sok üdőt és munkát kíván a bétöltés.

A nehézségek pedig ezek: 1. Az ellenség könnyen csinál hajón hidat reája. 2. A bennvalók csak szinte hidakon járhatnak ki belőlle. 3. A hideg tartományokban télben úgy megfagy, hogy az ellenség mindenütt reámehet. Legjobb azért, ha az árok olyan leend, amellyet mikor ember akar, vízzel megtölthet, a másszor ismét a vizet belőlle kiveheti...

IV. A fővebb academiák ezek: ... 11. Erdélyben a fejevári (ha lábra állhatna), kolosvári. 12. Magyarországon a váradi, pataki, debreceni. Noha mind az erdélyi s mind a magyarországi oskolák inkább, mint academiák, a mű nemzetünknek nagy gondviseletlenségének miatta az ő örökké való nagy gyalázatjára; holott más keresztyén országokban, még ahol pápista fejedelmek, királyok uralkodnak is, vagy az a reformátusoknak egy néhány rendbéli academiájok; műnekünk vallásunkon való fejedelmünk, bő országunk vagy az a academia? melybe, ha volna, a bőségre nézve sok idegen országokból a tanulók elgyülnének, csak nyittanók fel immár egyszer álmas szemünket, s állatnánk tudós embereket a scholákba, mert találánk, ha az irigység meg nem enne bennünköt. Így osztán nem mű hordanók a gyönyörűséges gréci

tallérokat idegen országokba ki, hanem más hozná bé műnekünk, s a mű népünk gazdagodnék belőlle. Gondold meg, magyar nemzetnek jóvát kívánó ember, ilyen pénzzel szűkös országból semmi-é három esztendő alatt legalább tizenöt ezer tallérnak kimenni, amelyekben osztán soha a mű népünk talám csak egyet sem lát? Ennyi kél pedig ott az ott lakó magyar deákokra legalább el. Három esztendő alatt? Oh Úr Isten, szánj meg már bennünket is!...

*VI.*¹⁰³ 1. A művelendő földön vagy majorok építtetnek vagy kertek. 2. A majorok s eszténák,¹⁰⁴ gabonás házak helyének kerestessék illendő melegű és hidegű ég, minemű többire a hegyecskék oldalában szokott lenni; mivel az sem télbe a zúzmarázoktól¹⁰⁵ meg nem vesztegettik, sem nyárba a páráktól; nem is oly magas helyen vagy ott az épület, hogy szüntelen vagy szél érje, vagy esső, mindazáltal ott is valami dombocskán kell állani, nehogy a zápor-esső folyamati a tövéből kimossák. 3. A majorgazdában itt megkívántatik, hogy gyermekségétől fogva ebben a paraszti munkában neveltetett legyen fel, s ehhez a tiszthez akkor fogjon, mikor már a harmincadik esztendejét elérte, és csak a hatvanodikig viselje, hogy így a munkára mind ereje s mind okossága légyen. A legények is pedig mellette legalább 22 esztendősök legyenek, nyakasok és erősek; ő légyen az első, aki ágyából reggel felkél, s ő menjen fekenni legutolszor is; de annak előtte az ajtókot, kapukot meglássa, ha bé vannak csinálva; ha a marhának elég enivalója vagy: mint fekesznek, és hogyha nincs-e héjjok.

4. A kert vagy szőlős, vagy gyümölcsös, vagy veteményes. 5. A szőlőskertben (szőlőben) a feljebb megmondottakon kívül meglásd, hogy: a kövérebb földben gyenge szőlőt ültess; a soványabba kövért; a sűrűbe hamar növőt és levest; a hamarkodóba ültess ritka venyikéjút; a sok magú szőlőt soha nedves helyre ne ültess. 6. Aki szőlőt akar művelni (a vincellér), magának higgyen többet, mint másnak. A szőlőtövet el ne adja, hanem inkább a jóvát otthon ültesse el, hogy ha kívántatik, legyen miből szőlőjét bővíteni; mivel jobb ez, mint a másunnal hozott. 7. Ha lehet, mind egyfélélt ültess egyhelyre, avagy legalább egy ízűt és egy üdőkör éróköt. 8. Csemete korában add meg néki az övét, mert soha jó nem leszen másként, ha nem tom mennyit munkálkodol is rajta; ha pedig megvastagodhatik, nem annyára árt, ha szintén meg nem művelhetnéd néha is. 9. A kapálás mennél gyakrabban, annál jobb. Nevezet szerint pedig az új szőlőtövet Bőjt máshava¹⁰⁶ első napjától fogva minden harmincadik nap meg kell Mindszent haváig¹⁰⁷ kapálni, s minden füvet mellőle kigyomláni. 10. A vincellér tisztei ennek felette: 1. az, hogy ha látja a szőlőt virággal felettebb bővölködni, azokban némellyeket levegyen; 2. megkeverje; 3. idejekorán azt möglevélezze. 11. Minek okáért midőn a szőlőcsemete elsőben kijő, egészen le szokott mettszettetni, hogy osztán az ágak annál bővebben nőhössenek őrajta. 12. A hideg egű helyekbe jobb a szőlőt tavasszal megmettszeni; egyebütt pedig ősszel hasznosabb. 13. A meredek szőlőhegyeken a szőlőnek tövét a kötözéskor az ő

¹⁰³ Az Enciklopédia VIII. részének előtervében Apáczai külön nem említi, hanem - Alstediushoz hasonlóan - nyilván a „mechanikai” tudományok alá foglalja a földművelést. A földművelésről szóló fejezetek között nagyon fontosak azok, amelyek az állattenyésztésről és a szőlőművelésről szólnak. (Ez utóbbit mutatjuk be az itt következő sorokban.) A XVI-XVII. században a mezőgazdasági árutermelés általános fellendülése során az állattenyésztésen kívül a szőlőtermelés volt a magyarországi mezővárosok parasztpolgárainak legfontosabb termelőtevékenysége. (Lásd Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen, Bp., 1952, 24-28. lap.) Ezért nem csoda, hogy Apáczai, akinek ideológiai tevékenysége szoros összefüggésben van a mezővárosok lakóinak polgárosodási törekvéseivel, tankönyvében a szőlőművelés és állattenyésztés problémáira is kitér.

¹⁰⁴ Aklok.

¹⁰⁵ Zuzmaráz - zuzmara.

¹⁰⁶ Március.

¹⁰⁷ Október.

természeti állásában kell hadni, úgyhogy a karó után ne hajoljon, mert megárt a belinek, mivel a nedvesség nem mehet igyenesen fel benne. 14. A kötözéskor pedig a kötőkre is szorgalmasan kell vigyázni, hogy ha a szőlővessző még igen gyenge, kákával vagy iglicével;¹⁰⁸ ha elég vastag, csigolya¹⁰⁹ avagy száldokvesszőkkel¹¹⁰ is meglehet.

VII. 1. A gyümölcsöskert földének olyannak kell lenni, mint a szőlőskertének. 2. Melyben minek előtte valamit ültetnél, annak előtte esztendővel gödröcskéket kell vájnod, amelyekben más esztendőt a fiatalokat ültethesd, hogy így a Nap melegétől és az essőktől a föld elkészítettén, a belé ültetett fa hamarabb megfogonják. 3. Ha pedig azon esztendőben akarsz ültetni, legalább két hónappal azelőtt cselekedd ezt, és a gödrökben szalmát égess meg, hogy melegüljenek meg; a gödröknek jó szélyeseknek kell lenni. 4. A fákat jó messze ültess egymástól, hogy ha felnőnek, ágokkal egymásnak ne ártsanak; mert egyébként se alattok semmit nem ültethetsz, se őmagok termékenyek nem lesznek. 5. A tőkék (oltoványok) egy kapanyélni temerdekek, igyenesek, simák, magasak, ép héjúak, fekély nélkül valók legyenek. 6. Ha diót akarsz elültetni, mézes vízben (csak hogy igen édes ne legyen) ásztasd meg; és így a gyümölcse sokkal jobb ízű lesz. 7. Mennél jobb fákat találsz, avval ültess be a kertet. 8. Akarmelyféle ágat beolthatsz akarmibe, csak héjjokkal igen ne különbözzenek. 9. Az oltóágaknak pedig gyengéknek, termékenyeknek, sokboguáknak, midőn bimbózni kezdenek, egy esztendősknek, naptámadatra nézőknek, épeknek, egy kűs ujjniaknak kell lenni. 10. De az oltás háromképpen lehet: 1. midőn az elmettszett fába más fa ágát tészik; 2. midőn csak a héjja és maga közé eresztetik be az ág, mellyeknek tavasszal kell lenni; 3. midőn más fának a bimbója bocsátatik valamely fa héjja hasítottjába: ennek pedig nyárba legjobb lennie.

Tizedik rész¹¹¹

Az embernek magaviseléséről (Részletek)

XXVIII. 1. Immár a polgári társaságban az igazgatók vagy sokan vagynak, vagy csak egy. 2. Ahol sokan vagynak, azok vagy a kösségből valók, vagy a főrendek. 3. Amely polgári társaságban az igazgatók a kösségből valók (*democratia*), meg kell látni, hogy kösségi rendeletlenségé ne válják. 4. Amelyben pedig a főrendek az igazgatók (*aristocratia*), meglássák: 1. hogy egynehány pártosra az igazgatás ne szakadjon; 2. hogy ha az igazgató uraknak egy része az Istentől és az igazságtól elszakad, még ha haddal lehet is, útjukba hozzák; 3. s ha békeségre ugyan jőni nem akarnának, s kezekben vadnak, az érdemlett büntetéssel büntessék. 5. Amelly polgári társaságban pedig csak egy az igazgató (*monarchia*), meg kell látni, hogy az igazgató tyrannussá ne legyen. 6. A tyrannus az a személy, amely az országnak igazgatót elforgatja s elnyomja. 7. E pedig titulus nélkül való, avagy magaviselésével tyrannus. 8. A titulus nélkül való tyrannus az, aki az országot maga megadása előtt csalárdsággal avagy erővel hajtja maga alá. Ennek akarmely közember is ellene állhat, és csak módját ejthesse, szabad megölni, mindaddig, míg a nép és a polgári társaság, meggyőzöttétvén, az ő méltóságát önéki

¹⁰⁸ Iglice - tövises, piros virágú növény.

¹⁰⁹ Csigolyafűz - piros héjú, igen hajlékony vesszejű fűzfa.

¹¹⁰ Száldokfa - hársfa.

¹¹¹ A X. rész tárgyáról és forrásairól lásd Magy. Enc., Előszó..., 50. jegyzet.

nem engedi. 9. A magaviselésével tyrannus az, aki tudva és szántsándékból a polgári társaságnak minden avagy több igazságot elfordítja. Ezt is vagy szépszerével, vagy haddal szabad elveszteni, de csak felső rendeknek vagy az egész népnek megegyezéséből...¹¹²

*XXIX.*¹¹³ 1. Hogy pedig mind a házi, ecclesiai és polgári társaságbeli rend jobban épülhessen, szükséges dolognak tartatott eleitől fogva, hogy a felső rendek scholákat állíttanának, tartanának, mellyekben az iffiúságot minden szükséges dolgokra s szép tudományokra még gyermekkorokban megtanítatnák. Hogy mind szüléjeknek, mind Isteneknek, mind pedig hazájoknak jobban szolgálhatnának idejében. 2. Mely dolognak előmenetelire az ő hazájának jóvát igazán kívánó fejedelemnek 1. erre illendő alkotmányokat kell építtetni; 2. a scholát és abbéli személyeket jó privilegiumokkal¹¹⁴ kell megajándékozni; 3. elégséges jövedelmet kell nekik rendelni; 4. tudós, okos tanítókat állatni; 5. ennek felette ezek mellé okos és eszes curátorokat kell a külső főrendből választani, kik a tanítókra vigyázzanak, disputatiókra, examenekre, promotiókra¹¹⁵ eljárjanak, s a t. 3. A tanítóban, hogy tisztiben hasznoson járhasson el, megkívántatik: 1. hogy tanításához illendő életet éljen, s tanítványinak jó s dicséretes példát adjon; 2. hogy elég tudós legyen; 3. hogy jó lelkiismerettel s isteni félelemmel, amit tud, azt másokkal közölje; 4. tanítványit mint atyjok, úgy szeresse; 5. tanítsa őket világosson, röviden és teljességesen (tökéletesen); 6. őket Isten előtt való könyörgésében megemlítse; 7. ne legyen ajándékon kapdosó; 8. tanítványinak erkölcsököt és nyelveket igyekezze leginkább újjéttani; 9. egyedül csak arra igyekezzék minden dolgában, hogy tanítványival ő magát szerettesse; 10. magát a külömb-külobb féle elmékhez jól alkalmaztassa. 4. A tanítás módjában pedig ilyen módokat tartson: 1. Egy üdőben csak egy dolgot tanítson, s azt is pedig gyakran, úgyhogy addig békét ne hagyjon neki, míg a tanítványok jól meg nem fogták; 2. csak azokat tanítsa, amellyek szükségesek, nehogy a nem szükségeseket tanítván, a szükségeseket tanítványi ne tudják; 3. okossággal éljen tanítványihoz, elméjékből minden unadalmat kivévén; 4. amit egyszer tanított, elkérdje tőlök; 5. őket gyakran egymás közt a hallott dolgokból disputáltassa;¹¹⁶ 6. az erkölcsteleneket megfeddje, de módjával való fenyítettéssel, s a vétekre való alkalmazhatóságot elhárítsa; 7. adjon tanítványinak a pihenésre is időt, s pedig minden héten úgy mindazáltal, hogy miatta el ne vetemedjenek; 8. megintse ennek felette őket arról is, miket kell még éltekben tanulniok.

XXX. 1. Immár a tanítványban is, minek előtte magát a tanulásra adná, meg kell látni: 1. ha szereti-e a tudományt; 2. ha csudálkozó-e a tudományok szép voltán; 3. ha elég erőss-e tanulás alatt fekvő nehézségeknek jól elviselésére. 2. Ezek benne pedig feltaláltatván, tanulásához fogjon bizvást, melyben hogy jó előmenetelt vehessen: 1. célt kell feltenni, 2. az akadályokat elhárítsa, 3. illendő eszközökkel is éljen. Itt pedig a célnak: 1. nagynak kell lenni, mivel aki csak kevésre igyekezik, soha abból tudós ember nem lehet; 2. a tanuló állapotjához illendőnek; 3. állhatatosnak, mert ha a cél megváltozik, az eszközök sem lehetnek hasznosok. 3. A tudománybéli akadályok kilencek: 1. a bűnnek mocska, mely a tudományt, ha annál szebb is, megmocskolja; 2. a szennyesség, mely minden tanulókat majd elfogott; 3. a féltékenység, mely miá a tanuló tisztességesen kérdezkedni általja; 4. a magahittség és a tudománnyal megegyezés, mellyel a tanuló, amit soha nem tanult is, tudni láttatik magának, s másokkal is

¹¹² A zsarnokölésre vonatkozólag vö. Bevezetés, 55. lap.

¹¹³ Az itt következő pedagógiai rész forrása Alstedius enciklopédiája, de a XXXI-XXXII. fejezet önálló munka. Apáczai iskolaszervezetéről lásd Bevezetés, 41-57. lap.

¹¹⁴ Kiváltságokkal.

¹¹⁵ Vitatkozásokra, vizsgákra, felsőbb osztályba való előléptetésekre.

¹¹⁶ Vitatkoztassa.

el akarja hitetni; 5. a csak külön magán való tanulás: noha vannak rendkívül való elmék, amellyek így mentek nagy tudományra; 6. a haszontalan dolgon sok időtöltés; 7. a sok téstova kapás, mellyen a két szék közt, porban maradunk; 8. a mód nélkül való és rendetlen tanulás, mely az elmét erőssen megtompítja; 9. a tanítóknak megváltoztatása, mellyel amit az első épített volt, a másik azt legottan mind elrontja. 4. Az eszköz itt a maga gyakorlása, mely négy dologban vitettetik jól végbe, hogy tudniillik a tanuló szüntelen, mikor ideje vagyon, vagy olvasson, de mással, vagy mást hallgasson, vagy írjon, vagy tanítson. 5. Az olvasásban ezekhez tartsa magát: 1. a haszontalan gondolkodásokat elméjéből kivesse; 2. ne sokféle, hanem jó könyveket igyekezzék olvasni; 3. mindenféle tudományra egyet, a legjobb könyvet olvasson meg, melyhez úgy hozzászoktassa önnön magát, hogy valamikor annak utánna mást olvas, mind egy cseppig reája tudja vonni. 6. A más hallgatásában: 1. olyanokat igyekezzék hallgatni, akiket jól tudja, hogy őt szeretik; 2. akiket tud, hogy tanításokban jó rendet tartnak; 3. örömet s gyakorta, nem ímmel-ámmal, kell ám mást is hallgatni. 7. Amit pedig így olvastál s hallottál, első gondod a' legyen, 1. hogy mást arra, ha lehet, mentést¹¹⁷ megtaníts; 2. hogyha nincs kit taníttanod, magadban afelől mindaddig gondolkodjál, míg elhiszed, hogy már el nem felejtetted. 8. Az írásnak ékessen és gyakorta kell lenni. Ékessen azért, hogy jobb szívvel olvashasd; gyakorta, mert az olvasás, hallgatóság, sőt még a tanítás s elékérdés¹¹⁸ is ennélkül nem egyéb, hanem múlandó álm.

XXXI. 1. Ekkédig¹¹⁹ mind a tanítóknak s mind a tanulóknak tisztekről közönségesen: következik, hogy a scholák rendiről is már szóljunk, mivel a megmondott tisztek ott vitetnek jól végbe. 2. A schola azért vagy anyai, vagy idegen nyelven való. 3. Az anyai scholának helye a városokon imitt-amott a város utcáiban lehet legjobban: a falukon pedig ugyan a scholamesternél is meglehet, csakhogy ne abban a házban, amelyben a deákul tanulók vagynak. 4. Ebben a scholamesternek az öreája bízattatott kicsindedeknek: 1. illendő ülőhelyet kellek csinálni, úgyhogy a legénké a háznak egyik felében magokra¹²⁰ ülhessenek, a leánykák is hasonlóképpen a másikba; 2. magok nyelvén való olvasásra kell csak taníttania; 3. ugyancsak azon nyelven írásra, úgy mindazáltal, hogy reggel őket csak olvastassa, déljest peniglen csak szintén írassa, mind olvasásoknak pedig s mind írásoknak légyen céljok a Miatyánk, egy asztaláldás s egy étel után való hálaadás, egy reggeli és estvéli imádság; 4. mellyeket minek utánna jól megtanultak mind olvasni s mind írni, a catechismus adattassék kezekbe, s azt hadd tanulatdogálják könyv nélkül; azonba a szentírásból a Rómabéliekhez írt levelet, vagy az Ó-Testamentomból egy szép historiát naponként írjanak ki, hogy az írást gyakorolván, az Isten igéjéből valamit tanuljanak; 5. valamikor catechismusi tanítás avagy praedicatio esik, szorgalmatossággal rámenjenek, s hogy megjönek, a mester őket jól megkérdezze, ki mit tanult; 6. gyengédedekhez illendő fenyítettékbe tartsa a gyermekeket, s ha lehet, édesgesse inkább, mint fenyegetse s verje. 5. Az ilyen scholáknak tartások s felállatások oly szükséges, hogy valamely országban, tartományban s városban nincsen, megcsalhatatlan jele, hogy az az ország, tartomány és a város a temerdeki tudatlanságnak tengerébe borult bé, s Isten országától is messze vagyon. 6. Minek okáért szintén olyan szükséges a keresztyén s hazáját igazán szerető fejedelmeknek effélét állatniok, mint másféle scholákat, holott azoknak is az a fundamentumok.

XXXII. 1. Az idegen nyelv, amellyen a scholák közöttünk szólnak, a deák, azaz a római nyelv. 2. Hogy azért a deák nyelven levő tudomány hasznoson egészen taníttathassék valamely

¹¹⁷ Menten.

¹¹⁸ A lecke kikérdezése.

¹¹⁹ Eddig.

¹²⁰ Magukban.

oscolában, legalább hét tanító személy kívántatik. 3. Kik közül kinek-kinek állapotjához illendő fizetésének kell lenni, hogy valamiképpen a szorgalmatos tanítástól el ne vonattassák. 4. Minek okáért a legelső, avagy inkább az alsó tanítssa az ő alatta valót: 1. elsőben csak a magok anyai nyelveken (ha még nem tanulták) jól olvasni s jól írni, a feljebb megmondott mód szerént; 2. ezt jól megtanulván, a deák nyelvben cselekedjék hasonlóképpen vélek; 3. osztán a görögben; 4. továbbá a sidóban; 5. végezetre (ha gondolja) az arabiai nyelvben is. Ezeknek utánna keze alól bizvást kibocsáthatja, s az előtte valónak ajánlhatja. 5. A második azért és az előtte való az illeténekeknek: 1. adjon oly könyvet elejekbe, amelyben mind a hat arsnak (tudománynak) tudniillik a grammaticának, rhetoricának, logicának, mathematicának, physicának és theológiának derekassabb igéji meghatározva és elosztatva vagynak magyarul; sőt még a megemlített nyelveknek declinatiojok és conjugatiojok is, mellyet vélek éppen megtanulván, hasznát a jó authorokban megmutatni akarván, s egyszersmind ökök a nyelveknek értésére juttatni igyekeztvén; 2. adja a Cicero könyvét, De officiis,¹²¹ kezében, és azt éppen exponáltassa által,¹²² az exponáltatot[tat] ismét újjólag deákra fordítsa. Ennek utánna hasonlóképpen a Virgilius Georgicáit. Mellyeket a tanítvány végbenvivén, 3. az görög Új Testamentomból válasszon egy vagy két könyveket ki, és azokkal is szintén úgy cselekedjék; s osztány Hesiodust adja kezébe; 4. a sidóban evégre felvenni jó leszen a Sámuel könyveit és a Dávid soltárit, ha másokot nem; 5. szép dolog volna az arabiai nyelvnek tanulására is így cselekedni valamely arabs könyvekkel. Ezeket osztán jól végbenvivén alólla a feljebbvaló classisba bocsáthatja. 6. Holott a tanító ezt cselekedje: 1. egy olyan rhetoricát magyarázzon az ő tanítványinak, amelyben a poëtica is meglégyen, mivel az is az ékessen szóllásnak része; 2. profiteáljon historiákat¹²³ nekik, mennél szebb ékessen szóllással tudja; 3. minden héten egy-egy oratiot declamáltasson¹²⁴ kivel-kivel közüllök Ciceróból vagy Quintilianusból, amíg tízre nem telik; osztán a' meglévén, magokkal is írasson legalább annyit; 4. e' penig végbenvivén, olvassák Virgiliust s Ovidiust, mindaddig, míg verseket szépeket tudnak írni; 5. annak utánna Demosthenesből és Isocratesből ismét görögül oratiot tízet declamáljanak, s megannyit componálván magoktól, olvassák Homerust, míg görög verseket is tudnak írni. 7. Innen osztan a logicára (és a több tudományokra, ki hova akar) általmehetnek. A logica tanítójának tisztí az: 1. hogy azt magyarázza, 2. hasznát a jó authorokban (tudós emberek írásában), azoknak elbontásokban s meg helyrerakásokban megmutogossa; 3. miképpen illik belölle disputálni, módját elejekbe adja; 4. az ellenvetések ellen megoltalmazza. 8. A mathesis tanítója: 1. az arithmeticát s geometriát tanítssa; 2. az astronomiát is, ha kívántatik (nem érkezvén a physicus úgy reá), melléje vegye, mind a musicával egyetemben; 3. igyekezzék hallgatóit a mathematicai csudálatos szép dolgokkal megéleszteni. 9. A physicát penig aki tanítja, 1. keressen igaz, de kevés principiumokat;¹²⁵ 2. azokból igyekezzék mindent megmagyarázni; 3. a nevezet szerént való dógokra ottan-ottan leszálljon, hasznokot e világi életre megmutogatván; 4. az emberről való tudományban a medicinát¹²⁶ is megmagyarázza. 10. Aki penig theológiát tanít: 1. azt egészen tanítssa, azaz a hüt ágazatit a szentírásokból megmutogassa, az ellenkezőköt megcáfolja, a tízporoncsolatból az embernek minden jó és gonosz cselekedetit megmagyarázza, tanítványit, mint féljék az Istent, megtanítssa, az, ecclesia igaz-

¹²¹ Cicero könyvét „A kötelességekről”.

¹²² Fordítsa le magyarra.

¹²³ Történeteket adjon elő.

¹²⁴ Beszédet adasson elő.

¹²⁵ Alapelveket.

¹²⁶ Orvostudományt.

gatására őket oktassa; 2. a szentírást renddel magyarázgassa; 3. az ethicát, oeconomicát,¹²⁷ ecclesiasticát,¹²⁸ politicát a theológiával együtt szerbe¹²⁹ taníttsa; 4. a catechizálás is e dolga volna, ha az ecclesiai lelki tanítókra nem bízattatott volna; de sokkal jobb, hogy ők vigyék azt végbe egy munkával, melyre a scholából is kimehetni. *II.* De ha az a rendtartás nem tetszenék az irigyeknek, mivel nem ötöllök jött; vagy az értetleneknek, kik e dolognak hasznos voltát nem látják; vagy a resteknek, kik a jón sem kapnak: bárcsak a' lenne, hogy 1. az alsó classisban csak írni s olvasni tanulnának jól meg deákul; 2. a másodikban a deák nyelvet jól megérteni s a grammatica szerént írni s szóllani deákul; 3. a harmadikban mind oratori s mind poétai módon a rhetorica szerént ékessen szóllani, ugyan mégis csak deákul; 4. a negyedikben csak a logicát és a metaphysicát; 5. az ötödikben csak az arithmeticát, ha a geometriát nem; 6. a hatodikban csak a physicát; 7. a hetedikben a theológiát. Bizony ha csak így lenne is, hamar világot látnánk, és lerázhatnók nyakunkból ama megmondhatatlan gyalázatot, mely miá más nemzetségeknek csudáivá és csúfjivá lettünk volt; megküssebbíthetnők pedig a tanulni idegen országokra járásunk miá esett rettenetes nagy summát, úgymint kik szegén hazánkból három esztendő alatt kitakarítottunk 18 000 tallért, azonba pedig ugyancsak ott fentereg a magyarság, amely sárban nagy költésse előtt volt.

¹²⁷ Családi erkölccsant.

¹²⁸ Egyházszervezettant.

¹²⁹ Sorban, rendben.

A bölcsesség tanulásáról¹³⁰

Apáczai János beszéde, melyben elmondja az összes mesterségek és tudományok hasznát, valamint azok keletkezését, továbbá, hogy miképpen jutottak el azok Ádámtól a zsidókhöz, a zsidóktól a kaldeusokhoz, ezektől az egyiptomiakhoz, az egyiptomiaktól a görögökhöz, a görögöktől az arabokhoz és latinokhoz; röviden érinti, hogyan haladt előre náluk a műveltség, és éppen ezért az említett nyelvek ismeretének szükségességét bizonyítja; végül pedig megmutatja, milyen módon érheti el a magyar nép nemcsak azt, hogy e bölcsességnek részesevé legyen, hanem azt is, hogy rövid idő alatt mindezeket a népeket - ha nem is múlja felül - legalábbis utólérje.

Tartotta, midőn rektori tisztét¹³¹ átvette a gyulafehérvári hírneves kollégiumban,¹³² 1653 november havában.

Nyomatott: Utrechtben, Joannes à Waesberge műhelyében 1655-ben.

Nemzetes, és műveltségben, erényességben, bölcsességben legnemesebb *Vargyasi Dániel János* úrnak,¹³³ a fenséges erdélyi fejedelem főudvarmesterének, a gyulafehérvári kollégium kijelölt kurátorának, az erdélyi múzsák reményének, az én örökké tisztelendő uramnak és pártfogómnak.

A szegény és tehetségtelen emberekre nézve bizony szomorú, de a közvélemény szerint nagyon is igaz, nemzetes uram, az a sokat hangoztatott arab közmondás: In canalமாக্দারো জাতিমণ্ড, ফালহিৰসো বাতিলন। Ha nincs meg a tehetség, hiábavaló a törekvés. Ha ez a közmondás egyáltalán alkalmazható valakire, akkor az én vagyok: mert bár minden követ megmozgatnék, csakhogy kimutassam, mily hálás és lekötelezett híved vagyok, amiért velem annyi jót tettél - egyrészt akkor, amikor hazámtól való távollétem alatt arra méltattál, hogy rosszakaróim rágalmozó nyelvétől buzgón megvédelmezze, és másrészt hazatérésem óta, amikor is ugyanúgy pártfogolsz, mint azelőtt -, mégsem jutok semmire: ugyanis annyira hiányzik ehhez a tehetségem, hogy minden törekvésem füstbe megy, hacsak jótéteményeid viszonzásaként nem fogadod e néhány lapot, itthoni munkásságom zengéjét. Nemes és nemzetes uram lekötelezett tisztelője:

Apáczai János

¹³⁰ A munka eredeti latin nyelvű címe: *Johannis Apatzai oratio de studio sapientiae*. Külön kiadásban megjelent 1653-ban Gyulafehérvárott, majd újra megjelent a Magyar Enciklopédia függelékeként Utrechtben 1655-ben. E fordítás az utrechti kiadás szövege alapján készült. A Magyar Enciklopédiával való összefüggéséhez lásd Bevezetés, 38-39. lap.

¹³¹ Hollandiából való hazajövetele után Apáczai a gyulafehérvári kollégiumban a poétikai osztály vezető tanítója lett. A felső osztályok tanítóit, akik ti. a szintaxist, a poétikát, a retorikát vagy a logikát tanították, megillette a rektori cím minden főiskolában, így a gyulafehérváriiban is.

¹³² A „hírneves” kollégium (illustre collegium) főiskola jellegű kollégium volt.

¹³³ *Vargyasi Dániel* János, a székely Dániel-család tagja. Külföldön tanult, majd hazajövetele után 1639-1649-ig Udvarhelyszék alkapitánya volt. 1654-ben már Háromszék főkirálybírája. Rokonszenvezett a presbiteriánusokkal.

Nagyon kell csodálkoznom, hallgatóim, hogy azzal, amit ma tesztek, csaknem teljesen felforgatjátok, semmibe veszitek a jó gazdálkodás bevált módszerét, pedig ennek megőrzése éppen a ti érdeketek. Mert ugyan hány olyan gazda akad, aki ha helyesen akar cselekedni, egész háznépét összehívja, még hozzá ilyen nyilvános helyen, csak azért, hogy egyik szolgáját számadásra vonja? Hiszen látjuk, a legtöbben jóakaratóan meglegszenek azzal, ha szolgájukkal valamelyik belső teremben beszélgetnek, hogy túlságos félelemből vagy röstelkedésből hirtelenében el ne feledkezzék a szolga azokról a mentségekről, amelyeket a maga igazolására egyáltalán felhozhat. Ha Tullius Cicero egész testében megremegett, amikor beszédének közeledésére akárcsak rá is gondolt, még ha más ügyéről volt is szó, akkor engem - aki Tullius ékesszólásától olyan messze állok, s hozzá még saját magam ügyében kell beszélnem, vándorutamról és távolléte mről kell számot adnom - ily nagy és fényes sokaságnak már a puszta árnyéka is félelemmel töltene el, és szégyenszemre félholtra válnék, ha mindnyájatok derült arca kegyesen lelket nem öntene belém, és el nem hitetné velem, hogy nem szigorú számadásra, hanem sokkal nagyobb és fontosabb állásfoglalások érdekében hívtátok össze ezt az igen fényes gyűlést. Tehát támaszkodva e páratlan jóindulatba vetett reményemre, kérve kérlek mindnyájatokat, szíves hallgatóim, hogy - ha darabos és mesterkéletlen beszédben szólok is azokról a dolgokról, melyektől mindnyájunknak, de főleg az erdélyi iskoláknak jóléte függ, tudniillik a bölcsesség tanulásáról - hallgassatok engem végig jóindulatúan, egy szívvel, egy lélekkel!

E szó: sapientia, hallgatóim, tulajdonképpen és közvetlen jelentése szerint testi dolgokra vonatkozik. Sapere ugyanis semmi mást nem jelent, mint a megízlelt dolog tulajdonságát és hatását lelkünkkel felfogni. Innen találóan viszik át az emberi értelem azon tevékenységének kifejezésére, melynek segítségével az elvekben és alaptételekben foglalt elgondolások lényegébe úgy behatolunk, hogy mindazt, amit innen következtetni lehet, előre látjuk. De értjük ezen a szón az egész műveltséget, bölcsességet, az értelem tevékenységét és egyszerűen az egyetemes enciklopédiát, vagyis azoknak a dolgoknak módszeres összefoglalását, melyeket tudni szükséges, és a jelen alkalommal mi éppen az utóbbi jelentésre irányítjuk figyelmünket, mivel az a szándékunk, hogy ebben a szóban foglaljuk össze mindazt, amit a legjobb és legszükségesebb tudunk az emberi élet folyamán. Minthogy pedig ilyen tudnivaló kétféle van: maga a nyelv és a nyelv által megjelölt dolgok, nem ok nélkül mondják a bölcsességről, hogy az egyrészt magukkal a dolgokkal foglalkozik, másrészt a nyelvvel, amelynek segítségével a megértett dolgokat másokkal közöljük. Mivel pedig a dolgok olyan természetűek, hogy vagy a természet, vagy a kegyelem világosságánál ismerhetjük meg őket, azért az első forrásból származó tudomány vagy ismeretkör az összes lehető dolgok általános tulajdonságai után - amelyekre a logika tanít - elsősorban is a testek kétféle matematikai mennyiségét érinti tárgyalásában, mégpedig az absztrakt mennyiséget, amellyel az aritmetika, és a konkrétat, amellyel a geometria foglalkozik; azután tárgyalja egyfelől a világegyetem részeit, az eget és csillagait, az asztronómiában, másfelől az összes földi testeket; az utóbbiakkal a fizika foglalkozik, ha azok maguktól léteznek, és tisztán természetiek, ha azonban mesterkéz ad nekik külső alakot, akkor a mechanika. A másik forrásból származó tudomány és bölcsesség pedig, melyet tudniillik a kegyelem, vagyis a szentírás világosságánál szerzünk, feladatul tűzi maga elé az egész emberi élet vizsgálatát, beleértve azokat a dolgokat is, amelyeket Isten nyilatkoztatott ki. Ezeknek az ismereteknek egy része üdvösségünk titokzatos teljesezésére vonatkozik, ezt tárgyalja a teológia; más része az erkölcsös életre, ezzel foglalkozik az etika; egy további része a házi életre, ezt tárgyalja az ökonómia; ismét más része viszont a polgári életre, ez a politika tárgya; de amennyiben a polgári életet a szokás útján bevett törvények szabályozzák, a jogtudomány is foglalkozik velük. Mivel mindezeknek az ismerete nagyon is szükséges, bölcsesség neve alatt kell összefoglalnunk őket. De ennek szelvében és hosszában messze nyúló határai a nyelvtudományt sem rekesztik kívül, sőt magukba foglalják mind a

héber nyelvet, az összes nyelvek anyját, mind pedig a többit, főleg a görög, latin és arab nyelvet, mégpedig a következő módon: a szavaknak külön-külön való vizsgálatával foglalkozik az etimológia, az egyszerű beszéddel a mondattan, a beszéd díszítésével pedig a retorika. Hogy ezeket is, valamennyit a bölcsesség neve alá lehet, sőt kell foglalnunk, a bölcs emberek számára kézenfekvő.

Ez tehát az a bölcsesség, amelynek hasznosságáról, korunkig való továbbfejlesztéséről, tanításának, tanulásának és továbbfejlesztésének módszeréről szeretnék elmondani néhány szót, mielőtt befejezem beszédemet. De hasznosságon ne értsetek egyebet, mint az említett tudományok jóságát és tökéletességét, melyet az illető tudományág feltalálója szem előtt tartott, vagy amelyet szem előtt kellett tartania; ne értsetek egyebet, mint azt a hasznot, melyet az egyes tudományágakban való alapos elmélyedés nyújt a velük foglalkozóknak. Továbbfejlesztésükön sem kell itt egyebet értenünk, mint a különböző tudományágaknak különböző népeknél való különböző művelését és fenntartását a világ kezdete óta. És mi a módszer? Ezen értem mindazon eszközök rendszerét, melyeknek elsajátítására éjt-napot egybetéve törekedniük kell mindenféle bölcsesség atyáinak, vagyis a kurátoroknak, anyáinak, vagyis a tanítóknak, és fiainak, akiket manapság tanulóknak hívnak, ha ugyan egyáltalán azon iparkodnak, hogy vidám szívvel és kellő időben élvezzék buzgóságuk és sokfelé kifejtett munkáságuk édes gyümölcsét.

Ha az említett tudományok hasznosságáról, hallgatóim, semmi mást nem lehetne mondani, mint azt, hogy kölcsönösen segítik egymást, és pedig annyira, hogy külön egyiküket senki sem értheti meg tökéletesen, csak ha egyúttal a többit is mind megtanulta, akkor, azt hiszem, máris eleget mondtam ahhoz, hogy az igazán szorgalmas tanulóknak kedvet ébresszek az összes tudományok módszeres művelésére, föltéve persze, hogy nem akadnak olyan vas-, vagy mondhatnám ólomfejűek, akik ezt a napnál világosabb érvet vagy fel sem tudják fogni, vagy rosszindulatból egyszerűen feleslegesnek tartják és elvetik. Mert ugyan van-e a tudományos élet egész területén valami, amit többször hangoztattak volna, és van-e világosabb, van-e elfogadhatóbb dolog, mint az, hogy a teológiát - méltóság, hasznosság és szükségesség tekintetében kétségkívül minden tudomány fejedelmét - a természet ismerete nélkül magyarázni és az ellenfelek támadásával szemben megvédeni lehetetlen? Vesszek el, ha nincs szükségem minden tudományágnak, sőt az egész enciklopédiának segítségére, midőn a bibliát forgatom, ha tekintetbe veszem annak minden irányban kiterjedt mezejét. Mert bármennyire igaz is, hogy a szentírás önmagában elég, úgyszólván senkinek sem kell máshonnan világosságot belevinnie, hanem csak kihoznia belőle: még sokkal igazabb az, hogy ezt csak az üdvösséghez szükséges dolgokra kell érteni. De jóságos Isten! mennyi minden előfordul itt is, ott is az egész szentírásban, ami nélkül az üdvösség ügyét tekintve bátran ellehetnénk, ha a legjobb és leghatalmasabb Isten nem azért hagyta volna ezeket ránk, hogy bennük szemléljük legfőbb és megfoghatatlan bölcsességét, jóságát és hatalmát! Megkövetlek mindnyájatokat, hallgatóim, a halhatatlan Istenre: megmagyarázhatja-e a dolgok valódi lefolyásának megfelelően a Teremtés könyve I. és II. fejezetét, aki nem kitűnő csillagász, fizikus vagy földrajztudós? Leírhatja-e Salamon és Ezékiel templomát,¹³⁴ aki nem ért a technikához? Vagy leírhatja-e az ilyen a szent sátor, az oltárt, a frigszekrényt, a gyertyatartót és több hasonló dolgot? Megfejtheti-e a próféták jóslatait és a Jelenések könyvét, aki nem történész? Elősorolhatja-e valaki, milyen részekre oszlik Palesztina szent földje, ha nem ért a földrajzhoz? Megismertetheti-e a léptenyomon előforduló hangszerekkel, aki nem zenész? Eligazodhatik-e a Számok könyvének I. fejezetében,¹³⁵ aki nem ért a számtanhoz? Megvilágíthatja-e az égnek, a napnak és a felhők-

¹³⁴ Salamon templomának leírását lásd Biblia, Királyok I. könyve 6. és Krónika II. könyve 3-4. fejezet. Ezékiel templomára vonatkozóan lásd Ezékiel könyve 40-42. fejezet.

¹³⁵ A számok könyvének (Mózes IV. könyve) 1. fejezete a fegyverfogható férfiak megszámlálásáról szól.

nek a földtől való távolságát, aki nem ért a geometriához? Még tovább megyek! A Szentlélek végtelen sok okfejtése közül kimutathatja-e akár egyetlennek is az érvényességét az, aki nem ért jól a logikához? Hogy pedig a szentírás példáit mily nagyszerűen világítják meg, bővítik ki és bizonyítják világi írók is: az etika, politika, ökonómia és jogtudomány művelői, csak az tagadhatja előttem, aki még csak hírből sem hallott soha a Sztobaiosz gyűjtötte szentenciákról¹³⁶ és sok más írónak etikai és politikai tárgyú könyveiről; és az, aki azt hiszi magáról, hogy ha a szentírásban feltalálható bármely dologról bármily keveset is megtanult, már az egész dolgot vajmi kitűnően ismeri. Az ilyenek még nem tudják, hogy a bölcs nem beszél arról, amihez nem ért; nem tudják, hogy az Isten nem ludaknak nyilatkoztatta ki akaratát, hanem embereknek, akik a dolgok érzékelése és megfigyelése által, a dolgokból kiinduló következtetés, valamint a dolgok tapasztalása segítségével művelik ki értelmüket mélyebb dolgok felfogására. Aztán meg nagyon sok dolgot nem is említ a szentírás. Ez azonnal szeme elé tárul annak, aki a szaktudományok tárgymutatóiba belepillant. Nos, ha azt hiszitek, hallgatóim, hogy mindezt az ujjamból szoptam, hallgassátok meg Augustinust, az egyháznak ama híres doktorát, aki a keresztény tanítás helyes és rendszeres megismeréséhez szükségesnek tartja nemcsak a latin, görög és héber irodalmat, hanem - hogy egyetlen fogalomba fogjam össze - az összes szabad tudományokat is. Erről a tárgyról írt is négy könyvet, melyekben az említett tudományok tanulására buzdít. De még inkább hallgassatok és figyeljetek arra, amit az Isten, hangsúlyozom, az igaz Isten mond Jóbnak, az isteni férfiúnak isteni és égi szózat formájában:¹³⁷

„Hol voltál, mikor a földnek alapot vetettem? Mondd meg, ha tudsz valami okosat!
Ki határozta meg mértékeit, ugyan tudod-e; avagy ki húzta el felette a mérőszinórt?
Mire bocsátották le oszlopaikat, avagy ki vetette fel szegyeletkövét?
Mikor együtt örvendezének a hajnalcsillagok és Istennek minden fiai vigadoznának?
És kicsoda zárta el ajtókkal a tengert, amikor előtűnt, az anyaméhéből kijött;
Mikor ruházatává a felhőt tevém, takarójául pedig a sűrű homályt?
Mikor reávonam törvényemet, zárat és ajtókat veték eléje:
És azt mondom: Eddig jöjj és ne tovább; ez itt ellene áll kevély habjaidnak...
Áttekintheted-e a föld szélességét, mondd meg, ha mindezt jól tudod?
Melyik út visz oda, hol a világosság lakik, és a sötétségnek hol van a helye?
Hogy visszavinnéd azt az ő határába, és hogy megismernéd lakása útjait.
Tudod te ezt, hiszen már akkor megszületted; napjaidnak száma nagy!
Eljutottál-e a hónap tárházához; vagy a jégesőnek tárházát láttad-e?
Melyik út visz oda, ahol szétoszlik a világosság, és szétterjed a keleti szél a földön?...
Van-e atyja az esőnek, és ki szülte a harmat cseppjeit?
Kinek méhéből jött elő a jég, és az ég daráját kicsoda szülte?
Összekötheted-e a Fiastyúk szálait; a Kaszáscsillag köteleit megoldhatod-e?
A Hajnalcsillagot előhozhatod-e az ő idejében, avagy a Göncölszekeret forgathatod-e fiával együtt?
Ismered-e az ég törvényeit, vagy te határozod-e meg uralmát a földön?”

¹³⁶ *Sztobaiosz* görög író az i. sz. V. században. Antológiájában kb. 500 író és költő műveiből közöl idézeteket. Műve azért becses számunkra, mert sok olyan írótól tartalmaz töredékeket, akiknek művei egyébként teljesen elvesztek.

¹³⁷ Jób könyve 38. fejezet, 4-11., 18-22., 24., 28-29., 31-33. v. Szent Biblia, Ford. Károli G. Átdolgozott kiadás, Budapest, 1951.

Még egyszer mondom, figyeljétek meg, tiszteljétek és bámuljátok ezeket a hatalmas Isten szájából eredő mértani kijelentéseket a világ teremtéséről, a Föld alapjairól és helyzetéről, a tenger és szárazföld ajtóiról, reteszeiről és bilincseiről; a fénytani kijelentéseket a világosság és sötétség lakhelyéről; a meteorológiai kijelentéseket a hóról és jégesőről; a csillagászati kijelentéseket a Fiastyúkról, a Kaszáscsillagról és a Göncölszekérről, az égnek a Föld felett való hatalmáról és uralmáról; a földrajzi kijelentéseket a Föld nagyságáról és kiterjedéséről!

De hogy e kitérő után beszédem a kitérőtől visszaterjen rendes medrébe, nagyon kérlek mindnyájatokat, hallgatóim, bocsássatok meg, ha nem vállalkozom arra, hogy a természetre vonatkozó dolgok roppant tengerét a jelen körülmények között végig behajózzam. Bizony kifognék az időből, ha beszélni akarnék a természettudományok legszebb részéről, tudniillik az égitestekről, ezen a körön belül az égről, állócsillagokról, bolygókról, üstökösökről, levegőről, légköri képződményekről. Bizony kifognék az időből, ha a legbölcsebb királlyal, Salamonnal szólva mindent összehordanék itt a Libanon cédrusától kezdve a kőfalból születő moháig; ha semmit ki nem hagynék az elefánttól kezdve a bolháig és serkéig, a tengeri cethaltól a folyami halacskáig, a sastól, a szárnyasok királyától a méhig, a szárnyasok legkisebbikéig; ha felsorolnám mindezeknek végtelen hasznát az emberi életre és azt a számtalan jót, amelyet nekünk nyújtanak, hogy életünket kellemessé tegyünk, megszépítsük, meghosszabbítsuk, vagy hogy a betegséget testünkben kiűzzük. Mert nem akarom most elmondani, hogy minden időben a kuruzslók tudatlansága volt az oka számtalan ártatlan ember kegyetlen halálának.

Hogy pedig a természeti jelenségekre mennyire fényt derít a matematika, erre legfőbb bizonyíték Platón Timaiosza,¹³⁸ Arisztotelész Fizikája és Cartesius filozófiája. Platón Timaioszában ugyanis az Isten a világ lelkét számtani műveletek és arányok szerint alkotja meg, a testet pedig mértani idomok szerint építi fel. Arisztotelésznek viszont egész műve a mozgásról és nyugalomról, időről és égről, az állatok származásáról és fejlődéséről, szóval általában egész Fizikája a matematikán nyugszik, nemcsak példáiban, hanem alapjaiban is.

Ellentmond-e ezeknek Cartesius? Feleljen ő maga:

„Nem szólok többet, mondja, az alakokról, sem arról, hogy végtelen változatosságukból hogyan keletkezik a mozgások számtalan változata is, mert eléggé érthetőek lesznek azok maguktól is mindenütt, ahol csak alkalmunk lesz beszélni róluk. Föltételezem, hogy olvasóim vagy tisztában vannak már a geometria elemeivel, vagy legalább szellemileg eléggé erősek a mennyiségtani bizonyítások megértésére. Mert világosan kimondom, hogy a testeknek más anyagát nem ismerem, csak azt, amely mindenféle képpen osztható, alakítható és mozgással felruházott, azt, amelyet a mértantudósok mennyiségnek hívnak, és bizonyításaik tárgyául vesznek; nem is lehet bennük világosan vizsgálni semmi mást, csak a szóban levő osztásokat, alakokat és mozgásokat; nem tarthatunk felőlük igaznak semmi olyat, amit azokból a közös fogalmakból, melyeknek igazsága felől kétségünk nem lehet, oly világosan le nem vezethetünk, hogy matematikai bizonyítás gyanánt kell elfogadnunk. Mivel pedig ilyen módon a természet minden jelensége kifejthető, a fizikában véleményem szerint semmiféle más elv nem fogadható el, és nem is kell ilyet kívánnunk.”

Hát a matematika haszna tekintetében ilyen összhang, ilyen egyetértés van köztetek, fő-fő filozófusfejedelmek? Jaj akkor nekünk! Itt fekszünk a tudatlanság álmokórjának sírjában. Mily tunyák és restek vagyunk? Még mindig nem ébredünk? Még mindig nem hall a fülünk? Ezeknek a kijelentéseknek meglepő összhangja nem teremt minálunk matematikai életet, mozgást? Nem vesszük észre, mint Platón észrevette, hogy nemcsak „az Isten geometra

¹³⁸ A „Timaiosz” című dialógus Platón öregkori műve, melyben püthagoreus hatás alatt fejti ki a természetről való nézeteit. Vö. 11. jegyzet.

mindenek felett”, hanem saját magunkban is - akár nyugszunk vagy ébredünk, akár ülünk vagy állunk, akár járunk vagy kelünk - a geometria hasznát érezzük. És persze mi, afféle díszvirág filozófusok, midőn eltaszítjuk magunktól az egész matematikát, még megpróbálunk tettünkről számot adni és azt mentetegetni! Tekintsetek Platón akadémiájának feliratára:¹³⁹ „Senki be ne lépjen, aki a geometriához nem ért!” - és értsétek meg belőle, hogy kimondhatatlan hasznát vesszük a matematikának, ha alaposabban akarunk behatolni bármelyik mesterségbe vagy tudományba.

Volt éppen elég alapja Augustinus ama véleményének, hogy minden isteni és emberi dologtól távol kell tartani azt, aki nem sajátította el a számtani ismereteket. (A számtan tudniillik első része a matematikának.) És Platón ezt írja: „Hogyan? Hát sohasem vetted még észre, hogy akiknek tehetségük van a számtanhoz, azok éles elméjük minden más tudományág elsajátításában is? Ha pedig lassúbb és tompább felfogásúakat képeznek és gyakorolnak ebben a tárgyban, még ha egyéb tekintetben nem érnek is el velük jobb eredményt, az általános vélemény szerint gyorsabb és élesebb felfogásúakká válnak.” Ugyancsak Platón olyan nagy szerepet tulajdonított Epinomiszában a számtani ismereteknek, hogy aki ezekben járatlan volt, azt a legtudatlanabb és legeresztelenebb embernek tartotta. Helyesen akarta hát Püthagorasz,¹⁴⁰ helyesen akarta Platón, Arisztotelész és maga Cartesius is, hogy a fizikai tanulmányokat matematikai tanulmányok előzzék meg. Ugyanezt akarta Hippokratész, ugyanezt Galénosz is. Hippokratész ugyanis arra oktatja fiát, Thesszaloszt: szükséges szorgalmasan tanulmányoznia a számtant azért, hogy hasznát vegye a betegségek erősödésekor, enyhülésekor, periodikus kiújulásakor, változatainak felismerésében; a geometriát pedig azért, hogy hasznosítsa a csontok elhelyezkedése, illeszkedése, kimozdulása, visszahelyezése, törés esetében összeforrasztása, összeillesztése, kivétele tekintetében és általában mindenféle bántalom vagy gyógyítás esetén. Az ő nyomán Galénosz így ír: „Az atléták a versenyeken többnyire mindnyájan vágyakoznak a győzelmi babérokra, de nem készülnek fel tanulással annak elérésére. Így az orvosok is egekig magasztalják Hippokratészt, de mindent inkább megtesznek, mintsem hogy Hippokratészhoz hasonlókká legyenek. Hippokratész mind a geometriát, mind az asztronómiát az orvostudomány legfőbb támaszának tartja, de azok rátámadnak e tudományokkal foglalkozókra. Ilyen messze állnak attól, hogy ők maguk is alapos megismerésre méltassák ezt a területet.”

Haj, te tudálékos, a matematika világosságához el nem jutott ember! Többet látsz-e a természetbölcselő iskola-jában, mint az Odisszeusz megvakított Polüphemosz a maga barlangjában?¹⁴¹ Mert ugyan mi az egész asztrológia? Mi volna egyéb, mint aritmetikai kiszámítása

¹³⁹ Az Akadémia Platón korában kőfallal körülvett kert volt, amelyet Akadémosz hérosznak szenteltek. Athéntől északnyugatra, a Képhisszosz folyó mellett terült el. Itt tanítottak Platón és tanítványai, akiket akadémiakosoknak neveztek. Volt itt egy tanítás céljára szolgáló épület is.

¹⁴⁰ *Püthagorasz* görög filozófus (I. e. VI. század); működésének fő területe Dél-Itália. Püthagorasz szerint a dolgok alapelve a szám, amely egyszersmind a világban levő összhangnak is eleme. A páros és páratlan számok ellentéte az egész világegyetemben felismerhető, és ezekből az ellentétekből áll a világ. A számok az erkölcsi és társadalmi életnek is szimbólumai. Püthagorasz nem írt soha. Filozófiai rendszerét tanítványainak írásaiból ismerjük.

¹⁴¹ A skolasztikus természetfilozófiáról van szó, mely a természettudományok művelésétől, a természet törvényeinek konkrét vizsgálatától elfordulva, a teológia tekintélyére támaszkodott, és csupán a biblia alapján akarta megérteni és megmagyarázni a természetet. - Polüphemosz, a görög mitológia szerint félszemű óriás küklopsz, Poszeidón isten fia. Szicíliában, az Etna tövében lakott. Odisszeuszt és társait, mikor odakerültek, barlangjába zárta, és többet megevett közülük, de Odisszeusznak sikerült őt lerészegítenie, egy tüzes karóval a küklopsz szemét kiegészíteni, és kihasználva Polüphemosz vakságát, a birkák hasa alá bújva kimenekülnie. (Odisszea, IX. ének.)

az égitestek mozgásának, mint geometriai ábrázolása és felmérése az égi gömböknek és csillagoknak hosszúság, szélesség és magasság kiterjedése szerint? Mi egyéb a politika vagy etika Platónnál, Arisztotelésznél vagy magánál az Istennél, mint a jó cselekedetek és nyilvános ténykedések részletes meghatározása ésszerűség, arány és egybevágóság tekintetében? A matematika fontosságából érthetjük meg azt is, hogy manapság Francia- és Angolországban, Dániában, Lengyel-, Olasz-, Magyar- és Erdélyországban nem viselnek háborút német katonák nélkül, mert bizony azok a matematikai tudományokban mindenkit túlszárnyalnak.¹⁴² Ezért van az, hogy Németország napról napra mindenféle új fegyvert szerkeszt.

Ámde a könny illik ide inkább, mint a beszéd, ha már az egész magyar nép nagy és örök szegényére, elborult tekintettel ugyan, de mégis kénytelen vagyok szemlélni nyomorúságunknak, ínségünknek, szégyenletes tudatlanságunknak és közönyösségünknek végtelen tengerét és azt a letörölhetetlen szégyenfoltot, hogy csaknem minden technikai kérdésben idegenekhez folyamodunk, de nem annyira fegyveres erőszak és nem is annyira rabság miatt, mint egykor a zsidók, akik ekevasukat és kapájukat a filiszteusok táborába voltak kénytelenek vinni élesztésre, hanem a magunk hibájából, csupa álomkórságból, úgyszólván teljes meggondolatlanságból: számár tunyaságunk és tudatlanságunk miatt, mely nemhogy egy országnak, de egy értelmes embernek is szegényére válnék; elkábult és kiégett öntudatunk miatt, mely nem érzi a nyomorúságot, és - hogy röviden kimondjam, ami a nyelvemen van - vakságunk miatt, mellyel az Isten ver bennünket, hogy meg ne lássuk póreségünket, ínségünket, szegénységünket. Hazudnék, ha nem volna idegen nálunk az építőmester, idegen az ágyúöntő és tűzszerész, idegen a fazekas, asztalos, posztókészítő, kőfaragó, órás és minden másfajta mesterember, idegen annyira, hogy csaknem minden szerszámunkat az ő műszavaikkal jelöljük.

Röstelkedjünk hát végre ilyen nagymérvű tudatlanságunkon! Érezzük már egyszer szegénynek, ha ezek az idegenek továbbra is barbároknak, bárgyúaknak, nehézfejűeknek, faragatlanoknak hívnak bennünket! Mi jót hozhat az ránk, ha az idegeneknek örökké csak jóízű nevetésre adunk alkalmat? Nevetnek rajtunk, és igazuk van. Hiszen énnekem is nevetethetnek támad, ha a tapasztalatlan magyarokra úgy sózzák rá áruikat, ahogy akarják, ha ravaszul elcsalják pénzüket, mialatt valósággal érzik, mint híznak kövérré a mások szegénységén.

Mit mondjak végül a dialektikáról, mely a mesterségek mestersége, a tudományok tudománya? Mivel ez a képesség, amennyiben forrása a természet, nem egyéb, mint az értelemnek velünk született ereje, amely által vitatkozunk és gondolkozunk, amely a dolgok nyomozására és kutatására indít és serkent, amely által a lélek, mint naptól a világ, minden oldalról fényt nyer a megfontolásra, amelynek erejével számtalan ember okosan és éleselméjűen vitatkozott, magyarázott, gondolkodott már sok évszázaddal korábban, még mielőtt a vitatkozás tudományáról egy betűt is leírtak volna; és mivel azt a képességet csak mesteri módon lehet olyan alakra és formára kidolgozni, hogy megtanítsa arra, miképp kell általában minden lehető dolognak valamennyi lényeges összefüggését megtalálni és a dolgok természetének megfelelően elrendezni: így hát, mivel ilyen határtalan az ő fensége és nagysága, inkább némuljon el lelkem, törjön össze tollam, mintsem hogy olyasmi csússzék ki a számon vagy a tollam alól, ami sérti az ő méltóságát; s inkább megelégszem ezzel az egyetlen dicsérettel. Mert:

Mint bámész borjú bámul az új kapura,

¹⁴² Hogy német zsoldos katonák abban az időben Európa minden zsoldos hadseregében megtalálhatók, az akkori német viszonyok ziláltságára mutat. Köztudomású, hogy a westfáliai békével (1648) lezáruló 30 éves háborúnak legnagyobb vesztese maga a német nép, mely a folytonos háborúskodásban 30 év előtti népességének egyharmadát veszítette el. Német zsoldosokat bármely ország hadseregében szívesen alkalmazták tudományosan megalapozott katonai tudásuk miatt.

úgy kell minékünk mindenre barmok módjára báméskodnunk, ha föl nem fegyvereztetjük magunkat a logika világosságával, ha nem törekszünk arra, hogy semmit se gondoljunk, semmit se beszéljünk, semmit se tegyünk, míg a logika erejét világosan fel nem ismerjük, meg nem érezzük, meg nem látjuk.

Rátérek most beszédemben a bölcsességnek ama részére, amely azokkal a nyelvekkel foglalkozik, melyekben az imént kifejtett bölcsesség vagy egészen, vagy igen nagy részben benne rejtőzik, úgyannyira, hogy senki sem mondhatja teljes joggal, hogy a bölcsesség birtokába juthat, mielőtt meg nem töri a diót, hogy kivegye a tartalmát, vagyis mielőtt meg nem tanulja a nyelvet, hogy aztán bölcsen kiszedje a benne rejtőző tudományt, és azt megfelelő alkalmazás útján a maga hasznára fordítsa. Mivel azonban nemcsak lehetetlen, de nem is hasznos és szükséges mind megtanulni azokat a nyelveket, amelyek valami jót tartalmaznak, meg kell elégednünk azzal a néhányval, amelyek vagy majdnem az egész bölcsességnek, vagy a tudományok nagyobb részének kifejtésére vállalkoztak. Hogy pedig melyek ezek a nyelvek, annak megállapítására a bölcsesség és az egyes tudományágak keletkezését, fejlődését kell mérlegelnetek, hallgatóim. Kérlek hát benneteket, vegyétek velem együtt szemügyre, mily változatos és csodálatos módon jutott el, költözött át a bölcsesség egyik nép és nyelv területéről a másikéra! Ebből majd tüstént meglátjátok, mely nyelvekkel kell alaposan foglalkoznunk a bölcsesség kedvéért.

Mert az Isten, minden igaz és szilárd bölcsességnek ama kimeríthetetlen óceánja, miután kimondhatatlan és határtalan bölcsességét, örök jóságát és legfőbb hatalmát eleven színekkel rajzolta meg teremtményeiben, megteremtette az embert, Ádámot, mindnyájunk közös atyját, akit minden igaznak és jónak ismeretével, emberi és isteni bölcsességgel eltöltött és felruházott; hogy pedig mind az emberi, mind az isteni bölcsességre ékes bizonytságot adjon, nyomban három olyan fenséges megnyilvánulásukat tárta az ember elé, amelyek méltóak arra, hogy szorgalmas elemzésnek vessük alá őket.

Először is azzal, hogy rábízta az emberre ama gyönyörűségees kert gondozását, el akarta érnei, hogy ne csak a fákat, füveket és bokrokat ismerje meg, hanem sajátítsa el az égitestek és a csillagok alapos ismeretét is, hisz enélkül azokat nem művelheti alaposan. Ezért Vergilius nemcsak művészien, hanem természettudományi szempontból is bölcsen zengi Georgica című költeményében:

Ám mielőtt a ki nem próbált földet hasogatnád,
Nagy figyelemmel adózz az időjárásnak, a szélnek,
Hogy művelék azelőtt, milyen a természete, módja,
Mit terem ott a talaj, s mi, amit nincs kedve teremni.
Ez szántó, amazon jobban sikerülhet a szőlő.
Egyik a fának örül, másik gyönyörű legelőt nyújt.¹⁴³

Ezután az emberi bölcsesség másik tükrét is elébe tárta. Elébe vezetett ugyanis mindenféle állatot, és megparancsolta neki, hogy valamennyinek természetükhöz illő nevet adjon. Hogy ez mily nagy bölcsességet és okosságot igényel, világosan megmutatja Szókratész, saját korának legnagyobb bölcselője, Platón Kratüloszában:

„No és akkor, kedves barátom, vajon nem kell-e a névadónak értenie ahhoz, hogy hangokba és szótagokba tegye át a név természetét, és vajon nem úgy kell-e a neveket alkotnia, hogy mintául a név ősképet, az ideát vegye, ha igazán névalkotó akar lenni? Azon pedig, hogy nem minden névalkotó használja ugyanazokat a szótagokat, nem kell csodálkoznunk, hiszen a kovácsok sem ugyanazt a vasat használják, ha mindnyájan ugyanazt az eszközt készítik is

¹⁴³ Vergilius Georgica I. 50-55. Vietórisz J. ford.

ugyanarra a célra. Ha ugyanazt az ideát valósítja meg, még ha más vasból készült is, jó a szerszám, akár itt csinálták, akár a barbárok között.”¹⁴⁴

És kevéssel alább:

„Úgy látszik tehát, Hermogenész, a névalkotás nem valami könnyű dolog, amint azt te gondold, és hogy akármilyen jelentéktelen ember, aki éppen akad, nem végezheti el ezt a feladatot. És igaza van Kratülosznak, amikor azt állítja, hogy természettől van a dolgoknak nevük, és hogy nem mindenki gyárthat neveket, csak az, aki figyelembe veszi minden dolognak természetétől meglevő nevét, és ezt az ideát hangokba és szótagokba tudja áttenni.”¹⁴⁵

Az idézet útmutatása szerint a névadónak elsősorban is oly mélyen kell ismernie minden dolog természetét, hogy a megjelölésükre kiszemelt szónak hangjait is, szótagjait is természetüknek megfelelően tudja rájuk szabni. De Szókratész ezenkívül rámutat, és egyenes úton rávezet bennünket, a dolgokban természetes módon gyökerező nevekre, vagyis azokra, amelyeket maga Ádám talált ki és alkalmazott a dolgokra. Hogy ezek a lehető legtermészetesebbek, legmegfelelőbbek és legillőbbek, ugyan ki vonhatná kétségbe? Legfeljebb az, aki a legtudatlanabbak módjára nem tudja, mit jelent árec, sámájim, ádám, árje,¹⁴⁶ s végül, hogy mi a jelentősége az egész héber nyelvnek, és milyen mély bölcsességgel fejezi ki a dolgok elnevezése által azok természetét! Feltétlenül azt kell tehát hinnünk, hogy az idézett szavakban - ott, ahol ezek azt állítják és erősítik meg, hogy minden élőlénynek az a neve, melyet Ádám adott nekik - a Szentlélek nyilatkozott meg.

De fölteheti valaki a kérdést: miben nyilatkozott meg, és milyen volt az első ember isteni és teológiai bölcsessége? Állítom, hogy megvolt benne az is, mégpedig a legnagyobb fokú, legigazabb bölcsesség. Istent ugyanis oly tökéletesen, olyan pontosan ismerte, hogy mi ebben a földi életben ennek a tökéletes ismeretnek legfeljebb ha csíráival rendelkezünk. Hiszen az Isten életét élte, így élete Isten akarata szerint folyt. Az Isten munkálkodott benne, az Isten dicsőségére. Az egyetemes erkölcsi törvény mint vele született képesség volt meg benne, melyből mint kiapadhatatlan forrásból származnak az etika, ökonómia és politika örök igazságai.

Mindezeknek érzékelhető, látható jeléül neki szánta a Mindenható az élet fáját. De százalmas bukása után e tündöklő fényességnek csupán szikrái maradtak benne, azok is csak a lehető legparányibbak, ti. a gondolkodás természetes képessége, melynél fogva érzékelésével, másvalaminek közvetítése nélkül, fel tudja fogni az akár önmagukban, akár okozatokként jelenvaló, érzékelhető dolgokat, még ha azok előbb ismeretlenek voltak is számára: ennél fogva a megfigyelés által és az érzékelés útján felfogott dolgokat és azoknak kezdeti fokon levő ismeretét gondosan megjegyezte, s emlékezetében tartotta, indukció által gondosan összevetette az érzékelés útján gyakran felfogott és megfigyelés útján emlékezetében tartott dolgokat, és ebből biztos következtetéseket vont le, végül pedig kísérlet által és bármilyen más adódó alkalommal ezeket a már biztos ismereteket gondosan és alaposan felülvizsgálta. Mert kezdetben a természetfeletti adományokon kívül - gondolok itt szentségére, mellyel egész életét jámborságban, Isten akarata szerint tölthette; igazságosságára, mellyel hozzátartozói, vagyis fiai iránt kötelességét teljesíthette: ezek a természeti adományok megannyi hordozói és támaszai voltak - bőven elhalmozta őt Isten, az ő legfőbb alkotója, természeti adományokkal is, amennyit csak elbírt az emberi természet. Volt neki tudniillik kiváló értelmi képessége; ebből kifolyólag elsősorban élesen látó elméje, melynél fogva az egyes dolgokban minden részletet

¹⁴⁴ Platón Kratülosz, p. 389. D.

¹⁴⁵ Platón Kratülosz, p. 390. D.

¹⁴⁶ Föld, ég, ember, oroszlán.

átlátott és felfogott: volt igen nagy tudása, mellyel megismerte a dolgok okait és lényegét; volt igen nagy bölcsessége, mellyel megállapította a kölcsönösségi viszonyoknak megfelelő és átfogó elveket; volt igen nagy okossága, mellyel minden dolgot felhasználásra tudott berendezni; és végül volt igen nagy és igen tökéletes mesterségbeli készsége, mellyel mindezeket a dolgokat a gyakorlatban hozzáértően alkalmazta. Mivel mindezen adományok közül a főntebb leírt módon valami kis részt igen nagy fáradsággal, küszködéssel ugyan, de mégis visszaszerzett, azért fiait, akikkel hosszú ideig (kb. 930 évig) együtt élt, megtanította a legtöbb olyan dologra, melyet ő maga talált fel. Ékes bizonyosság erre Séth, Ádámnak nemcsak fia, hanem erényeinek és bölcsességének is örököse. Miután ezt - Josephus szerint¹⁴⁷ - atyja felnevelte, és eljutott abba az életkorba, amikor meg tudta különböztetni az igazat a hamistól, egész életét az erény tanulmányozásának szentelte. Minthogy maga is a legjobb emberré vált, magához hasonló unokákat hagyott hátra, akik, mivel mind csupa jó tulajdonsággal voltak megáldva, és békességben laktak hazájukban, örökös boldogságban éltek le életüket; és megtalálták a csillagászatot s az égi dolgok ismeretét. Hogy pedig fölfedezéseik az emberek emlékezetéből ki ne vesszenek, és így meg ne semmisüljenek, még mielőtt ismeretessé válnak (mivel tudták, hogy Ádám megjövedölte a világ egyetemes pusztulását, mégpedig egyszer tűzvész, másszor vízözön által), két oszlopot emeltek, és mindkettőre felírták felfedezéseiket, hogy ha történetesen a téglából emelt oszlopot az özönvíz ledöntené, a kőből épült oszlop fennmaradjon, s lehetőséget nyújtson az embereknek a tanulásra, a felirat tartalma pedig mindenki számára látható legyen. Mondják pedig, hogy ez az általuk emelt kőoszlop azonos azzal, mely még ma is fennáll Szíriában. Négy emberöltő múltán született Énókh, aki a csillagászat és az összes tudományok kitűnő ismeretéhez a jóslástudományt kapcsolta. Jóslásai közül egy maradt fenn, Jakab apostol idézi. Ez a görög költőktől annyiszor megénekelt Atlasz,¹⁴⁸ akiről Vergilius így ír az Aeneis I. énekében:

...Rákezdí aranycitarán most
A fűrtös Iopas, mire őt oktatta nagy Atlas.
Énekel a bolygó holdrul, fogyatárul a napnak;
Honnan az emberi nem s a barom; mi a tűz, mi a zápor;
Dall az esős Hyadok, Trion-ikrek s lomha Bootes
Csillagíról; mért száll oly sebtén a téli verőfény
Tenger alá, vagy az éjt mily ok késlelteti nyárban.¹⁴⁹

Ettől származott Methuséláh és Lámekh útján Noé, a görögöknél annyira ünnepelt Prométheusz,¹⁵⁰ aki - Mint Szókratész mondja Platón Philéboszában - ama nevezetes isteni adományt, a logika módszerét, egyszerre lopta le a sokat emlegetett tűzzel együtt. De ki hinné, hogy ez a leleményes ember nem volt jártas sok más dologban is! Hiszen annak a kornak emberei kétségkívül sokféle ismeretet kaptak örökségbe őseiktől. A hagyomány szerint nagyon értettek a matematikai, fizikai és teológiai tudományokhoz.

¹⁴⁷ Josephus *Flavius* műve: „A zsidó régiségek” 20 könyvben tárgyalja a zsidók történetét a világ teremtésétől Néróig. Magyar fordítása Révay Józseftől, Bp., 1946. *Séth* és a szíriai két oszlop történetére vonatkozólag lásd az I. könyv 2. fejezetét.

¹⁴⁸ Énókhról lásd Biblia, Teremtés könyve 18-24. fejezet. - Atlasz görög mitológiai alak, Iapetosz titán fia, Prométheusz fivére. Homérosz szerint azokat az oszlopotokat tartja, melyeken az ég nyugszik.

¹⁴⁹ Vergilius *Aeneis* I. 740-746. Csengery J. ford.

¹⁵⁰ Prométheusz Iapetosz titán fia, Atlasz fivére, aki a görög mitológia szerint az emberi nem boldogítására lelopta az Olimpusról a tüzet. Ezért büntetésül Zeus a Kaukázus sziklájához láncolta, s itt egy keselyű tépdeste újra meg újra kinövő máját, míg Héraklész le nem nyilatza a keselyűt.

Ezzel lezárul a világnak és a bölcsességnek első korszaka. Nemsokára ugyanis - és itt Heurniust követem¹⁵¹ - az emberek balgató eszét heves uralkodási vágy ragadta el, s így az istentiszteletet és a bölcsesség művelését elhanyagolták, megvetették és kialudni hagyták. Ugyanis Khám, Noé kisebbik fia, fegyveres erővel megtámadta és elfoglalta Szíriát, fivérének, Sémnek örökségét, üldözőbe vette a jámbor atyákat és mind a világi tudományt, mind a szent tanokat, melyek megváltásuk magváról szóltak. Úrban, a kaldeusok fővárosában,¹⁵² Ábrahám hazájában, a tüzet tette imádás tárgyává, súlyos büntetést róva az ellenszegülőkre. Ennek törvényes fia, Nimród sok győzelmes csata után Bábelt tette meg birodalma székhelyének.¹⁵³ De Ninus, Sém fia, elpártolva királyától, Asszíriát elfoglalta, és nagyon sok szép várossal ékesítette.¹⁵⁴ Ezek közül nagyságban és pompában a legelső város, Ninive lett az asszír uralkodók székhelye.¹⁵⁵ Mikor ezt a babiloniak az Isten igazságos büntetéséből legyőzték és leigázták, s a világ megzabolázása Bábelre, erre a szintén hatalmas városra hárult, kétségkívül ez a város volt az, amely helyreállította az anyagi jólétet és a tudományok művelését. A tudománynak már a város pompája miatt is igen virágzóknak kellett lennie. Ez az, amiről a bölcs és ékesszavú Cicero megemlékezik:

„Kezdetben AsszírIA lakói - hogy a régmúltból vegyek bizonyító érvet - országuk nagy kiterjedésű síksága miatt, mivel az eget mindenfelé szabadon láthatták, megfigyelték a csillagok pályáit és mozgásait. Ezeknek feljegyzése által az utókorra hagyták, hogy melyiknek milyen jelentősége van az ember életére. Ebből a népből valók a kaldeusok, akik nem mesterségük, hanem népük neve után kapták ezt az elnevezést. Ezek a csillagok tartós megfigyelése alapján - mint a hagyomány tartja róluk - létrehozták azt a tudományt, amellyel meg tudták jósolni, hogy kire milyen sors vár, és ki milyen végzetre született. Mondják, hogy hosszú ideig tartó művelés által, szinte azt mondhatni, számtalan évszázad alatt az egyiptomiak is elsajátították ugyanezt a mesterséget.” Így beszél Cicero.

Ehhez járult még ama hatalmas és a hozzákapcsolódó monda miatt sokat emlegetett toronynak az építése, melyben a hagyomány szerint Bél,¹⁵⁶ Semiramis atyja a csillagok vizsgálatára adta magát. Úgyhogy méltán erősíti meg Epigenész nyomán Plinius,¹⁵⁷ hogy a babiloniaknál

¹⁵¹ Heurnius Otto (1577-1650) leydeni orvos és filozófus. L. Bán J. i. m. 414. lap.

¹⁵² Úr, Kaldeának (Mezopotámia déli részének, tehát a tulajdonképpeni Babilóniának) egyik legrégebbi városa, melynek romjait az Eufrátesz folyó jobb partján a Satt-el-Hai torkolata közelében találták meg.

¹⁵³ Bábel vagy Babilon, az ókori Babilónia fővárosa, az Eufrátesz balpartján, Hilla környékén. Az ókori Kelet legnagyobb városa volt.

¹⁵⁴ Ninus a mitológia homályába vesző alak, akit nejével, Semiramissal együtt már az ókorban az asszír birodalom megalapítójának tartottak.

¹⁵⁵ Ninive AsszírIA ősrégi fővárosa a Tigris-folyó balpartján, a mostani arab Moszullal szemben. Az itt végzett ásatások a történelmi kutatás szempontjából nagy jelentőségű anyagot hoztak felszínre.

¹⁵⁶ Bél eredetileg babiloni főisten volt, az ég, föld és az istenek ura. Semiramist, AsszírIA mesés királyasszonyát eredetileg szintén istenként tisztelték AsszírIA-ban. Ő volt a harc és a szerelem istene. Az itt említett torony Babel tornya vagy babiloni torony néven ismeretes, s valószínűleg azonos a Hérodotosz említette Bél-templommal, mely Babilónia leghatalmasabb építményei közé tartozott. Hérodotosz szerint, aki még látta, hatalmas négyszögletű épület volt, közepén egy nyolcemeletes torony emelkedett, s csúcsára lépcsők vezettek fel. Valószínűleg csillagvizsgálat céljaira szolgált.

¹⁵⁷ Epigenész Gnómonikosz ókori görög csillagász. Munkái elvesztek. Az id. Plinius forrásként használta.

720 évi csillagvizsgálati feljegyzés volt égetett táblára róva. Megerősíti ezt Averroes¹⁵⁸ is, aki szerint a kaldeusoknál nem kevésbé virágzott a filozófia, mint a görögöknél Arisztotelész idejében.

Valószínűleg ebben az időben, tudniillik a vízözöntől számítva a 291. évben élt Zoroaster, Baktria királya¹⁵⁹ (az ti., aki sok forrás szerint az egész asztronómia és mágia feltalálója volt). Ő volt az őse India, Etiópia¹⁶⁰ és az egész Kelet filozófusainak. Ezek művelték először az etikát, fizikát és asztronómiát. Zoroaster, miután Ninus háborúban legyőzte őt, maga vetett véget életének.

Körülbelül ebben az időben született Ábrahám,¹⁶¹ aki abból a kaldeus városból, melyet Khám zsarnoki uralma bálványimádásra kényszerített, az Úr hívására Kánaánba költözött, és a föníciaiakat, akiknek ott kiterjedt föld felett volt hatalmuk, megtanította sok olyan dologra, amelyeket ő maga a babiloniaktól és őseitől kapott, és amelyeket hosszú idő alatt saját tapasztalatai alapján is sok oldalról kibővített. Ezért mondja Sabellicus:¹⁶²

Hogyha a hír hihető, legelőbb a fönici nép kezd
Csillagokat, pólust, mozgást vizsgálni az égen,
És a terek mélyén kijelölni az utat, a pályát.

Ezért mondja a nagy tudású Plinius is: „Maga a föníciai nép nagy dicsőséget szerzett a betűk feltalálásával, valamint a csillagászati, hajózási és hadi tudományokkal.”

Ábrahám náluk tartózkodott néhány évig. Ekkor történt, hogy borzalmas éhség támadt a környéken, úgyhogy Ábrahám kénytelen volt lakhelyet változtatni és Egyiptomba menni.¹⁶³ Hírből tudta, hogy itt ez idő tájt bőséges a termés. Annál szívesebben ment oda, mert bizonyosra vette, hogy a szomszédos föníciaiakkal és kaldeusokkal való jószomszédosság és kölcsönös érintkezés folytán ott is nagyon virágzik a filozófia. Magához a fáraóhoz, Egyiptom királyához ment, és mikor észrevette, hogy az rajong a filozófiáért, nagyon sok, még a király által el nem sajátított csillagászati ismeretet közölt vele. Így sokat értekezett csillagászati kérdésekről a fáraó papjaival is (akik sok mindent tanultak filozófiából, főleg matematikát, Hermész Triszmegisztosztól,¹⁶⁴ aki Noé tanítványa, Khús¹⁶⁵ nevelője, valamint Khús gyerme-

¹⁵⁸ Averroesra vonatkozólag lásd Magy. Enc. Előszó..., 76. jegyzet.

¹⁵⁹ Zoroaster (Zarathustra), a hagyomány szerint az óperzsa vallás alapítója. Fellépését ókori források alapján i. e. kb. az 1000. évre teszik. Hazájának Baktriát (keleti Iránt) tartják. Egyes történészek szerint Zoroaster nem egy személynek, hanem egy papi kasztnak a neve. Az ókorban úgy emlegették, mint az asztronómia és a mágia megalapítóját.

¹⁶⁰ Etiópia az ókori írónál általában az akkor ismert Afrika déli részét jelentette. Szűkebb értelemben a mai Abesszínia és Nubia területét jelölték ezzel a névvel.

¹⁶¹ Lásd Josephus Flavius „A zsidók története”, I. 7. fejezet.

¹⁶² Sabellicus (M. Antonius Coccius) olasz humanista (1436-1506). Sok más műve mellett írt egy hosszabb költeményt „A dolgok és mesterségek feltalálói” címmel.

¹⁶³ Lásd Josephus Flavius i. m. I. 8. fejezet.

¹⁶⁴ Hermész Triszmegisztosz - görög neve az egyiptomi Thot istenségnek, akit az egyiptomiak a művészetek, tudományok, írás, zene és csillagászat feltalálójaként tiszteltek. Az egyiptomi papok birtokában számos olyan misztikus orvosi, filozófiai, csillagászati könyv volt, amelyet Thot kinyilatkoztatott tanításának tartottak.

¹⁶⁵ Khús - Etiópia másik neve, de a Teremtés könyvében (10. 6.) ezen a néven szerepel Khám egyik fia mint számtalan arab és etiópiai nép ősatya.

keinek, Isisnek és Osirisnek¹⁶⁶ tanítója volt, továbbá Aszklépiosztól¹⁶⁷ is, Hermész Triszmegisztoz tanítványától); e papokat a csillagászati kérdések mélyebb megértésére vezette, beavatta őket a számtan ismeretébe, melyben eddig járatlanok voltak; megajándékozta őket az isteni bölcsesség sok más kincsével, melyeket később József és Jákob kétségkívül igen nagy mértékben gyarapított. E papoknak megoszlott a feladatkörük. Egy részük ugyanis csak megfigyelte a csillagokat ama nevezetes, igen magas és híres piramisokról; más részük a megfigyeléseket értékelte, és megállapította a várható következményeket; voltak, akik a fizikára adták magukat: mások a mágiát művelték - ezek között Mózes idejében a legkiválóbb volt Ioannes és Iambres; ismét mások az állam kormányrúdjánál ülve az etikának és a politikának szentelték törekvő fáradozásait; eközben voltak olyanok, akik a királyok történetét örökítették meg írásos emlékekben, de olyanok is, akik geometriával, földrajzzal vagy orvostudománnyal foglalkoztak igen nagy szorgalommal. Ezek a tudományok egytől egyig virágoztak Egyiptomban nemcsak az izraeliták Egyiptomba való bevándorlásakor, hanem egészen Mózes idejéig, akiről mondják, hogy képzést kapott az egyiptomiak minden tudományában. Hitsorsosaival bőkezűen megosztotta tudását az izraeliták kivonulása alatt és után is, míg végül az izraeliták Salamon király által jutottak el a tudományok legnagyobb tökéletességéhez.

Júdeából azonban és még inkább Egyiptomból Görögországba költözött a bölcsesség. Az orvostudományt Aszklépiosz vitte át (tőle származik a tizenhetedik nemzedékben a nagy Hippokratész¹⁶⁸), a misztikus teológiát pedig Orpheusz;¹⁶⁹ Szolón és Lükurgosz a törvényeket, Püthagorasz és Platón, Szolón verrokona és sokan mások más tudományágakat; közülük legtöbben szenvedélyes tanulási vágyuk ösztönzésére Egyiptomba mentek, és a tudományok mérhetetlen kincseit hozták magukkal, jóllehet Görögországban azelőtt csak költők voltak: Linosz,¹⁷⁰ Orpheusz, Homérosz, Hésziodosz. Így lett Görögország mindenféle műveltség újabb székhelye. Mint Diogenész Laërtiosz¹⁷¹ mondja, „a filozófiának valóban két kezdeti ága

¹⁶⁶ Isis - egyiptomi istenség, Osiris testvére és felesége egy személyben. Mindketten Set és Nut istenek gyermekei. Isis az ég úrnője, a gyönyör és szerelem istenasszonya, aki idejében meghozza a Nílus áradását; Osiris előbb csak a holtak istene, az alvilág ura, de később minden jónak szimbólumát látják benne.

¹⁶⁷ Aszklépiosz a gyógyítás istene a görög mitológiában. Atyja Apollón isten, nevelője Kheirón kentaurusz. A mitológia szerint súlyos betegeket gyógyított meg, sőt halottakat támasztott föl, s ezért Zeus megölte villámaival.

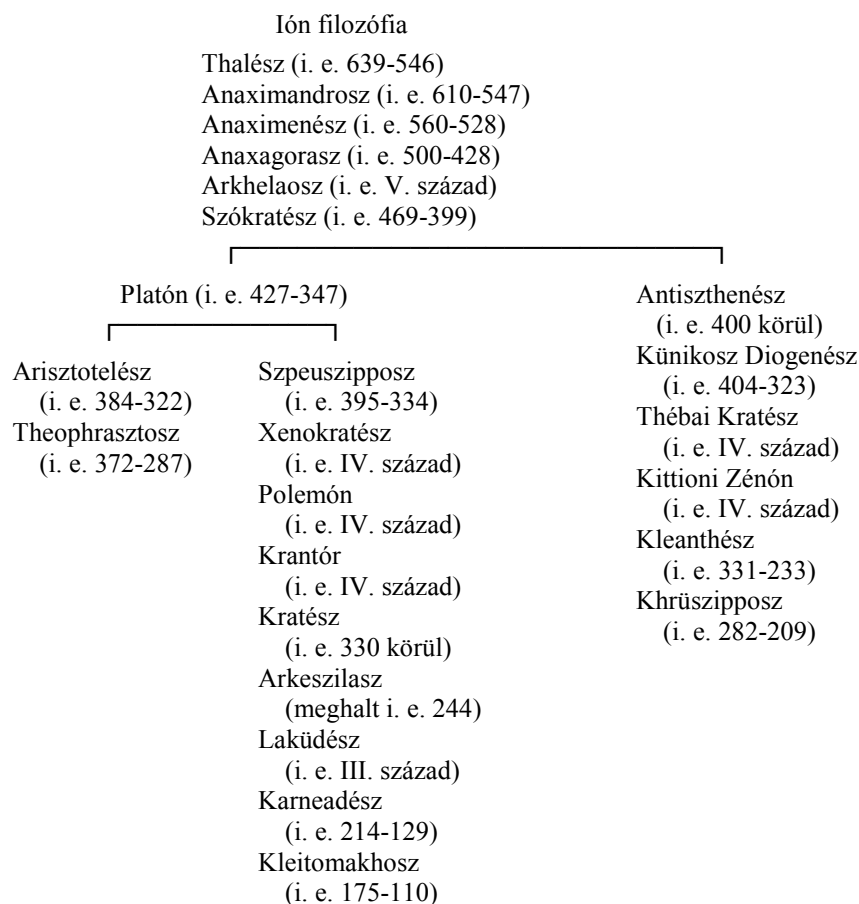
¹⁶⁸ Lásd Alstedius: *Thesaurus Chronologiae*, 2. kiadás, Herborn, 1628, 444. lap.

¹⁶⁹ Orpheusz mítikus görög költő; bűbajos dalaival megmozgatta a fákat és a szirteket, szelíddé tette a fenevadakat. Róla nevezték el Thrákiában az ún. orphikus szektát, amely lelki tisztulásra és a túlvilági életre vonatkozó misztikus tanait Orpheusztól származtatta.

¹⁷⁰ Linosz ógörög mitológiai alak; Görögország egyes vidékein mint költőistent és a múzsák fiát tisztelték.

¹⁷¹ *Diogenész Laërtiosz* görög író a III. században. Ránk maradt munkája: „Híres filozófusok életéről, véleményeiről és mondásairól” (10 könyvben) minden hiányossága ellenére azért értékes számmunkra, mert igen sok, máshonnan nem ismert adatot tartalmaz, és sok elveszett műből tartott fenn töredékeket. A filozófusok családfájának leírásában Apáczai szorososan Diogenész Laërtioszt követi, kihagyja azonban a filozófiai iskolák felsorolását és munkásságuk ismertetését, mely megvan Diogenésznél (prooemium, XII. és XIII. fejezet). A közölt családfa áttekinthető képe:

volt: az egyik Anaximandrosztól, a másik Püthagorasztól eredt. Anaximandrosz mestere a milétoszi Thalész, aki föníciai származású volt, de Egyiptomban is tanult, Püthagoraszé viszont a szír Phereküdesz. Az előbbi filozófia volt az ún. ión filozófia, mivel Thalész ióniai volt; az utóbbi az itáliai filozófia, mert ennek alapítója, Püthagorasz, többnyire Itáliában bölcsekedett. Az ión filozófia Kleitomakhosszal, Khrüszippossal és Theophrasztossal végződik, az itáliai pedig Epikurosszal. Ugyanis Thalészt követte Anaximandrosz, Anaximandroszt Anaximenész, Anaximenészt Anaxagorasz, Anaxagoraszt Arkhelaosz és ezt Szókratész, aki az etikát alapította meg. Az ő utódai a szókratikusok, főleg pedig Platón, aki megalapította a régi Akadémiát. Platón után következett Szpeuszipposz és Xenokratész, ez után Polemón, Polemónt követte Krantór és Kratész, Kratészt pedig Arkeszilas, aki a középső Akadémiát állította fel. Őt követte Laküdesz, aki az új Akadémia megeremtője volt. Laküdeszt követte Karneadész, ezt Kleitomakhosz. Így végződik ez az irány Kleitomakhosszal. A Khrüszipposz felé vezető ág pedig a következő. Szókratész után jött Antiszthenész, Antiszthenész után a

Itáliai filozófia

Phereküdesz (i. e. VI. század)
 Püthagorasz (i. e. 582-493)
 Thelaugosz (i. e. VI. század)
 Xenophanész (i. e. VI. század)
 Parmenidész (i. e. 500 körül)
 Eleai Zénón (i. e. 460 körül)
 Démokritosz (i. e. 460-361)
 Neuszíphanész (i. e. 400 körül)
 Nauküdesz (i. e. IV. század)
 Epikurosz (i. e. 342-271)

Mint látjuk, olyan fontos nevek hiányoznak, mint Hérakleitosz, Empedoklész stb.

Künikosz Diogenész, ő utána pedig a thébai Kratész. Kratész után a kittioni Zénón, Zénón után Kleanthész, utána Khrüszipposz. A Theophrasztossal végződő ág pedig a következő. Platón után jött Arisztotelész, Arisztotelész után Theophrasztosz. Ez hát az ión filozófia családja. Az itáliai filozófiáé pedig a következő. Phereküdesz után jött Püthagorasz, Püthagorasz után fia, Thelaugosz, azután Xenophanész, majd Parmenidész. Őt követte az eleai Zénón, Zénont Leukipposz, Leukipposzt Démokritosz, Démokritoszt többen; ezek között híres Neuszíphanész és Nauküdesz. Utánuk jött a maga idején Epikurosz.”¹⁷²

„A filozófusok általában két csoportra oszlanak. Egyik csoport az ún. dogmatikusoké: ezek a dolgokról úgy tárgyalnak, mint amelyek megismerhetők. A másik csoport az ephektikusoké, akik tartózkodnak az egyhangú véleménytől, és a dolgokról úgy vitatkoznak, mintha azok megismerhetetlenek volnának”¹⁷³ ... „Filozófiájuk három tárgykörre oszlik: fizikára, etikára, dialektikára. A fizika feladata a világ és a világban levő dolgok magyarázata, az etika viszont az életről és az erkölcsökről szól, végül a dialektika mindkét tudományágba a bizonyító eljárást viszi.”¹⁷⁴ E kérdések körül az említett filozófusok között viták és versengések folytak. Az akadémikusok egészen Platónig visszamenően mindenről mérsékeltlen ítétek, és semmit nem erősítettek meg határozottan, kivéve Gorgiaszt és Prótagoraszt,¹⁷⁵ akikkel Szókratész nagy buzgalommal szállt szembe, és erőszakos fellépésükkel szemben megvédte a bölcselkedés régi módját. Szókratész módszerét Platón nemcsak megőrizte és helyeselte, hanem csodálatos módon tovább is fejlesztette. Utána az egyes filozófiai iskolákban kezdődő cívódások miatt újra veszedelemben forgott a filozófia, mert mindegyik külön-külön a saját tudományát és elveit hirdette, s ezeket olyanok követték, akik ahhoz az iskolához, mintegy szolgátságba, minden érthető ok és meggyőződés nélkül szegődtek el. Ezért állítottak fel egymásnak ellentmondó tételeket a peripatetikusok¹⁷⁶ a sztoikusokkal, a sztoikusok az epikureistákkal, az epikureisták pedig mindkét iránnyal szemben¹⁷⁷ az istenről, természetről, az ember számára elérhető legfőbb jóról, a tudományok műveléséről, azaz a bölcsesség egész területéről. Mindegyik úgy védelmezi a maga nézeteit, mintha az lenne a legigazabb és legbizonyosabb, pedig ily sokféle ellentmondás esetén bizonyos, hogy legfeljebb egyetlen vélemény vagy egyik sem lehet igaz. Szókratész hősi életművének példája nyomán tehát erőteljesen kezdett ezekkel szemben fegyverkezni Arkeszilasz, később Karneadész¹⁷⁸ és többen mások,

¹⁷² Lásd Diogenész Laërtiosz „Híres filozófusok életéről...” Bevezetés, X. fejezet.

¹⁷³ Lásd uo. XI. fejezet.

¹⁷⁴ Lásd uo. XIII. fejezet.

¹⁷⁵ Szókratész korabeli szofisták.

¹⁷⁶ Arisztotelész filozófiájának követői.

¹⁷⁷ A sztoikusok a *kittioni Zénón* által alapított filozófiai iskolai hívei, az epikureisták *Epikurosz* filozófiájának követői. Az előbbiek etikája szerint (amelyre Apácza alább utal) az élet főcélja a boldogság, de ezt csak az erény szerezheti meg; az erényt viszont a természet szerint való életben lehet megtalálni a cselekvés, nem pedig a szemlélődés által. Az a tökéletes bölcs, aki a világ folyásától teljesen független, a cselekvésben nem rabja a szenvedélynek, és mindenképp felett igazságos. - Az epikureisták etikája szerint a kény a legfőbb boldogság. De nem a testi kény az erősebb, hanem a szellemi élvezet. A testi élvezet csak pillanatnyi, de a szellemi élvezet tartós, mert a múlt és a jövőre vonatkozik, az emlékezet és a remény a táplálója. Epikurosz azonban hangsúlyozta, hogy nem minden élvezet keresendő, és nem minden fájdalom kerülendő. Itt megfontolásra van szükség, mert jobb, ha az ember okosan boldogtalan, mint ha oktalanul boldog. Az élvezet legfelsőbb foka az, ha az ember nem ismeri a vágyat és a félelmet, s ha mentes minden bajtól.

¹⁷⁸ *Arkeszilasz* és *Karneadész* platónikus filozófusok; az előbbi a középső Akadémia, az utóbbi az új Akadémia néven ismeretes filozófiai iskola megalapítója.

hogy a bölcselkedés régi szabadságát és tekintélyét visszaállítsák. Ez a filozófiai módszer egészen Cicero koráig uralkodott. „Ebből már látható - mondja Talaeus¹⁷⁹ -, miért voltak kezdettől fogva oly nagy számban az epikureisták, a peripatetikusok és a sztoikusok, s oly kevesen az akadémikusok. Hogy miért voltak oly sokan Epikurosz hívei? Azért, mert az érzéki gyönyörök a legcsábítóbb úrnőink, akik hízelgéseikkel könnyen lépre csalnak nemcsak néhány embert, hanem hatalmas városokat és népeket is. Miért van oly sok peripatetikus? Azért, mert még a legképzetlenebb embernek is nagyon könnyű a filozófusok közt naphosszat asszonyi módon civakodni, pártfogolván a legfőbb jóra vonatkozóan azt a népszerű nézetet, hogy a gazdagság, magas rang, jó egészség, szép feleség, a zavartalan és folytonos jólét teszi az embert boldoggá. És miért van annyi sztoikus? Mert sok olyan durva és embertelen teremtés akad, akinek az a szép és kedves, hogyha nem hatja meg az embert a könyörület és az emberiség, hogyha az ember szigorúan és hidegen beszél. Ha már egyszer egy nézet befészkelte magát ezeknek az epikureistáknak, peripatetikusoknak és sztoikusoknak a lelkébe, úgy attól elállni szentségtörésnek tartották volna - mondja Cicero. És miért vannak olyan kevesen az akadémikusok? Azért, mert kevesen rendelkeznek erős és állhatatos ítélő erővel, és legtöbbször menekülnek a tanulással és kutatással járó munkától. Ha ugyanis - hogy Ciceróval szóljak - nagy dolog megérteni az egyes szaktudományokat, mennyivel nagyobb dolog felfogni valamennyit! Pedig ezt kell tennie annak, kinek feltett szándéka, hogy az igazság megtalálása kedvéért akár ellentmond minden egyes filozófusnak, akár pedig egyetért valamennyivel.”

Ilyen sivár volt a filozófia helyzete a görögöknél huzamosan, nemcsak Cicero, hanem egészen a Megváltó koráig, melyet Cicero 78 évvel előzött meg,¹⁸⁰ úgyhogy Pálnak, az égi bölcsességgel felruházott filozófusnak, a sztoikus és epikureista filozófusokkal kellett vitatkoznia és mérkőznie Athénben. E filozófusok közül a sztoikusok tetszésük szerint gondoltak ki új vallást, az epikureisták pedig minden vallást kigúnyoltak, s így mindig erős akadályai voltak a keresztény vallás terjedésének. Ezért nehezen tért át közülük bárki is a kereszténységre. Ugyanez volt a helyzet a peripatetikusokkal, akik a krisztusi tanokkal merőben ellentétes alapelveket védelmeztek. Csak Platón követői, vagyis az akadémikusok, akikben a bölcsesség és szilárd erkölcs is megvolt ehhez, karolták fel mindig nagy számban a keresztény vallást, védelmezték azt mindenféle ellenséggel szemben. Ilyen volt többek között Alexandriai Kelemen, Iustinus, Irenaeus, Origenész és sok más, az újtestamentum hatása alatt álló görög filozófus,¹⁸¹ világiak is, egyháziak is, akik Görögországban nagy számban működtek mindaddig, míg e birodalom fénye hanyatlani nem kezdett, és a törökök szörnyű dúlásai a tanszékeket mindenütt felforgatták, a mit sem vétő könyvtárakat pedig borzalmas tűzvész martalékká tették.

Íme, hová nem jutottam beszédemben! De csak könnyhullással lehet megemlékezni az alexandriai könyvtárról, mely a legjobban felszerelt könyvtárak közül is a legnevezetesebb volt az egész földkerekségen. Barbár pusztulásának okozója egy véres emlékü, nemcsak emberhez, de oktalan állathoz sem méltó fogós okoskodás volt, melyet Omár, a törökök fejedelme válaszként adott vezére,¹⁸² Amru által a közbenjáró Philoponosz grammatikusnak,¹⁸³ hogy ti. e könyvtár könyvei vagy megegyeznek az Alkoránnal, vagy ellenkeznek vele; ha megegyeznek, elegendő az Alkorán, ha ellenkeznek, meg kell őket semmisíteni. Az ott talált

¹⁷⁹ Talaeusra vonatkozólag lásd Magy. Enc, Előszó..., 51. jegyzet.

¹⁸⁰ Cicero i. e. 106-43 között élt.

¹⁸¹ Keresztény egyházatyák és apológéták (hitvédők) az i. sz. II-III. században.

¹⁸² Alexandriát i. sz. 641-ben hódította meg Amr ibn al Aszi, Omár arab kalifa vezére.

¹⁸³ Philoponosz Ioannész híres alexandriai grammatikus és hitvitázó (i. sz. VII. század).

könyveket a kalifa parancsára egytől-egyig széthurcolták, hogy a fürdőkben elégecsék. Csak több mint fél év múlva fogyott el teljesen ez a fűtőanyag. Bámulatra méltó dolog ez, különösen annak, aki a szaracénok történetéből tudja, hogy Alexandriának akkoriban négyezer fürdője volt! Ó, gyászos nap, te leggyászosabb a művelt emberek egész világában! Legszerencsétlenebb nap te! Sohase számítsanak a múzsák ünnepnapjai közé! Föl ne virradjon rád soha a bölcsesség napsugára! Legyen átkozott az, akinek akkor igája alatt nyögtél, vesszen ki annak emlékezete is a népek uralkodóinak sorából! Jöjjetek, múzsák fiai, keljete siralomra velem együtt! Akkor rabolták el töletek ama híres filozófusokat, teológusokat, matematikusokat, filológusokat és történetírókat, akiknek nevét műveik címeivel együtt megpillant-hatjátok szűkszavúan felemlítve egyes szerzőknél, de magukat a műveket soha, de soha nem vehetitek kézbe.¹⁸⁴

De míg a török barbárság ilyen esztelenül dühöngött, az arab szellem újra fölélesztette a régiek előbbi műveltségét. Az Ommiadok¹⁸⁵ uralma alatt ugyan - Saed kádi szerint¹⁸⁶ - az arabok nem foglalkoztak más tudományággal, mint saját nyelvük és jogrendszerük feldolgozásával, kivéve az orvostudományt, melynek a szükség szerzett becsületet; mikor azonban a Hashemidákra szállt a hatalom,¹⁸⁷ azok sorában a második uralkodó, Abu Gyafar Almansor¹⁸⁸ felkarolta a nemesebb tudományágakat, és a jogtudományban való jártasságát, melyben ki is tűnt; a filozófiának, azon belül pedig főleg az asztronómiának tanulmányozásával egészítette ki. De aki a tudományos életet a későbbi magas fokra emelte, az a hetedik Hashemida, Al Mamon volt.¹⁸⁹ Ez az uralkodó - Pococke szavai szerint¹⁹⁰ - a tudományok iránti lelkesedésében a nekik kijáró köteles tiszteletet leróva, hogy a tudományokat a maguk helyén keresse, a legkiválóbb görög írók még fennmaradt műveit követeivel a fejedelmi udvarok könyvtáraiban felkutattatta, és mindenfelől összegyűjtötte, jutalmak kitűzésével jeles tudósokat arra csábított, hogy ezeket arab nyelvre lefordítsák, másokat pedig tanulmányozásukra biztatott, a tudósok írásművei iránt személyesen is érdeklődött, méghozzá szívvel-lélekkel, és minden követ megmozgatott a tudományos élet előmozdítására. Valóban fejedelemhez méltó törekvés! Így aztán rövid idő alatt az egész Keleten és Nyugaton mindenfelé eljutott az arab nyelv és vele együtt mindennemű bölcsesség fénye is, amely e nyelven kifejezésre jutott és testet

¹⁸⁴ Alexandriában két hatalmas könyvtár volt az ókorban: a Muszeion és a Szerapeion. A Muszeiont, amelyet Caesar korabeli részleges leégése után a pergamoni királyok könyvtárából töltöttek fel, egyes híradások szerint II. Theodosziosz császár Bizáncba vitette. A Szerapeiont, amelyre az alexandriai papság mint a pogány görög hagyományok fellegvára gyűlöletes szemmel nézett, a Theophilosz pátriárka által felizgatott tömeg pusztította el 389-ben. Ezt a barbárságot később Omár kalifának igyekeztek felróni a keresztény krónikák.

¹⁸⁵ Az *Omniadok*, helyesebben Omajjádok dinasztiaja 660-750 között birtokolta a kalifai méltóságot.

¹⁸⁶ Valószínűleg azonos *Mohamed ibn Sza'd* (meghalt 845) arab történetíróval (más néven Katib ul Waquidi), aki az iszlám legrégebb korszakában szerepelt férfiakra szóló életrajzi hagyományt gyűjtötte össze terjedelmes munkájában.

¹⁸⁷ A *Hashemidák*, helyesebben Hasimiták, Hasimtól, Mohamed ősétől kapták a nevüket. Így nevezték magukat az Abbászida-dinasztiából származó kalifák, akik az Omajjádok után kerültek uralomra (750-1258).

¹⁸⁸ Abu *Dzsa'far al-Manszur* kalifa (754-775). A hagyomány őt tartja Bagdad alapítójának.

¹⁸⁹ *Al-Ma'mún* (813-833), az Abbászidák sorában a hetedik uralkodó: arról nevezetes, hogy kedvezett mindenféle tudománynak és a racionalista vallásiránynak.

¹⁹⁰ Edward *Pococke* híres angol orientalista (1604-1691). Oxfordban az arab, majd a héber nyelv professzora. Nevezetes műve az 1648-ban megjelent „Specimen historiae Arabum”.

öltött. Így Al Mamonnak és utódainak pártfogása mellett, mint Savilius mondja,¹⁹¹ a tudósok szorgalma és tehetsége oly magasra emelte az araboknál a tudományt, hogy az, úgy látszik, alig maradt el a görögöké mögött. Éles elméjű és páratlan szorgalmú tudósaik tudniillik egyetlen tudományágban sem hagytak semmit érintetlenül. Ami nagyszerűt Görögország alkotott, azt magukévá tenni el nem mulasztották, és sok mindent hoztak létre - a maguk erejéből s nem átvétel útján -, ami hasonlóképpen nagyszerű volt. Fényes bizonyosság erre Averroes,¹⁹² Arisztotelész híres fordítója és magyarázója, továbbá Avicenna,¹⁹³ a jeles orvos és filozófus, aki Eukleidész¹⁹⁴ Elemek című művét fordította arabra, és látta el nagyszerű magyarázatokkal; s aki állítólag nem volt több tíz évesnél (984-ben született Kr. u.), amikor már nagy hévvel tanulta a humán tudományokat és mindazt, ami az Alkorán megértéséhez szükséges, 18 éves kora előtt pedig már a fejében volt az egész enciklopédia. Ez alatt az idő alatt, a hagyomány szerint, nem aludt át teljesen egyetlen éjszakát sem, és napközben sem ért rá másra, csak az olvasásra. Ha valami nehezen érthető dologra bukkant, a templomba ment, hogy a probléma megoldására az Isten segítségét kérje. Nem hivatkozom a nagy Rabbi Maimonidesre, arra a híres filozófusra, orvosra, jogászra és teológusra, aki Hispániában született (Kr. u. 1131-ben):¹⁹⁵ hogy ennek mily hasznot hozott az arab nyelv tanulása, azt kleanthészi virrasztás mellett írt,¹⁹⁶ bámulatos tudással telezsúfolt műve, „A tévelygők útmutatója” teszi világossá. Nem beszéllek itt most azokról a mindenfajta tudomány területén kimagasló művekről, melyeket az arabok alkottak az alatt a teljes hét évszázad alatt, míg e tudományágak virágoztak náluk, majdnem az egész Afrikában, Ázsiában, sőt európai területen, Hispániában is. De mivel semmi sem marad mindig ugyanabban az állapotban, így a barbár török fegyverek súlya alatt végül hanyatlani kezdett náluk is a tudomány, s elvesztve régi tekintélyét, egyben régi erejét is elvesztette.

A már említett barbár törökök szörnyű pusztításai által Görögországból kiűzött műzsák Itáliában és Galliában kerestek új lakhelyet. Nem mintha Latium nem ismerte volna el őket lányainak már azelőtt is, hisz Cicero kora óta - aki először írt a latinoknak saját anyanyelvükön filozófiai műveket, amint azt maga is tanúsítja néhány helyen - Itáliában nem egy minden tekintetben kiváló képzettségű és híres ember virágzott, mint Lucretius, Vergilius, Ovidius, Horatius, Plinius, Tertullianus,¹⁹⁷ Augustinus és sokan mások, hogy ne is említsem Enniust,¹⁹⁸ Plautust, Terentium, akik magánál Cicerónál előbb éltek, és nem voltak olyan jelentős filozófusok. De a tudományok a gótok első itáliai pusztításai óta mindaddig a barbárság mély sírjába voltak temetkezve, míg a görög forrásból föl nem támadtak, és új életre nem ébredtek, mégpedig hontalanná vált, Itáliában élő görög tudósok fáradságos munkája és igen nagy buzgalma által. Ezek sorában elsők voltak: Immanuel Khrüszolorasz, Gregoriosz Trapezuntiosz, Theodórosz Gaza, Ioannész Argüropülosz, Démétriosz Khalkondülasz, Markosz Muszuros, Ioannész Laszkarész, Gregoriosz Tiphernasz, Hieronümosz

¹⁹¹ Valószínűleg azonos *Savile Henricus* angol történésszel és matematikussal (1549-1622).

¹⁹² Averroesre vonatkozólag lásd Magy. Enc., Előszó..., 76. jegyzet.

¹⁹³ Avicennára vonatkozólag lásd. Magy. Enc., Előszó..., 60. jegyzet.

¹⁹⁴ *Eukleidész* (i. e. 300 körül) híres görög matematikus, az ún. eukleidészi geometria megalkotója.

¹⁹⁵ Téves adat. Maimonides 1135-ben született. (Lásd Magy. Enc., Előszó..., 76. jegyzet.)

¹⁹⁶ *Kleanthész* görög sztoikus filozófus (i. e. 331-233). A hagyomány azt tartja róla, hogy ökölvívóként ment Athénbe 4 drachmával, melyért Zénón előadásait hallgatta. Hogy meg tudjon élni, éjjel nap-számosmunkát végzett, vizet hordott, kenyértésztát dagasztott. Innen a szólás: kleanthészi virrasztás, mely a jelen esetben Maimonides életének viszontagságos szakaszára és ez idő alatt végzett tudományos munkásságára vonatkozik.

¹⁹⁷ *Tertullianus* latin egyházi író (i. sz. 200 körül).

¹⁹⁸ *Ennius* római epikus költő (i. e. 239-169).

Szpargiatész,¹⁹⁹ akiknek működése nyomán sok évszázad után visszatért a görög ízlés Latiumba, és a tisztességet adó humán tudományok is visszanyerték régi erejüket, kiszabadulva a skolasztikusok szennyéből és tövises bozótjából; kezdték Arisztotelészt és a többi görög író nyilvánosan tanítani, megkezdődött a régi görög művek fordítása, a leghasznosabb szövegmagyarázatok s tanulmányok napfényre hozatala és kinyomtatása. Így ezek a tudósok merészen ugyan, de igen szép sikerrel fejlesztették tovább a latin nyelv kifejező képességét is. Ebben Gazáé a fő érdem.

Mikor azonban túlságos hiszékenység vert tanyát az emberi lélekben, és Arisztotelésznek valamiféle filozófiai mindentudóságot kezdtek tulajdonítani, az evangéliumi világosságnak Luther, Bucer, Oecolampadius,²⁰⁰ Zwingli és Kálvin által való újjászületése után támasztotta nekünk az Úr a múlt században Petrus Ramust, aki segítséget hozott az akkoriban már haldokló igazi filozófiának, megtisztította azt az értéktelenebb évszázadok hulladékaitól, megcáfolta a hamis és a keresztény igazsággal ellenkező tanokat, az igazság ragyogásával elűzte a kimmeriosz homályt,²⁰¹ és pompás módszerének fényével szép rendet teremtett a filozófia zavaros káoszában. Hiteles tanú erre a grammatika, retorika, dialektika, aritmetika, geometria. És bizonyítékai ennek az ő grammatikai, retorikai, dialektikai, matematikai, fizikai, metafizikai magyarázatai és a vallásról szóló magyarázó jegyzetei. Ó, jámbor és tudós szellem! Bárcsak legalább egy parányi része megvolna bennem a te ékesszólásodnak, hogy szépen emlékezhetném meg - feltéve, hogy nem volnék fogytán az időnek - a te tragikus sorsodról ez előtt a fényes gyülekezet előtt. Mikor Párizsban „Megjegyzések Arisztotelész dialektikájához” című munkádat megszokott és elfogadott módon, úgy ahogy azt a filozófusok évszázadokon át szokták, kiadtad, az volt a vélemény rólad, hogy minden tudományt összefojsz, az emberi és isteni jogokat felfogadod, az emberi véleménynyilvánítás minden szabadságát megsemmisíted, végül hogy e világot mintegy világló napjától fosztod meg; és ezért mint e nagy gazság szerzőjét, persze, tűzhalálra ítélték, hogy meglakolj bűnödért. Alighogy elolvasták Megjegyzéseidet, nem az Akadémia elé idéztek, hogy ott vitatkozás útján megvédhesd nézeteidet, hanem az Akadémia nevében a főbenjáró ügyekben ítéelő törvényszék tárgyalására hurcoltak, és új, eddig soha nem hallott vád alá fogtak: azáltal, hogy ellentmondasz Arisztotelésznek, a teológiából és a tudományokból szeded ki az életerőt. Kockán forog hírneved és minden javad. „Megjegyzések” és „Tanítások” című műveidet koholt vádak alapján, ügyed kivizsgálása nélkül elítélik, téged, a szerzőjüket a filozófia egész területéről súlyos büntetés terhe alatt száműznek, és eltiltanak attól, hogy szóban vagy írásban bármikor a filozófia bármely területére lépj. Mily nyomorult emberi sors! Íme, milyen messzire jutottunk el az esztelenségben! Lám, aki kiváló érdemeket szerez az emberiség védelmében, a legrosszabb híre támad. Ámde mérhetetlen az Isten jósága! Lotharingiai Károly bíboros ezt a vérszomjas ítéletet eltörli, Ramust korábbi becsületébe visszahelyezi, s a tudós a király kegyéből visszakapja a filozófiai munka óhajtott szabadságát. Tőle indul ki azután a reformátorfilozófusoknak az a hatalmas sora, mely e nagy vezér irányításával tudományos és hasznos magyarázatokat adott ki mind a világi, mind az egyházi írókhoz, sikeresen működve az önálló tudományos kutatás területein is éppúgy, mint műveinek közhasznú terjesztésében. Erről is vannak minden gáncson felül álló tanúink, ti. a különböző enciklopédiaírók: Martinius, Fabritius, Alstedius,

¹⁹⁹ XIV-XVI. századbeli, Görögországból Itáliába átköltöző görög humanisták. Közülük Th. Gazára vonatkozólag lásd Magy. Enc., Előszó..., 18. jegyzet.

²⁰⁰ Martin Bucer német reformátor (1491-1551); nagy tevékenységet fejtett ki a lutheránusok és a reformátusok uniója érdekében. - Johannes Oecolampadius (1482-1531), Zwingli munkatársa a svájci reformációban.

²⁰¹ A kimmerioszok Homérosz szerint az Ókeanosz mellett, a legtávolabbi nyugaton laknak, az alvilág bejáratánál. Országukat örökös köd és sötétség borítja.

Keckermann²⁰² és mások. Csak a vak nem látja ezek működésében Ramus hatását, még ha nem szándékos is ez a kölcsönzés. Mi legalábbis a mi enciklopédiánkban azon fáradoztunk, hogy ha Ramus föltámadna halottaiból, ezt a művet a többi ilyen munkánál inkább magáénak fogadhassa el, s köszönetet mondhasson nekünk nemcsak azért, mert vágyát megvalósítottuk, hanem azért is, hogy ő, aki nem tudott magyarul, általunk végre magyar nyelven szól a magyaroknak filozófiai kérdésekről.

Mivel azonban sem egyetlen ember, sem egyetlen évszázad nem volt képes arra, hogy a filozófiai bölcsességet tökéletességre emelje, nem akarta a mindenható Isten, hogy a mi korunk is meg legyen fosztva jóságának tanújelétől. Ezért támasztotta a világnak e késő vén korában - úgy, hogy az előző évszázadok alaposan megirigyelhetik tőlünk - René Descartes-ot, az egész filozófia újjáteremtőjét, századunk páratlan ékességét és díszét, mind származás és család, mind műveltség és erények tekintetében oly nemes férfiút. Mikor ez látta, hogy a filozófusok birodalma folytonos vetélkedéssel, civódással és asszonyos perlekedésekkel van tele, az a gondolata támadt, vajon el lehet-e juttatni valahogyan a filozófiát a matematikai tudományok bizonyosságáig. Nem csüggedt el, és kétségbe vont minden olyan dolgot, amellyel kapcsolatban csak a legcsekélyebb alkalom is adódott a kételkedésre; minthogy ilyen módon saját eszének mint még eközben is gondolkodó dolognak létéről semmiképpen nem kételkedhetett, arra a következtetésre jutott: lehetetlen, hogy az ne létezzék. Míg ezt kutatja, fölismeri, hogy az Istennek is szükségképpen léteznie kell. Azután pedig felismeri a testet, vagyis azt a dolgot, amely kiterjed hosszúságban, szélességben és mélységben, különböző módon mozgatható és alakítható. Mivel ezek az elvek egyrészt kisszámúak, másrészt nagyon világosak, és ha az egész emberi bölcsesség ezekből levezethető - mint ahogy biztosan levezethető, hiszen ezt Cartesius már régóta nagyrészt véghezvitte -, akkor ebből az következik, hogy a filozófiának ez a módszere valamennyi között a legjobb. Ebből magának a szerzőnek véleménye szerint - amivel azonban tapasztalatunk alapján mi is egyetértünk - ilyenfajta gyümölcsök szedhetők. Első az élvezet, amely áthatja azt az embert, aki sok, eddig ismeretlen igazságot fog benne megtalálni. A második az, hogy ezeknek az elveknek az újra meg újra való alkalmazásával lassanként hozzászokunk ahhoz, hogy bármilyen elénk kerülő dologban helyesebben ítéljünk, és így bölcsébbé váljunk. Ez a gyümölcs teljesen ellentéte annak, amit az általánosan használt filozófia terem. A harmadik gyümölcs az, hogy az ezekben az elvekben foglalt igazságok, mivel a legvilágosabbak és legbizonyosabbak, minden vitaanyagot megsemmisítenek, és így szelidségre, egyetértésre hangolják a lelket. Éppen ellenkező eredménnyel járnak tehát, mint a skolasztikus irányzatok vitatkozásai, melyek azokat, akik e vitákban gyakorolják magukat, alig észrevehetően vagy észrevétlenül még veszekedőbbé és makacsabbá teszik, és alighanem első okai a hitszakadásoknak és viszályoknak, melyek ma is zaklatják a világot. Az utolsó és legfontosabb gyümölcse ezeknek az elveknek, hogy gondos alkalmazásuk által a lehető legtöbb igazságot fedhetjük fel, amelyeket maga Cartesius nem fejtett ki, és így ezekről amazokra fokozatosan haladva előre, idővel az egész filozófia tökéletes ismeretéhez, a bölcsesség legmagasabb fokához juthatunk el. Ez lesz az emberi bölcsesség igazán nagy és egyben legvégső korszaka.²⁰³

Íme, hová ragadott el a tárgy kellemes változatossága! Visszatérek azonban kitérőt célomhoz. Mondani akarok egyet-mást a nyelvtanulás szükségességéről is. De nehogy azt mondják

²⁰² Latin nyelvű enciklopédikus művek szerzői a XVI. század második és a XVII. század első feléből. Alstediusra vonatkozólag lásd Magy. Enc., Előszó..., 7. jegyzet.

²⁰³ „*Quae decima et ultima erit Sapientiae periodus.*” Ennek a mondatnak a fenti fordítását Bán Imre (i. m. 413. lap. 56. jegyzet) tévedésnek tartja, és a „*decima periodus*”-t a bölcsesség *tizedik* korszakaként értelmezi. Ennek az utóbbi értelmezésnek megfelelő felosztást a filozófiatörténet - tudtommal - nem ismer. Ám a *decimus* szó mind klasszikus, mind későbbi szövegekben gyakran előfordul „rendkívül nagy” értelemben.

rólam, hogy fényes nappal gyertyát gyújtok, nem szólok most a latin nyelvről, melyen az egész Nyugat beszél, s aligha van Európában olyan eldugott falu, ahol ne értenék; melyen mindenfajta tudományos ismeretet és a tudomány minden vívmányát az utókorra hagyjuk; melyen csaknem az összes történeti műveket olvassuk; melyen a tudósok összes fejtegetései, szövegmagyarázatai, értekezései és vitái megszólalnak. Fordítsuk most figyelmünket a görög nyelv mérhetetlen hasznára!

A görög nyelv Platóntól kezdve (aki Kr. e. 266 körül virágzott)²⁰⁴ egészen Kr. u. kb. 1400-ig magában foglalja mindazt, amit a latin nyelvről mondtunk; ami azonban különösen fontos: manapság a görög nyelv ismerete nélkül senki sem juthat el oda, hogy teljesen megérthessen mindent. Kétkedik ebben valaki? Mondja meg hát, aki nem tud görögül, mit jelentenek ezek a szavak: grammatika, etimológia, szintaxis; vagy pedig ezek: retorika, tropus, metonímia, metafora, synekdoché, irónia, epanorthosis, aposiopesis, epizeuxis, epanalepsis és sok más elnevezés a retorikában! Mit jelent a dialektika, axióma, szillogizmus, metódus? vagy matézis, aritmetika, geometria, centrum, perimeter, diameter stb. Mit jelent a fizika, asztronómia, zodiacus, pólus, tropikus stb.? Mit jelent a geográfia, muzsika, diapente, diapanton, diatessaron stb.? De minek fárasszalak benneteket is, hallgatóim, meg magamat is a példák terhes felhalmozásával! Tekintsetek bele, ha akartok, a szótárakba, és csodálkozni fogtok, hogy azok unos-untalan odarakják ezt a megjegyzést: görögből ered, görögből ered, görögből ered. De ki érti meg ezekben a „görögből ered” megjegyzést, ha nem ismeri a görög nyelvet! Hozzájárul mindehhez a nyelv nemes finomsága, mellyel annyira kiemelkedik a többi nyelv közül, mint

Földön kúszó cserjék közt kimagaslik a ciprusz.²⁰⁵

Hallgassuk meg erről Quintilianust:²⁰⁶ „Úgy látom - mondja -, a latin nyelvnek nincs meg az a bája, mellyel csak az attikai nyelv rendelkezik.” Hallgassuk meg Gelliust²⁰⁷ is: „Gyakran felfigyeltem a görög nyelvnek olyan szavaira - és sok van ilyen -, amelyeket vagy nem tudunk egyetlen szóval visszaadni, pedig görögül egyetlen szó az, vagy ha több szót használunk is a dolog megjelölésére, akkor sem tudjuk olyan világosan és találóan kifejezni magunkat a latin nyelven, mint ha a görög mondaná azt két-három szóval.” Lucretius is megvallja, hogy sok mindent fejez ki görög szóval, mert a latin nyelv szegény új fogalmak jelölésére. Hát az ugyan miért van, hogy a latin írók, valahányszor olyasmit akarnak mondani, hogy azon az olvasók csak a legszebbet, legfinomabbat értsék, attikai kellemet, attikai élcet, attikai báj, attikai ékes-szólást emlegetnek, és bárminek is éppen az attikai jelzőt adják? Nem is akarom megemlíteni, hogy a szentírás egy részét ezen a nyelven írták;²⁰⁸ nem látom ugyanis még világosan, hogy ebben magának a nyelvnek fénye és kelleme, vagy ellenkezőleg, a benne található különböző hebraizmusok jelentenek-e nagyobb értéket.

Feléd közeleg sietve beszédem, héber nyelv, minden nyelv anyja, te! Hiszen te tanítasz meg minket magának az Istennek és az isteni dolgoknak ismeretére, te nyújtod az ember és az emberi dolgok igaz rajzát, egyedül te írod elő a jobb élet elnyerésének igaz útját. Téged a felséges Isten teremtett az első ember számára. Ő maga általad szólott. Ádám téged használt a

²⁰⁴ Téves adat. Platón i. e. 427-347 között élt.

²⁰⁵ Vergilius Bucolica I. 25.

²⁰⁶ *Quintilianus* híres római rétor (i. sz. 35-95): „*Institutio oratoria*” című 12 könyvből álló műve az ékesszólásnak nagy hozzáértéssel megírt tankönyve. Kifejti ebben a szónoki nevelés és képzés egész módszertanát.

²⁰⁷ *Gellius* afrikai eredetű római író (i. sz. II. század). „*Attikai éjszakák*” címen ránk maradt könyvében görög és latin írókból kiszedett idézeteket és tartalmi kivonatokat fűzött össze.

²⁰⁸ Az Újszövetség eredeti nyelve a görög, Márk evangéliuma kivételével.

paradicsomban, és téged használt az újonnan született világ. A zord Mózes, a homályos próféták, a kegyetlen királyok beszéde általad vált oly gördülékennyé, oly világossá és ékes szavúvá. Te szent vagy, bölcs vagy, isteni vagy. Ha minden más nyelv elenyészik is, te fennmaradsz. Az örök életben is téged fognak használni. Mily kedves, mily kellemes, hallgatóim, a tudósnak ismernie ezt a nyelvet, mely egyedül tartalmazza az igazi bölcsességet, magának a felséges Istennek a bölcsességét; mely egyetlen nyelvként teremtett a világ kezdeteivel egyidőben; mely Krisztus előtt minden szentnek anyanyelve volt; melyen a szent könyvek nagyobb részének sorait rótták. Mit szóljak az egész ószövetség általánosan ismert kitűnő kommentárjáról, a kaldeus parafrázisról?²⁰⁹ Mit szóljak az újszövetség szír parafrázisáról,²¹⁰ melynek nyelve a Megváltó anyanyelve volt? Mit szóljak a Talmudról, a zsidók bölcsességének egyetemes és hiteles összefoglalásáról?²¹¹ Mit a rabbinusok kitűnő kommentáraitól és írásairól? Aki a rabbinusok nélkül az ószövetséget magyarázni próbálja, Munster tanúsága szerint esztelenül cselekszik;²¹² Vatablus, Junius és Tremellius²¹³ többször szántottak ezek tinójával, mintsem hinné az ember. Meri ezt valaki tagadni? Olvassa el Hackspann²¹⁴ művét: „A zsidó írók változatos és sokféle felhasználásáról a teológiában”, akkor majd elismeri, hogy soha egyetlen teológus sem volt és nem is lehetett megfelelő eszközökkel felszerelve a teológia alapos tanulmányozásához, ha nem ismerte a rabbinusok műveit. Nem időzöm most Forster²¹⁵ tréfába illő balfogásánál, aki a kezdők előtt is nevetségessé tette magát a *lájla* szó értelmezésével, és nyilvánvalóvá tette, hogy azokból üz gúnyt, akiknek műveit olvasásra sem méltatta. Nem állja meg a helyét az az ellenvetés sem, hogy mindazt, ami azokban az iratokban nagy jelentőségű, mások már kiszedték, s valamely közismert nyelven közölték velünk, és hogy - ami pedig a fődolog - magát a bibliát is már sokan nagyon pontosan lefordították. De Isten és ember a tanúm, nincs ennél vakmerőbb állítás! Lehet-e olyasmit megtörténni mondanod, aminek megtörténtét nem látod? Honnan tudod, hogy a biblia bármelyik fordítása minden szempontból tökéletes? Honnan tudod, hogy Hieronymus,²¹⁶ Pagninus, Junius²¹⁷ vagy valamelyik más fordító sehol sem tér el az igazságtól? Éppen ellenkezőleg. Nagyon is világosan észreveheted, hogy gyakran ellentmondanak egymásnak, kölcsönösen cáfolják egymást, és kimutatják egymás tévedését, s hogy éppen ezért csak egy lehet az igaz, már akármelyik is a sok közül. Erre újra azt válaszolhatod: Hiszen ez mind jó és szép, de mi akár nélkülük is el lehetünk. Erre viszont azt mondom: Ha csak azt kell megszerezned és gondoznod, amit egyáltalában nem nélkülözhetsz, akkor szúrasd ki a szemedet, mert ha van vezetőd, szem nélkül szépen ellehetsz. De talán újra azt mondd, hogy ami fontos volt bennük, azt a keresztények már előbb kiszedegették. Hallgasd meg a filológusok közül l'Empereur Constantint.²¹⁸ „Ilyen

²⁰⁹ Magyarázó fordítás.

²¹⁰ Az ún. Pesitta, az i. sz. II. és III. századból.

²¹¹ Lásd Magy. Enc., Előszó..., 15. és 75. jegyzet.

²¹² Ch. Munster teológus (1614-1660), a franekeri egyetemen 1651-től a filozófia professzora.

²¹³ Neves héberisták és bibliafordítók.

²¹⁴ Orientalista a XVII. század első felében.

²¹⁵ Lutheránus teológus a XVI. században. - A *lájla* (=este) szó Forster-féle értelmezéséről nincs adatunk.

²¹⁶ Lásd Magy. Enc., Előszó..., 74. jegyzet.

²¹⁷ Pagninus (1470-1541) neves orientalista, aki az egész bibliát lefordította az eredeti szövegből latin nyelvre. - Junius Franciscus (1545-1602) ref. teológus, az ótestamentum fordítója.

²¹⁸ L'Empereur Constantinus filológus (meghalt 1648), a harderwijki egyetemen a héber nyelvnek, majd a leydeni egyetemen a teológiának a professzora.

fontos hát a rabbinikus nyelv tudása. Hiába remélik igen sokan, hogy nélküle eljutnak az ótestamentum alapos ismeretéhez. Mert ha a rabbinusok tévednek is sok dogma magyarázatában, nekik mégis csak anyanyelvük a héber nyelv. Ebben azért képezik magukat egyre tudósabbá, hogy a helyes beszédet is elsajátítsák, sok segédeszközük is van, melyek előmozdítják a nyelv pontosabb megismerését; s egész életükön át ezzel foglalkoznak. Mindez bárkit meggyőzhet arról, hogy nagyon hasznos az a munka, amelyet műveik olvasásával töltünk.” És kevéssel alább: „Mily nagy haszna származik e tekintetben a rabbinusok olvasásából bárki-nek, aki állandó munkával eljutott odáig, hogy saját maga kérhet tanácsot a zsidó magyarázóktól, ha végre megismeri őket!” Mivel azonban - ezt már én mondom - a legkiválóbb rabbinusok még nincsenek lefordítva, azért ezt a hasznot hiába igyekszik valaki megszerezni, ha saját maga nem törődött azzal, hogy megértésükre eljusson. Mivel ugyanis a héber írók sok munkája - jól jegyezd meg - még nyomtatásban sem jelent meg, nemhogy lefordítva volna, aki az ezen művekből származó hasznot élvezni akarja, előbb fáradtságos munkával kell elérnie, hogy tartalmukat megismerje. Ugyancsak az előbbi filológus mondja kevéssel alább: „Sok izzadság kárba vész amiatt, hogy azokat a dolgokat (bizony nagyon sok van ilyen), melyek nem érthetők meg másképp, csak a zsidó szertartások világánál, egyes magyarázók különféle szószálhasogató módszerekkel félrecsavarják, más értelmet adva nekik. De a zsidók régi erkölcséit, szertartásait, szokásait és vallásos ünnepéyeit ugyan hol találhatjuk meg teljesebben, mint az eredeti szövegben, a héber kommentárookban és más héber iratokban? Hiszen csak egyedül a nagy Maimonides is oly fáklyát gyújtott a biblia megvilágítására a régiségeknek „Erős kéz” című művében való leírásával, hogy akár egymaga is kedvet ébreszthet a rabbinusi nyelv tanulmányozásához mindazokban, akik néhány könyvébe belekóstoltak. Már akár az is fel kell, hogy ébressze e tanulmányok iránti vágyat, ha arra gondolunk: nagy hőszaink, az egyházatyák sohasem követtek volna el oly nagy hibákat az ótestamentum magyarázatában, ha a héber írók műveitől kértek volna tanácsot...”

De tovább megyek. A héber, kaldeus és szír nyelv elsajátítása után - hogy Waserral²¹⁹ szólva annál nagyobb tekintélyt szerezzek szavaimnak - nem is tudom, mi akadályozhatná meg tehetőséges és képzett ifjúságunkat abban, hogy az arab nyelvvel is próbát tegyen. Hogy mily széles területen érezhető az a haszon, mely ennek a nyelvnek tanulásából származik - hiszen felhasználhatjuk a héber és más keleti nyelvek megvilágítására; felhasználhatjuk számtalan olyan, éppen a legkiválóbb és mindenféle tudományt felölelő mű megértésére, amelyeket az arabok alkottak az alatt a teljes hét évszázad alatt, míg a tudomány virágzott nálunk, majdnem egész Afrikában, Ázsiában, sőt európai területen, Hispániában is; felhasználhatjuk az ókori görög és latin írók igen sok művének helyreállítására, melyek az araboknál épségben megvannak, nálunk azonban elvesztek, vagy romlott és csorbult alakban maradtak fenn; a mekkai Mohamed kárhóztos tanainak megértésére és megcáfolására, amelyek, mint látjuk, a föld igen jelentős részét félrevezették és behálózták; végül utazások alkalmával a legtöbb afrikai és ázsiai néppel való érintkezésre, melyeknek körében vagy általánosan használatos az arab nyelv, mint amilyenek a mórok, numidák, egyiptomiak, arabok, palesztínaiak, szírek és mások, vagy legalább olyan szerepet tölt be, mint nálunk a latin, egyrészt a magánéletben, a tudósok körében, másrészt az egyházi életben és a törvénykezésben; ilyen népek a törökök, perzsák, tatárok, indusok és mások - a hasznosságnak, ismétlem, erről a nagyon széles és sok szépséget hordozó területéről szeretném, ha inkább Erpenius arab grammatikájából értesülnének,²²⁰ mintsem hogy magam legyenek kénytelen hosszasan beszélni róla.

²¹⁹ C. Waser svájci teológus (1565- 1625).

²²⁰ Lásd Magy. Enc., Előszó... 51. jegyzet.

És semmit se szóljak, kedves hallgatóim, a történelemtől, melyet Cicero az idők tanújának, az igazság fényének, az emlékezet életének, az élet tanítómesterének, a régi idők hírnökének nevez? Mert nem tudni, mi történt születésed előtt, annyi, mint mindig gyermeknek lenni. De tudni, hogy mi történt, és nem tudni, hogy mikor történt, annyi, mint mindig idegennek lenni. Így tanítja ezt a legnagyobb római szónok nyomán a mindentudó, híres Scaliger.²²¹ Nagyon kérlek benneteket, hallgatóim, bocsássatok meg, ha most, mikor beszédem vitorláit már bevonni igyekszem, másnak a szavaival fogok hozzá a történelem magasztalásához. Hiszen jól tudom, én úgysem értek ehhez jobban. Grynaeus²²² szavait idézem: „Lehet-e elgondolni kellemesebb vagy hasznosabb dolgot, mint az emberi élet színházában ülni, mely minden tekintetben bámulatoson fel van szerelve, és mások kárán okulva óvatossá és bölcsé válni anélkül, hogy magunk valamit kockáztatnánk? És látni mindenféle példát, melyet minden ügyünkben felhasználhatunk a magunk javára! Részt venni a legnagyobb emberek legfontosabb ügyeiben, nagy terveiben és - amire mi emberek a leghöbben vágyódunk - részt venni sikereikben is! Egész századokat összekötni az emlékezet által, látni a legnagyobb birodalmak kezdetét, fejlődését és bukását, ami életünk szűk tartalma miatt különben lehetetlen volna! Világosan felismerni az egyéneket vagy az államot ért csapásokat; látni embereket, akik minden merész és jelentős dologban már előttünk túljutottak a nehézségeken, keresztülestek a válságon! Nem maradni soha biztos tapasztalat nélkül! Vagyis röviden: a múltból okulva világosan előrelátni a jövőt minden következményével és helyesen ítélni meg a jelent, ami a tulajdonképpeni kötelessége minden bölcsnek!”

Most pedig ne tegyétek nekem azt az ellenvetést, hogy az, amit elmondtam, nagyon sokágú és terjedelmes anyag, főként pedig, hogy lehetetlen ennyi sokféle dolgot elsajátítani, annyi nyelvet és annyi történelmet megtanulni s ennek folyamán annyi szerzőt végigolvasni. Higgyétek el nekem, nem túl sokágú és nem túl terjedelmes az anyag, nem is lehetetlen a megtanulása ott, ahol az értelmet helyesen formálja és ösztönzi a tanítás szerencsés rendje. Hogy azonban, amint mondani szokás, a tojásnál kezdjem a dolgot, az egyéni tanulás rendjéről most nem szólok, mert erről eleget beszéltem már más helyen. Ezúttal csupán a közös tanulás rendjéről fogok beszélni, mégpedig amilyen röviden csak tudok. Nem fogom elmondani nektek, türelmes hallgatóim, sem a belga, sem az angol, sem a francia, sem a német akadémiák szervezetét. Jól tudom, hogy ilyen terhet még nem bír el az én hazám. Csak azokról az eszközökről szólok, amelyekkel ma is rendelkezik, s amelyeknek csak kissé módosított felhasználásával is elérheti - költségnövekedés és újabb terhek nélkül -, hogy óhajtott célunk szerencsésen megvalósuljon. Ezt pedig annál nagyobb örömmel teszem, mennél biztosabban meg vagyok győződve arról, hogy sem Judea, sem Kaldea, talán maga Egyiptom, sőt Görögország és Latium sem volt mindig olyan szerencsés helyzetben, hogy ennyi professzort pártfogolt, ennyi tanulót táplált és ilyen kitűnő iskolaszervezetet tartott volna fenn. Pedig láttuk fentebb bölcs tanítási szervezetük fényes bizonyítékait. Nincs semmi ok arra, hogy valami képzelt barbárság miatt Magyarországot ebből a sorból bárki is kivegye. A Szegediek,²²³ Molnárok,²²⁴ Gelejjiek,²²⁵ Csulaiak,²²⁶ Medgyesiek,²²⁷ Keresztúriak,²²⁸ Tolnaiak,²²⁹ Gidófalviak²³⁰ s - nehogy az

²²¹ I. Scaliger francia klasszikus filológus (1540-1609).

²²² I. Grynaeus baseli, majd heidelbergi teológiai professzor (XVII. sz.).

²²³ A reformátorok között az Apáczai előtti időkben több Szegedi ismeretes. Apáczai valószínűleg Szegedi Kis Istvánra, a neves teológusra és énekszerzőre gondolt (1505-1572), akit nagy tudása és latin nyelven írt könyvei miatt külföldön is nagyra becsültek.

²²⁴ Szenczi Molnár Albert, az ismert zsoltárfordító (1574-1633), aki egyebek között latin és görög szótárt és latin nyelvű magyar nyelvtant is írt.

²²⁵ Lásd Magy. Enc., Előszó..., 10. jegyzet.

ellenfélnél elhallgassam a kiválóságot! - a Pázmányok, Csanádiak, Enyediek, Dálnokiak emlékezete²³¹ első leheletre szétosztlatja e hamis vélemény átlátszó ködét, egyszersmind szemmel láthatóan igazolja, hogy nem népünk barbár szellemében rejlik szerencsétlen elmaradásunk oka, hanem a tanítás szerencsétlen rendjében. Ezt pedig, legalábbis a mi véleményünk szerint, a következő módon kell kiigazítani és megjavítani.

Gyulafehérvár, melyet évek hosszú sora óta az erdélyi fejedelmek székhelyének tekintenek, újból illő lakhelye lesz a dáciai és magyar múzsáknak is, ha a tanítóknak azt a hetes számát, mely szokásos mostanában, továbbra is megtartjuk. Ezek az általuk felhasznált, tanításra legalkalmasabb órákat - naponta többnyire hármat, egyesek négyet - a következő foglalkozásokkal töltsék.

A második segédtanító tanítsa meg növendékeit elsősorban is anyanyelvükön, azaz a magyar nyelven való olvasásra és írásra. Akik közülük annyira előrehaladnak, hogy folyamatosan olvasnak is, írnak is magyarul, azokat vigye át a latin nyelven való olvasásra és írásra. Ha itt is kiváló eredményt értek el, hasonlóképpen vigye át őket nyomban a görög nyelven való olvasásra és írásra, de itt se állapodjék meg, hanem tanítsa meg őket hasonló módon a héber olvasásra és írásra! (És bárcsak lehetne az arabra is!) Csakis ilyen előzetes munka után bocsáthatja el és léptetheti elő őket a felsőbb osztályba, szigorú vizsgát tartva a rektorok egyikének jelenlétében.

A következő osztályban az első segédtanító tanítana a következő módon. Legelőször is gondoskodnia kell arról, hogy a tanulók sajátkezűleg lemásolják minden tudomány és mesterség meghatározását és felosztását magyar nyelven (a négy nyelv grammatikájában viszont minden ragozási mintát), hozzátevé a meghatározásokhoz és felosztásokhoz, ahol csak sikeresen elvégezhető, a latin, görög, héber és esetleg arab szakkifejezéseket is. Ha aztán így a leírással készen vannak, rögtön tanulják meg valamennyit betéve olyan jól, hogy akárhol kérdezzük a tanulót, mind a meghatározásokat és felosztásokat, mind a szakkifejezéseket és nyelvtani példákat zökkenő nélkül el tudja mondani. Az ilyen tanulónak, miután az előbbiekből alapos vizsgát tett, valamelyik klasszikus latin szerzőt kell kezébe adni lemásolásra. Én Cicerónak „A kötelességek” című könyvét ajánlanám, tekintettel a római ékesszólás fennkölt erejére és a benne foglalt igen fontos tudnivalókra. Ha az egész leírta, akkor a könyvben az

²²⁶ Lásd Magy. Enc., Előszó..., 24. jegyzet

²²⁷ *Medgyesi Pál* (1605-1663), *Lorántffy Zsuzsanna* udvari papja, a puritánus mozgalom mérsékelt irányának vezetője. Művei közül legfontosabb a „*Dialógus Politico-Ecclesiasticus*” (Bártfa 1650), amelyben - mint *Bod Péter* írja - „hosszasan mutogatja, mi légyen a presbiterium, annak haszna, igazgatásának módja, s hogy lehetne felállítani a magyar nemzetben: melyben ír igen mérgesen az episcopalisok ellen”.

²²⁸ Lásd alább a 106. jegyzetet.

²²⁹ *Tolnai Dali* János (meghalt 1660), a magyarországi puritánus mozgalom kezdeti időszakának vezéralakja. Működéséről lásd *Bevezetés*, 10-11., 13-14., 37. lap.

²³⁰ Három *Gidófalviról* tudunk az Apáczai előtti időkből, *Istvánról*, *Jánosról* és *Vazulról*, akik a XVII. század első felében a franekeri egyetemen tanultak teológiát. Legnevezetesebb köztük *G. János* kolozsvári prédikátor, aki 1649-ben komoly mozgalmat szervezett a presbiteriánusok érdekében a kolozsvári céhes polgárság és a plebejus lakosság körében.

²³¹ Az „ellenfelek” közül a katolikus részről említett *Pázmány Péter*en kívül három erdélyi unitárius hitvitázót sorol fel Apáczai. *Csanádi Pál* (1600 körül) a kolozsvári unitárius iskola tanítója, *Bod Péter* szerint az unitárius vallás „szeme, szíve, szája”; *Enyedi György* (a XVI. század második felében) erdélyi unitárius püspök; *Dálnoki Mihály* (meghalt 1648), a kolozsvári unitárius iskola igazgatója.

ellenkező oldalra - mely mindig tisztán hagyandó - a magyar nyelvre lefordított szöveget kell párhuzamosan beírnia, de csak a fordítás kijavítása és letisztázása után. A javítás ideje alatt azonban az egyes szavakat - ha nem is mindet, de a legtöbbet - kapcsolatba kell hozni a nekik megfelelő tudományokkal, sőt gyakran a ragozási példákkal is. Közben igen nagy figyelmet kell fordítani a rendhagyó nyelvtani formákra, ezeket az etimológiai²³² és mondattani szabályok mellé kell csoportosítani a tanulónak saját erejéből. Ugyanezzel a módszerrel kell később feldolgozni valamelyik klasszikus költő művét. Én erre Vergilius Georgicáját ajánlanám, mert e költeményben az író egyrészt kiváló költőnek, másrészt kiváló filozófusnak, ti. fizikusnak és asztronómusnak bizonyul. Ezután a görög nyelv tanulására kell bocsátani a növendéket. Ennek tanításakor ugyanazon módszer szerint először Lukács és János evangéliumait, azután az Apostolok cselekedeteit és Pálnak a rómaiakhoz írt levelét kell lemásolni, lefordítani és elemezni, majd pedig Hésziodoszt. Ennek végeztével a héber nyelvre kell áttérni. Ha itt ugyanilyen módon végigtárgyalták a Teremtés könyvét és a Másodtörvénykönyvet, majd Ézsaiást és Jóbot, akkor meg lehet állapodni, feltéve, ha az arab nyelvre való áttérésre is nem adódik alkalom. Ennek hasonló módon való tanulására bőven elég az „Arab zsoltár” és a „Világot ábrázoló tükör”.

A tanítás folyamán két dolgot kell szem előtt tartani. Elsősorban azt, hogy a tanítás nyelve - amelyet mind a mester, mind a tanítvány használ - állandóan a latin legyen. Másodsorban azt, hogy a lehető legsűrűbben kell adni gyakorlásra szánt feladatokat, és ezeket a latinul tanulók latinul, a görögül tanulók görögül, a héberül tanulók héberül, az arabul tanulók arabul dolgozzák ki, hogy - mint a közmondás mondja - egy meszes vödörből egyszerre sokan meszeljenek.

Ha közeledik a magasabb osztályba való felvétel ideje, a segédtanító hívja meg egyik vagy másik rektort a legfőbb professzorral együtt, hogy azok a magasabb osztályba előléptetendőket alaposan megvizsgálják, s az arra méltókat továbbengedjék, bizonyítvánnyal látva el őket, mégpedig írott bizonyítvánnyal, melynek tekintélye van; és jutalomképpen alumniát²³³ adjanak nekik. Akik ezek közül a tanulók közül vagy ékesszólást és történelmet, vagy logikát és metafizikát, vagy matematikát és asztronómiát a zenével egybekötve, vagy fizikát és orvostudományt, vagy teológiát és jogtudományt akarnak hallgatni, azoknak közvetlenül legyen szabad oda átlépniük. Mindezeket a tudományokat a jelenlegi nagyon kényszerű helyzetben a következő rendben lehetne hasznosan előadni kollégiumunkban.

Amelyik rektorra eddig a latin nyelvtan tanítását bízták, az ezentúl történelmet és latin ékesszólást adna elő nyilvánosan, a retorika tudományát pedig, mely a poétikát is magába foglalja, továbbá a szónoki mesterség szabályait, magánúton tanítaná. Mert anyagi eszközök ily nagy hiányában mi szükség volna két grammatikust tartani? Aki a logikát és retorikát együtt tanította, ezután a logikát és metafizikát tanítaná. Aki a szónoklatot és költészetet oktatta, ezután a matematikát oktatná az asztronómiával és zenével együtt. Aki a logikát adta elő, ezután előadná a fizikát, valamint az orvostudományt, mely tulajdonképpen gyakorlati természettudomány. A teológus viszont nemes ifjaink kedvéért saját szakján kívül tanítaná a mi magyar jogtudományunkat is.²³⁴

Most már, hallgatóim, bevonnám beszédem vitorláit, és rögtön megkötném kerekeit, ha közületek egynéháynak összeráncolt homloka hirtelen kétséget nem ébresztene bennem afelől, vajon hajlandók vagytok-e nekem igazat adni. Ezért elhatároztam, hogy hallgatólagos ellenvetéseitekre válaszolok néhány szóval.

²³² Apáczai az etimológiát „szótan” értelemben használja. Lásd ugyanennek a beszédnek az elején a tudományok felosztását. Vál. ped. m. 120. lap.

²³³ Kollégiumi bentlakó növendékek ingyenes vagy kedvezményes ellátása.

²³⁴ Apáczai iskolaszervezeti javaslataira vonatkozólag lásd Bevezetés, 41-62. lap.

Akik azt sugdossák közöttetek, hogy az ősök szokásán nem kell változtatni, azoknak tudniuk kellene, hogy az ősi szokásokhoz való ragaszkodás semmi más, mint a tévedések káros belénk rögződése. Figyeljenek az ilyenek azokra a változásokra, melyek napról napra szemünk láttára születnek mind a politikai és házi életben, mind az egyházban és - másutt - az iskolákban is. Mert ugyan hány új meg új törvénycikkelyt hoznak évről évre, eltörölve a régieket! Hány olyan családban tisztelik manapság jámboran és buzgón az Istent, melyben eddig pogány tunyaság lakott! Hány olyan egyházban hirdetik mostanában minden egyes napon az örök Isten ígését, amelyről a régiek nem is álmodtak! Hány olyan iskola élt már át nagyon hasznos reformokat, mely nem is olyan régen a teljes zűrzavar homályába volt merülve. Szóljon a felséges Rákócziak iskolája, mely csak néhány évvel ezelőtt lett udvari iskolává, és tegyen fényes tanúságot, hogy a tanítás módszere és eredményessége tekintetében volt-e hát része eddig soha nem látott újításban, és érezte-e Keresztúri hatását?²³⁵ Szóljon a pataki főiskola, mely ma is érzi a reformáció tüzét, és vallja meg, sőt örömkönnyeket hullasson velem együtt, hogy megszabadult a régi, szerencsétlen tanítási rendtől a már megboldogult Zsigmondnak,²³⁶ e páratlan hősnek nagy buzgalmából és Tolnai működése által! Hirdesse messze, és acélvesszővel örök időkre vésse márványköbe: a felséges fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna királyi lelkének minden törekvése az, hogy a legképzettebb, legszorgalmasabb és az iskolák megreformálására leghivatottabb professzorokat pártfogolja. Innen ered a Comeniusok meghívása messze idegenből,²³⁷ innen adódik a Tolnaiak, Szőlősiak, Baczoniak, Veresegyháziak működése,²³⁸ akiknek együttes munkáját majd megérzi, ha még nem érezte meg Magyarország! És kétségkívül szólna a váradiak iskolája is, és hosszú beszédben hívná fel a többi iskolák figyelmét saját szervezetének nagyszerűségére és a Beniamineumra, mely a Tarpaiak és Enyediak irányítása alatt kiválóan működik,²³⁹ ha nem érezné, hogy már mindketten - ő is, én is - kifogytunk az időből. Téged is megszólaltatnának, Rivulina,²⁴⁰ ha nem félnék, hogy a

²³⁵ *Keresztúri* Pál kiváló pedagógus, a Rákócziak udvari papja (1589-1655). Miután németországi és angliai tanulmányai végeztével hazatért Erdélybe, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem a gyulafehérvári főiskola tanárává tette, de a külföldről behívott tudósok megérkezése után lemondatták és segéd-tanárrá tették. I. Rákóczi György fejedelemmé választása előtt a sárospataki főiskolán taníttatta fiait, Györgyöt és Zsigmondot, amint pedig Erdélybe ment, a fejedelmi udvarban állított udvari iskolát, és ide vett fiai mellé pár nemesi ifjút. Ebben az udvari kollégiumban tanított Keresztúri és az ő felügyelete alatt néhány tanító. Egyik tanítványa volt itt Bethlen Miklós, aki Önéletírásában részletesen leírja Keresztúri pedagógiai rendszerét (I. 141-154. lap). „Ez a Keresztúri Pál - írja Bethlen - gyermek-tanítani ritka és példa nélkül való ember volt, és Erdélyben s Magyarországon nem találkozott soha addig párja, aki a gyermeket olyan hamar annyira vitte volna, és nemcsak a latintanításban, hanem egyéb tudományokban is.” Módszeréről lásd Bevezetés, 19-20. lap.

²³⁶ *Zsigmond*, I. Rákóczi György fia, a magyar presbiteriánusok védelmezője. Meghalt 1652-ben.

²³⁷ *Comenius*, a nagy cseh pedagógus 1650-54 között működött Sárospatakon. Magyarországi tartózkodása alatt feltárta a magyar iskolarendszer hibáit, bírálta a tanítás és a fegyelmezés módszereit. Átszervezte a sárospataki kollégiumot, számos tankönyvet írt és nyomtatott ki. Lásd Bevezetés, 17-20., 37. 57-59. lap.

²³⁸ *Szöllősi* János 1647-1654-ben a sárospataki iskola tanára, teológiát és filozófiát tanított. - *Veresegyházi Szentyel* Jánost I. Rákóczi György követségbe küldte Comeniushoz Elbingbe 1643-ban. 1645-ig Comenius módszereit tanulmányozta, majd visszatérve a gyulafehérvári kollégium tanára lett. Az 50-es években már Comenius mellett működött a sárospataki iskolában. - *Baczoni* nevű tanárról ez időből nincs tudomásunk.

²³⁹ *Tarpai Szilágyi* András 1652-ben került a nagyváradi iskolához, *Enyedi* Sámuel azonban, aki 1653-ban lett orvosdoktor a franekeri egyetemen, csak 1653 közepén kerülhetett Nagyváradra. A váradi iskola az 1650-es években a tiszántúli puritánus mozgalom fő fészke, tanítói a mozgalom legradikálisabb és legtevékenyebb harcosai.

²⁴⁰ Nagybánya latin neve: Rivulus Dominarum. Innen az iskola neve: Rivulina.

Medgyesiek elbocsátása után felbomlik szép szervezeted.²⁴¹ Hát te, újonnan felépült kolozsvári iskola, semmit sem akarsz levetni ócska öltözékedből? Ezt bizony sohasem tudod velem elhíttetni. Hiszen falaid közt él Porcsalmi, a mi régi, mindig dicsérettel emlegetett tanítónk, ott él Kálmán, ott él Sikó!²⁴² Míg őket életben látod, megújulásod biztosítva van. Nem szólok rólad semmit, marosvásárhelyi iskola, mely a mi Vásárhelyink²⁴³ korai távozását soha elég könnyen meg nem sirathatod.

Bejárva egész Magyar- és Erdélyországot, hozzád tér vissza beszédem, Bethlen és Rákóczi kollégiuma, gyulafehérvári kollégium, s azzal a buzgalommal és aggodással, amelyet megérdemelsz, buzdítlak téged, ne huzódozz a teljes megújulástól, ébredj fel végre a zűrzavar kábulatából! Gondolj arra, hogy ki vagy téve mindenki gyűlöletének és gúnyolódásának. Ezért most, amikor az erkölcsök szelídsége és épsége helyreállt, állhatatosan hívd, a siker reményében szólítsd segítségül - mert rád fér most a segítség - fejedelmet, aki csak nemrég árasztott el annyi kegygyel; hívd segítségül az ország főurait, akik nem oly régen még jóakaróid voltak; hívd a lelkipásztorokat és püspököket, akik nemrég még jószágos dajkáid voltak! Csak így szerezheted vissza rövid időn belül régi fényed, csak így szerezheted meg sokak pártfogását, akik, mily fájdalom, már jó ideje elidegenedtek tőled, s így állhatsz élére újra már holnap vagy holnapután minden magyar iskolának.

Most, hogy elhajóztunk az első szirt mellett, és sikerült azt kikerülnünk, védekeznünk kell a többivel szemben is. Ezek közül ha nem első, de minden bizonnyal a második az, hogy szememre vetitek: az ismertetett módszer rosszabb is, zavarosabb is a réginél, főleg az első segédtanító teendőire vonatkozólag, akinek az előírás szerint az egész enciklopédiát kell tanítania, de különösen éppen a nyelveket, még hozzá a négy sarkalatos nyelvet. De hiszen én ezzel semmi mást nem kívánok tőle, kedves hallgatóim, mint a megszokott szorgalmat és okosságot, munkát pedig, ha nem is kevesebbet, de nem is többet. Mert ugyan mi is hát már eddig is a teendője? Alstedius nyelvtenát kell neki bizony, hallgatóim, gondosan kívülről megtanítania s folytonosan magyaráznia. De mekkora munka ez? Ennyi munkával, Isten engem úgy segítjen, az egész enciklopédia - mindaz, amit én értek e szón - megtanulható, megmagyarázható, megérthető. Mert ugyan hányan vannak köztetek - igaz lelketekre valljátok meg, hallgatóim! -, akiknek nem kellett számtalan évet eltölteniük csupán csak a grammatika megtanulásával? Én legalábbis, amikor tizenhat éves voltam, még nem értettem a grammatika második felét, a mondattant, noha pontosan betéve tudtam az egészet, persze hosszú,

²⁴¹ *Medgyesi* Pált 1650-ben hívták meg Nagybányára lelkésznek, 1651 végén már Sárospatakon működött Lorántffy Zsuzsanna udvari papjaként. Nagybányai iskolai reformjairól nincs adatunk.

²⁴² *Porcsalmi* Andrásról lásd *Magy. Enc., Előszó...*, 3. jegyzet. - *Kolozsvári Igaz Kálmán* (sz. 1620 körül) hollandiai tanulmányai után 1651-ben jött haza, és a kolozsvári iskola tanára lett. Puritánus elvei miatt 1654-ben kénytelen volt elhagyni Kolozsvárt, és Nagyváradra, innen pedig Szalárdra, Belényesre, majd Udvarhelyre került. A puritánus mozgalom egyik legbátrabb képviselője volt. A kolozsvári iskola átszervezését is megkezdte. Pedagógiai reformjairól nincs pontos adatunk. - *Sikó* János (1628-1654) hollandiai tanulmányútja után 1652-ben jött vissza Erdélybe, a kolozsvári iskola tanára lett. Igaz Kálmánnal együtt az iskola fejlesztésén fáradozott. 1653 augusztusában súlyos betegségbe esett, és rövid idővel Apáczai beszéde után, 1654 februárjában meghalt. - A kolozsvári iskola helyzetéről lásd Bevezetés, 14-15., 36., 63-66. lap.

²⁴³ *Vásárhelyi* (Kézdi) Péter (sz. 1625 körül), a gyulafehérvári kollégium növendéke, Apáczai iskolatársa; 1649-től 1652-ig Apáczaival együtt hollandiai egyetemeken tanult. Hazajövele után 1652 áprilisától 1653 novemberéig a marosvásárhelyi partikuláris iskola rektora volt, azután udvari papságot vállalt b. Bánffy Dénes, majd Barcsai fejedelem udvarában. 1660-ban, Apáczai halála után rektor lett Kolozsvárott, majd a Nagyenyedre helyezett Bethlen-kollégium teológiai tanáraként működött, és nagy érdemeket szerzett az új intézet felvirágoztatásában.

fáradtságos munka árán. Ez volt a visszás módszer természetes gyümölcse. Bár sohase várt volna ez rátok, hallgatóim! De én nem akarom, hogy bármi mást csináljon az első segédtanító, mint hogy az enciklopédiát tanítsa meg kívülről, és pedig csak olyan módon, ahogyan a grammatikát ismételni szokás. Ez a munka annál könnyebb lesz a tanulóknak, mivel anyanyelvükön tárgyalják az anyagot; éppen ellenkező lesz tehát a helyzet, mint ott, ahol a tanulók egy árva hangot sem értenek meg; de könnyebb lesz a munka főként azért, mivel ez az enciklopédia a közönséges grammatikát terjedelemben sem haladhatja meg. Mivel azonban visszás módszerrel haladunk, én jó Istenem, elbeszélni is röstellem, mennyi bosszúságot kell lenyelnünk, hány Kharübdiszt kell kikerülnünk, hány zátonyon kell túlhaladnunk! Merem állítani, hogy

Oly sok bajt Ilion és Priamosz se kavart,

mint amennyi kínlódásunkba került legtöbbünknek mindig a latin beszéd bármilyen csekély tudása is.

Továbbá, amíg a tanító annyi fáradtsággal beveri a tanuló fejébe az egész grammatika összes kivételeit, melyeket bizonyára maga Cicero sem tudott volna fejben tartani, s amelyeknek a tanuló alig veszi egyszer hasznát egész életében; amíg oly aprólékos pontossággal meg akar okolni mindenféle változatot, melyeknek hallatára maga Varro²⁴⁴ is megnémult volna - ez alatt az idő alatt nem meg lehetett volna-e tárgyalni a fentebb leírt módon a már felsorolt szerzőket egytől egyig? Meg bizony, és pedig százszor nagyobb eredménnyel, mint amennyi szemmel látható gyümölcsöt hozott eddig az a sok tövis és bozót! És a rengeteg olyan gyakorlat helyett, amelynek se füle, se farka, nem adhatnának fel ugyanazzal a fáradtsággal inkább kevesebb, de megfelelőbb gyakorlatot, olyan szöveget, amelyet kinek-kinek arra a nyelvre kellene lefordítania, amellyel éppen akkor elsősorban foglalkozik, az így felszabadult idő pedig a szerzők olvasására maradna?

De hátha maga a segédtanító nem képes ellátni ezt a feladatot? - mondhatja valaki. Kézenfekvő a válasz. Meg kell bízni valakit a segédtanító képzésével, és ha már közepes előhaladást ért el, abban a reményben, hogy a tanulók körében még jobb előhaladást fog elérni, szolgálatba kell állítani, ott kell tartani, és gondoskodni kell megélhetéséről akár egész életére is, ha akarja, csak kellő szorgalmat tanúsítson. Ez a második segédtanítóra is értendő.

Még egy ellenvetést kell elhárítanom, melyet előreláthatólag a megfontoltság látszatával hozhatnak fel ellenem, azt tudniillik, hogy ily módon sokkal inkább elidegenítjük nemes ifjaink lelkét, akiknek sem enciklopédiára, sem annyi nyelvre nincs szükségük.

Nincs szükségük valóban? Akkor hát mire van szükségük? Főleg logikára meg ékesszólásra - hangzik a válasz. Márpedig én amondó vagyok, hogy (már amiképp a logikát többnyire tanítják) a tisztán logikus tisztán számár. Ugyan hogy is tudná valamely dolog okait, hatásait, szubjektumait kikutatni az, aki nem ismeri, hogy mi maga a dolog? Olyan embert pedig, aki jó szónok, de a tudományokhoz nem ért, ritkábban láttam, mint fehér hollót. Kétkelkedik ebben valaki? „A szónokban - mondja Cicero, a szónokok fejedelme - meg kell lennie a dialektikusok éles eszének, a filozófusok eszmegazdagságának, majdnem a költők kifejező erejének, a jogtudósok emlékezetének, a tragikus színészek hanghordozásának és majdnem olyan taglejtési képességnek, mint amilyen a legkiválóbb színészeknek van. Ezért semmi sem ritkább az emberek között, mint a tökéletes szónok. Ha az egyes művészetek mesterei ezeket a tulajdonságokat külön-külön csak közepesen elsajátítják, már méltányolják őket. De ha a szónokban nincsenek meg ezek az erények egytől egyig a legnagyobb mértékben, kedvezőtlen róla a vélemény.” Így beszél az az ember, aki - hogy a csattanóját el ne hagyjam - a felsorolt

²⁴⁴ Varro a legnagyobb római polihisztor (i. e. 106-16).

erényekben maga is bámulatra méltó volt. Más helyen meg Fortius mondja erről a dologról: „A leendő kitűnő szónoknak vagy költőnek elsősorban a beszéd, értekezés és kifejezés formáit kell elsajátítania, de a görög nyelv is annyira nélkülözhetetlen, hogy aki ezt nem ismeri, aligha mondható művelt embernek. Nem lehet mellőzni a történelmet sem, mert az bő beszédanyagot és minden dologban bőséges tapasztalatot nyújt. A matematikai tudományoknak egyrészt mintegy sajátos tekintélyük van, mert magasrendű dolgok leírását adják, másrészt közreműködnek a beszéd változatosabbá tételében. Az asztronómia azoknak a dolgoknak törvényét és természetét tárgyalja, melyek a világ legszélső határától egészen az elemekig léteznek, azaz majdnem az egész világegyetemet. Ebből származik az asztrológia, melynek irodalmilag leginkább felhasználható és legkedveltebb kérdései a következők: Melyik a világ tizenkét háza?²⁴⁵ Mi a szerepe a hatszög, négyszög, háromszög átlóinak? Mi hoz ilyen vagy olyan szerencsét, s hogy lehet azt megtalálni? És még több más dolog, melyeket hosszú lenne felsorolni. Szükséges a kozmográfia is, mert ez tanít a földövekről, az éghajlatról, a szélességi körökről, az ellenlakókról, a körülállókról, az ellenlábassokról,²⁴⁶ a hideg, a forró és a mérsékelt égövi emberek árnyékának alakulásáról,²⁴⁷ a városok hosszúsági és szélességi fokáról, vagyis arról, hány órányi a távolságuk a nyugat-ponttól, és hány foknyi az egyenlítőtől. A geográfiát könnyebb megismerni, mert annak lényege csupán az egyes helyekre való emlékezés: csak azt jelöli meg, hogy hol folyik a Don, Nílus, Tigris, Eufrátesz, hol fekszik Androsz szigete,²⁴⁸ hol laknak a szkíták,²⁴⁹ perzsák, arabok stb. A geometria a földmérés tudománya. Hogy mindez mily hasznára válik a szép stílusnak, látni lehet sok írásműben, de főleg Cicerónak »A világegyetemről«,²⁵⁰ »Az istenek természetéről«, »A jóslásról« és »Scipio álmáról« szóló műveiben, Quintilianusnak a földmérésről szóló fejezetében, Vergilius Georgicájában, Ovidius Fastijában és Metamorphosésében, végül pedig Lucanusnál.²⁵¹ Alább pedig ezt írja: „Azok fogják sikeresen végezni tanulmányaikat, akik mindenekelőtt az egyes tudományok ismeretét, azaz az íráshoz szükséges anyagot vagy eszközöket sajátítják el tudós szerzők műveiből. Különben a stílusból nem érződik ki egyéb, mint üres fecsegés. Nem lesz abból kitűnő szónok, aki nem merít minden egyes tudományból annyit, amennyi céljának megfelel.”

²⁴⁵ Az állatöv 12 jegye.

²⁴⁶ A latin szövegben antoecos, perioecos, antichthonas van. A *perioeci* (körrlakók, görög szó) az azonos szélességi kör mentén vagy azonos földövből lakókat jelenti, az *antoeci* (ellenlakók) azokat, akik az azonos szélességi kör mentén lakók közül egymástól 180 fokra, vagy pedig azonos szélességi körön, de az ellenkező félgömbön laknak, az *antichthonas* (ellenlábassok) pedig a földgömb bármely átmérőjének két végpontjánál lakókat jelöli.

²⁴⁷ A latin szövegben amphiscii, periscii, heteroscii van. A *periscii* olyan emberekre vonatkozik, akiknek az árnyéka „körben” halad, vagyis egy napon át teljes 360°-ot ír le. Ez csak a sarkkörökön túl lehetséges, ahol bizonyos napokon a Nap nem bukik a horizont alá. Az *amphiscii* olyan emberekre vonatkozik, akiknek déli árnyéka mindkét oldalra vetődik. Ez csak a forró égöv alatt és csak az évnek bizonyos napjain lehetséges, mert a Nap az évnek bizonyos napjain a zenitbe juthat. A *heteroscii* olyan emberekre vonatkozik, akiknek déli árnyéka mindig csak az egyik oldalra (az északi félgömbön lakóké délre, a délen lakóké északra) eshet.

²⁴⁸ Androsz szigete a görög Kükladok egyike Euboiá szigete mellett.

²⁴⁹ A szkíták az ókori Scythia (a Don és az Al-Duna közötti terület) lakói; egyesek indoeurópai, mások mongol népek tartják őket.

²⁵⁰ A latin szövegben *De universitate* van. Itt valószínűleg Cicerónak egy töredékében ránk maradt művéről van szó: *Ex Timaeo Platonis, sive de universo*.

²⁵¹ *Lucanus* római epikus költő, a *Pharsalia* című eposz szerzője (i. sz. 39-65).

Csakugyan igaz volna ez, Fortius? Akkor hát mi szerencsétlenek vagyunk, mert nemes ifjainkat, akiket a legalaposabb képzésben akarunk részesíteni, annyi, de annyi ideig kínozzuk pusztán grammatikával, még mielőtt a dolgoknak bármiféle néven nevezendő ismeretét elsajátították volna. Ez a könnyek forrása! Ezért gyűlölnék bennünket nemeseink. Ezért a sok szemrehányás, hogy annyi kiadás és költség árán közepszerű műveltséggel sem tudjuk felruházni legdrágább szülötteiket. Hiszen jelentéktelen dolgokra vesztegetünk túlságosan sok munkát! Pedig ha az alatt az idő alatt, amíg oly nagy „mérséklettel”, úgyszólván az éremlyegségig tömjük a fejükbe a grammatikát, némelyiknek a retorikát, egynéhánynak a logikát is, ezek helyett az érdekes matematikai és természettudományokat adnók elő nekik, ki sem tudom mondani, milyen örömmel árasztanók el őket egész életükre, mily hasznossá tennők számukra az iskolai „port és verítékot”, mily kellemessé tennők az irodalom tanulását különösen akkor, ha a régi görögök, rómaiak és perzsák történetével is megismertetnők őket. Mert soha világéletükben véletlenül sem bukkannának olyan tárgyra, dologra, beszédre, gondolatra vagy tervre, amelyről a fentebb felsorolt tudományok alapján ne tudnának hozzáértéssel beszélni vagy legalább helyesen ítélni. Akkor megértenék, hogy nem hiába izzadtak az iskolában, nem hiába áldoztak akkora költséget.

De nehogy azt gondolja bárki is, hogy én a grammatikát, retorikát és logikát teljesen el akarom vetni. Korántsem! Mindeme tárgyaknak magam is nagy kedvelője és állandó művelője vagyok. De az én megítélésem szerint ezeket a tárgyakat vagy össze kell kapcsolni az előbb felsoroltakkal, vagy sorrendben utánuk kell tenni, s csak amazok megtanítása után kell tanítani. A kérdéses tárgyakat ugyanis, ha alaposan megfontoljuk a dolgot, a többi tudományokhoz viszonyítva inkább csak a tudományok eszközeinek, mintsem részeinek tekinthetjük. Márpedig ahogyan egy mesterember szálni való, ha *csak* szerszámai vannak, éppúgy a mi növendékeink sem érnek semmit, amíg csak eszköznek való tárgyakkal töltik tanulmányi idejüket. Viszont mily sokra vihetnék rövid idő alatt, ha előrebocsátva a reáliákat, előbb mintegy az egész épület anyagát összegyűjtenék igen nagy bőségben, azután azokat a köveket, melyeket összeillőbbnek tartanak, a logika segítségével kiválogatnák és rendbe raknák, a grammatikával mint cementtel összeragasztanák, a retorika által pedig a házat mindenféle színű virággal és dísszel felékesítenék.

Ha azonban egyesek, bár elismerik e tudományok hasznát, mégis olyan csökönyösek, hogy főleg a héber, de a görög nyelv tanulására is tréfás megjegyzéseket tesznek (mert hogy az arabot kinevetik, jól tudom), és nemes ifjú létükre mindezt teljesen haszontalannak tartják, akkor hát adni kell valamit a makacsság örületére is, és nem kell őket akarattuk ellenére a megvetett tárgyak tanulására kényszeríteni. Komolyan kell azonban figyelmeztetni őket, hogy ha valamiben bármikor hiányt éreznek, ne tanítóikat hibáztassák. Ha ezt megtettük, ám léphessenek magasabb fokozatra. Ösztönöznünk kell őket arra is, hogy a római ékesszólás tanulásával kapcsolják össze a magyar jogtudományt, és arra törekedjenek, hogy a latin beszéd és stílus gyakorlási anyaga számukra a történelem és a közéleti ügyek legyenek. Mert nagyon igaz, és a mi időnkre is igen jól illik Kleanthész filozófus mondása. Midőn egyszer megkérdezték tőle, mi az oka annak, hogy a régiek között oly kevesen foglalkoztak filozófiával, mégis oly sokan váltak híres emberekké, most pedig oly sokan filozofálnak, mégis oly kevesen tesznek szert hírnévre, azt felelte: mert akkor a dolgok ismerete volt fontos, most pedig a beszéd.

Befejeztem!

Magyar Logikácska²⁵²

(Részletek)

A Méltóságos *fejedelmi felségre* választatott nagy reménségű iffjú *Rákóci Ferencnek*,²⁵³ nékem kegyelmes uramnak, mint esztendejiben úgy az igaz vallásban és az fejedelmeket megékesítő szép tudományokban örvendetes nevedést, s a rajtunk való kegyesen uralkodásra sok esztendőket s hosszú életét kívánok.

Mioltától fogva, *Kegyelmes uram*, hazánknak egyetlenegy ékessége a dologhoz valamit sajdítottani és a több keresztyén nemzeteket a magyar nemzettel egybe kezdtem hasonlítani: csudálkoztam erőssen rajta, hogy a tudomány dolgában mindazoktól olyan messze maradtunk. Úgyannyéra, hogy mikor más nemzet már fáradsági után jól meg is nyugutt, s magát bizonyos állapotra fogta, mű közüllünk többen akkor kezdnek rettenetes nagy költséggel, megállapodott idejekkora idegen országokra tanulásnak okáért bújdosni. E gonosznak én a többi között három okait találván, tudniillik a jó, okos és hűséges tanítóknak, a jó tanítás módjának és végezetre a magyar nyelven írott könyveknek (kiváltképpen amellyek a scholai állapotot néznék) rettenetes szűk voltát: vékony tehetségem és az Úrtól nékem adatott kicsin tálentem szerént nagy igyekezettel kívántam avagy csak egyiknek megelőzésére orvosságot keresni. És mivel az utolsónak találtam ártalmasabb voltát, legelőször is annak akartam mérgét eloltani, mely dolog más úton mint lehetett volna, hanem minden disciplinákat²⁵⁴ és tudományokat egy summában foglalván és a magyar nemzetnek szemé eleiben adván, én fel nem találhattam. Innen vagyon, hogy én, magam gyengeségével nem gondolván, a Magyar Encyclopaediának írásához kezdtem volt, igyekezvén, tehetségem szerént, szegény édes nemzetemnek megsegéllésére, ha aranyat, ezüstöt avagy drága köveket nem, bárcsak lent és gyapjat bémutatni. Innen vagyon az is, hogy e két rövid és kicsin munkácskámot még odafel laktomban²⁵⁵ írogattam volt. Gondolkodván azért a minapiban arról, mely nagy háládatlanságnak ítélnék az emberek, hogy én efféle dolgokban törvén fejemet, meg nem tekinteném az én kegyelmes uramot; akire Erdélynek s Magyarország részeinek²⁵⁶ vagyon szemé függesztetvén; akitől e földiekben a Nagyságod méltóságos és fejedelmi felséggel tündöklő atyjai után, országostól a mű békességünk és előmenetelünk egyedül függ; akinek a tudomány dolgában elősegítésében mind országostól igyekeznünk kellene, hogy osztán onnan mindnyájunknak tudománya és boldogsága öregbedhetnék. Ezekről gondolkodván, mondom, nagy sietséggel kezdék igyekezni azon, hogy Nagyságodnak a persiai szokás szerént, ha egyebet nem, avagy csak egy marok vízni ajándékot vihetnék fel. Állapotom megszemlélvén annak

²⁵² Magyar Logikácska, melyet a kicsindedek számára írt Apáztai János, egy a tudomány dolgában megkívántatott Tanáccsal egyetemben, Fejérváratt, nyomtatta Major Márton, 1654. - E műből mint „a kicsindedek”-nek szánt tankönyvből az előszót és egy rövidebb, közérthetőbb logikai részletet (I. rész 27-32. fejezet) közlünk, továbbá teljes terjedelmében közreadjuk a „Tanács”-ot.

²⁵³ I. Rákóczi Ferenc (1645-1676), II. R. György fejedelem fia, e könyv megjelenésekor 9 éves volt. A kis Rákóczi Ferencet még atyja életében, 1652-ben Erdély fejedelmévé választották. Atyja azonban 1660-ban életét és trónját is elvesztette, így fia sohasem juthatott a fejedelmi székbe.

²⁵⁴ Tanításokat.

²⁵⁵ Hollandiában.

²⁵⁶ Az ún. Partium, a XVII. században a hajdani Zaránd, Közép-Szolnok, Kraszna vármegyék és Kővár vidéke, továbbá Bihar, Arad, Krassó és Szörény vármegyék részei. E magyarországi „részek” a XVI-XVII. század folyamán Erdélyhez való csatolás nélkül az erdélyi fejedelmek birtokába jutottak.

okáért, egyebet e munkáimnál nem találék egyelősször, amiben Nagyságod gyönyörködhetnék mostani idejéhez képest, holott elsőben a Ramus Logikáját magyarul írván le,²⁵⁷ könnyű és többire gyermeki példákkal világosítottam meg; a másikban pedig a Fortius nyomdokát követvén,²⁵⁸ az ifjúsgot a szorgalmatos tanulásra igyekeztem felindítani. Mellyeket én Nagyságodnak ajánlok, és a Nagyságod fényes neve alatt e világra bocsátok, Nagyságodot alázatosan kérvén, ne nézze e munkácskámnak gyengességét és kicsidségét, hanem vegye kedvesen; mellyet ha megérték, teljes tehetségem szerént azon igyekezem, hogy hátravaló munkáimban is a Nagyságod fejedelmi méltósága terjesztessék, és mutatódják meg, hogy a jó Isten ottan-ottan oly őrállókot támaszt a magyar nemzet felibe, akik a tudományba és a tudós emberekbe gyönyörködők. Hogy ne láttassunk többé igen messzi lenni attól a Plató Republicája boldogságától, amelyben a philosophusok uralkodnak, és az uralkodók philosophálnak. Adja a bölcs Isten szent Fiáért. Ámen!

Nagyságodnak alázatos és méltatlan szolgája

Apáczai János

Első rész

27. *Az elosztás (distributio) az, amikor valamely egész dolog (totum) részekre osztatik. Az mely vétetik vagy a causákból, okokból, mint: a tál vagy fából, vagy cserépből, vagy ónból, vagy ezüstből való, az ilyen vétetik a matériából; az edény némely tisztességre, némely tisztátalanságra való, mely a végből (finisből) vétetett elosztás; így a többiből is.*

Ez az elosztás pedig, mely az okokból vétetik, akkor esik, mikor a részek okai az egész dolognak. Holott legemlékezetesebb az épnek (integri) darabokra (membra) osztatása.

28. *Vétetik az elosztás az okoknak cselekedetekből is, mikor tudniillik a részek cselekedetek (effecta), mint: a deák gyermekek némelylek Abécét, némelylek Donatot,²⁵⁹ némelylek grammatikát tanulnak. De itt kiváltképpen való a genusnak (vala mely közönségességnek) az ő külön való nemeire (specieire) való elosztás,²⁶⁰ mint: az állat vagy okos, vagy oktalan; mely akkor lesz, mikor a köz (egész) dolog a részeknek állatjokat²⁶¹ teszi.*

29. *Az elosztás vétetik továbbá a subjectumokból²⁶² is, mint: a tudomány nemcsak a nagy emberben vagyon, hanem a gyermekben is, nemcsak a férfiúban, hanem a leányban is. Az adjunctumokból²⁶³ ilyen elosztás vétetik: némely emberek egészségesek, s némelylek betegesek: némelylek kazdagok, s némelylek pedig szegények.*

²⁵⁷ Ramusra vonatkozólag lásd Magy. Enc., Előszó..., 37. jegyzet.

²⁵⁸ Lásd Tanács, 1. jegyzet.

²⁵⁹ Aelius Donatus (i. sz. IV. század) latin grammatikus és rétor. Grammatikája a középkor latin tanításának fő eszköze.

²⁶⁰ A mai terminológia szerint genus - nem, species - faj. - A „közönséges” és „köz” a mai terminológia szerint „általános”.

²⁶¹ Állományát, szubsztanciáját.

²⁶² Apáczai terminológiája szerint „a subjectum az, amelyhez valami adatik, mint a test subjectuma a ruhának, egészségnek, betegségnek; a kalamáris subjectuma a téntának...”

²⁶³ „Az adjunctum - Apáczai terminológiája szerint - az, mely valamihez adatik. A ruha adjunctuma a testnek; úgy az egészség s a betegség is; a bölcsesség adjunctuma a léleknek.”

30. A meghatározás (definitio) az, amelyben megmagyaráztatik, mi legyen a dolog. Amely vagy teljes (perfecta), vagy héjjános (imperfecta, descriptio). Az teljes meghatározás (perfecta definitio) az, amely befoglalja magában azokat az belső okokat (tudniillik a materiát s a formát), amellyekből áll valaminek (állatja) valósága, mint: az ember okos állat, mely meghatározásbéli két szóban: okos állat, befoglaltatik minden, valamiből az egész ember áll, mert az állat befoglalja, valami a testet nézi,²⁶⁴ az okos peniglen, valami a lelket.

31. A nem teljes meghatározás (descriptio, imperfecta definitio) az, amely a dolgot más egyéb tekintetekből (argumentumokból)²⁶⁵ írja le; mint: az ember halandó állat. Ez is jó, ha az elsőre szert ember nem tehet.

Eddég vannak azok a tekintetek (argumentumok), mellyek a dologban ugyan benne találtnak.

32. Amely (argumentum) tekintet a dolgon kívül vagyon, az bizonyáságnak (testimonium) mondatik. Mely isteni vagy emberi. Az isteninek elég ereje vagyon az dologban valamit igazán kijelenteni, de az emberekében kevesebb; ez is csak akkor, ha az bizonyítottóban elégséges okosság (tudomány) és jó akarat találtnak az helyesen való bizonyáságtételre...

²⁶⁴ Ami a testre vonatkozik.

²⁶⁵ A fogalmat meghatározó egyéb jegyekből, ún. „érvek”-ből.

Tanács

*mellyet Joachymus Fortius ad Apáczai János által
egy tanulásába elcsüggedt iffjúnak.²⁶⁶*

Tanuló: Noha, uram, az én felbuzdult és háború elmém gondolkodási engem minduntalan arra ingerlenek, hogy amely dolgot immár sok időktől fogva szívemben elrejtve forralok, e földi embernek, míg végben nem viszem, azt tudtára ne adjam; mindazonáltal sok a szomorú példa! mellyek előmben adják, mely ártalmas, mely veszedelmes s mely rossz előmenetű a goromba iffjaknak magok tanácsán járni: szántsándékom felől, ha nehéz nem leszen, akarok értekezni.

Fortius: Mind személyed, s mind beszéded kedves igen, jó barátom, előttem, szólj kérlek bátorsággal.

Tanuló: Egy szóval megmondván, az atyám engemet tanulásra szánt vala, hogy ha nem lehetnék mindeneknél jobb is, közepszerű lennék bár; de azon búsulok, hogy reménségében megcsalatozik szegény!

Fortius: Miért?

Tanuló: Ihon! Ennyi ideig scholában tekergésemnek egy csepp hasznát nem látom, s én bizony nem tudom, mi haszna, hogy tovább időmöt vesztegetem, hiszen jobb idején magam arra fognom, ahol előmentem leszen.

Fortius: De mi lehetne az?

Tanuló: Ha ugyan megmondjam: az a külső állapot, mellyet nekem mindenek tanácsolnak s jovallanak. Nem is lehetünk mind papok.

Fortius: Azért kell csak tanulni, hogy az ember pap legyen? Nyomorék gondolkodás! A politiában²⁶⁷ nem kell a tudós ember? Én nekem úgy tetszik, hogy az ecclesia²⁶⁸ sehul nem virágzhatik, ha a politia jó karba nem állatott. Ide penig tudomány kívántatik! Továbbá vaj ki sokat megcsalt az a külső állapot! Mindennek mindent s mindjárt ígér ugyan ő, de a századiknak alig praestál²⁶⁹ valamit: s azt is oh ki nehezen s későre! A bölcsesség penig soha senkit meg nem csalt.

Tanuló: Mint kellene tehát a tudományokban jó móddal előmennem?

Fortius: Kevés szóval könnyen meg nem mondhatom ugyan, mindazáltal igyekezem. Minek okáért három dolgokra vigyázz: Első a készület, a második az út, a harmadik a tudományok, mellyeket tanulnod kell.

Tanuló: A készület miben áll?

Fortius: Öt dolgokban.

²⁶⁶ A Tanács a Magyar Logikácska függelékeként jelent meg. (Lásd Magyar Log. 1. jegyzet.) Ezt a művét Fortiusnak (lásd Magy. Enc., Előszó..., 26. jegyzet) „De ratione studii” című mintegy 60 lapnyi terjedelmű munkája alapján írta Apáczai, az eredetitől eltérően dialógus formájában.

²⁶⁷ Az államban.

²⁶⁸ Egyház.

²⁶⁹ Teljesít.

Tanuló: Az első micsoda?

Fortius: Tégy oly célt fel, amelyre soha senki nem ért. Mert szép dolog a középszerű tudós emberekkel elérkezni, de szebb még a legtudósokkal egyarányú messze hagyítani,²⁷⁰ legszebb pedig mindeneket fellyülhaladni, és a nagy hegynek oly részében állani, ahova soha senki maga erejétől nem hághatott, s talám soha nem is hág.

Tanuló: Az Istenért, uram! Ha én azt cselekedném, bizony mondom, mind e világ zászpára²⁷¹ méltónak kiáltana.

Fortius: Nem szükség azt karó hegyében tökeszteni,²⁷² elég ha ketten tudjuk.

Tanuló: De ugyan hogy mernék én a tudományban Platónál, Aristotelesnél, Cicerónál, Pliniusnál (hogy többet ne említsek) tovább igyekezni.

Fortius: Miért nem. Hiszem ők is emberek, nem istenek voltak, csak hogy amely dolgok a tudományban való élemlenetre tartoznak, azokhoz kezesebben nyúltanak.

Tanuló: De csak én a középszerűekkel érkezhethném el.

Fortius: Hatalmas Isten! Be félénk elméjű ember vagy! Egy ilyen indulattól vagyon ám, hogy e világon sok Plato, sok Cicero, sok Aristoteles nincsen. Tudd-é, mely alacson, mely félénk, mely elvetett elme szokott kívánni középszerűvé tenni? Ellenbe pedig mely dicséretes indulat az, amely ellenség in diadalmat vevén, várokat elvész, honnan széles e világon napfénynél ragyogóbb s tündöklőbb híre-neve futamodjék? Mellyet amennyi az égen a csillag, s tengerben a füvény, annyi ezer ember magasztal fel vég nélkül? Mondd ezt inkább Virgiliussal, ha ember vagy:

... Tentanda via est, qua me quoque possim
Tollere humo, victorque virûm volitare per ora.
Primus ego in patriam meeum (modo vita supersit)
Aonio rediens deducam vertice Musas.
Primus Idumaeas referam tibi Mantua palmas.²⁷³

Tanuló: Vallyon volt-é valaha valaki ilyen indulattal?

Fortius: Egy cseppet sem kételkedem, hogy mindazok, akiket felszerű tudósoknak hívunk, erre nem igyekeztenek, csak hogy megcsalta szegényeket dolgok kimenetele.

Tanuló: Szinte a' bánt pedig engem is.

Fortius: A derekas dolgokban csak az igyekezet is dicséretes. Elég az elsőről.

Tanuló: Mi a második?

²⁷⁰ Hajítani.

²⁷¹ Hunyor, a boglárkafélékhez tartozó növény. A zöld és fekete hunyor gyökere csípős, mérges.

²⁷² Karó hegyébe tűzni, a. m. világgá kürtölni.

²⁷³ Vergilius, Georg. III. 8-12.

Ezt az utat kísértetni meg kell teljes erőmből;
Föl kell törnöm a porbul a hír szárnyán diadallal!
Én leszek az első, ki hazámba (ha élek a földön)
A múzsák csapatát levezérlem az aoni bércről.
Elhozom az idumaei borostyánt, Mantua, néked.

Fortius: Megutálván a henyélést, szeressed az munkát. Fuss mindentől, valami az embert kényessé teheti. Hálj örömesben száraz deszkán avagy kemény kövön, mint lágy párnán avagy gyenge ruhán.

Non jacet in molli veneranda scientia lecto.²⁷⁴

Egyél olyan ételeket jobb szívvel, az mellyek nem igen kedvesek az ínynak: kerüld, valami gyönyörűséget hoz.

Quisquis enim duros casus virtutis amore
Vicerit, ille sibi laudemque decusque parabit.
At qui desidiam luxumque sequetur inertem,
Turpis inopsque simul, miserabile transiget aevum.²⁷⁵

Egészségedre mindazáltal gondot viselj, mert annélkül dolgodban el nem járhat. Állj inkább, mint ülj; fuss, mint menj; soha tudományi fegyveredet kezedből le ne tudd. Az munka közt virágozik a virtus.²⁷⁶ Nem is lehet derekas dolog, úgy tetszik, az, melyhez fáradság nélkül juthatsz. Qui cupit, capit omnia.²⁷⁷ Az tudomány gyökere keserű, gyümölcse pedig gyönyörűsége. No tehát, ha mellyedben vagyon még elevenség, ha szívedben a virtusnak csak egy szikrája maradt, távul, távul légyenek minden lágy, könnyű, kényes dolgok, keményeket, keményeket keress, tűzön, vízen, kősziklákon, havasokon járj, kelj. Scyllákat, Syrteket, Charybdeket kergess.²⁷⁸ Valahol ez földön nehéz dolgot hallasz, ott teremj. Ez indulatodnak sorkából csak az halál vessen ki. Nincsen ez világon oly nagy dolog sohu, kit így tieddé nem tesz. Menjenek dolgokra, az kik ez beszédet magahitnek kiáltják. Elég nékem bőségesen, ha egyedül azokért szeretni fogsz.

Si redamant aquilae, redamant delphines amantem.²⁷⁹

Tanuló: Kőszíve volna annak, az kit ez beszédek szorgalmatos tanulásra nem indítanának. Bezzeg nem hittem volna soha, hogy ennyi indulatot szerezhetne halandó ember szívében. Ugyan égek belől. Mi vala a harmadik?

Fortius: Ha mihez fogsz, és egyelősször nem szolgál, kétségbe ne essél. Tudod, hogy a serény és bátor szívű ifjú, mikor egy nagy magas és meredek hegyre igyekezik felhágni, mennél többször fordul nyakra-főre arról le, annál nagyobb erővel iporkodik végre arra felhágni. A nagy Alexander,²⁸⁰ seregével egy kőszikla mellé, mellynek tetejében egynehány fejedelmek szorultak vala, érkezvén, követeket küldé hozzájuk, kiktől ők nevetségesen azt kérdék, ha Alexander tudna-e szárnyalni. Mellyet az király nehéz neven vévén, vitézinek ilyen szókkal felele: semmit az természet olly fel nem helyhetett, az hova az virtus, ha akar, el nem érhet.

²⁷⁴ A tudomány sohasem nyugszik puha ágynak ölében

²⁷⁵ Mert hősen ki legyőzi erényszeretettel az élet
Zord bajait, dícsfény, hírnév koszorúja ragyogja.
Ámde a tétlenség, henye fényűzés keresője
Rút-nyomorult éltét hitványmód éldeli végig.

²⁷⁶ Erény.

²⁷⁷ Aki törekszik, mindent elér.

²⁷⁸ A Scylla egy kőszikla Alsó-Itália partja mellett, a szicíliai tengersizorosban, a Charybdis nevű örvénnyel átellenben. A mitológiában megszemélyesítve a Scylla egy 12 lábú, 6 szájú szörny, a hajósok réme. - A Syrtes két veszélyes, zátonyos tengeröböl Afrika északi partvidékén.

²⁷⁹ Sas ha szeret delphint, delphin viszonzozza szerelmét.

²⁸⁰ Nagy Sándor, a hellenisztikus világbirodalom megalapítója (i. e. 356-323).

Tíz talentumot²⁸¹ ígervén azért annak, az ki először az kőszál tetejébe felhágná, az másodikkal kilencet, nyolcat az harmadikkal, hetet az negyednek s a t. kevés üdő múlva az kősziklát megvevé. Ne légyen hát felette igen nehéz, ha munkádnak fogantját mindjárt nem láthatod. Mert az miként az órának árnyékát elébbmenni nem látod, hanem csak azon vészed eszedbe, hogy jóval is elébb ment, az fűben is nem hogy most nő, hanem hogy nőtt, az látszik. Az medvekőlykek hat holnapi korokban kezdnek járni, két holnapnak előtte pedig ingyen sem mozognak: így az jövődó derekas dolgok nehezen születnek, ellenbe pedig az hirtelen virágzók hamar meghervadnak.

Tanuló: Menjünk tovább is már, ha tetszik, mert kívánom mind az ötöt egymás után hallani.

Fortius: Az gazdagság után vágyódást vesd meg.

Tanuló: Ha bizony az szegénységet tartják az emberek az tudomány legnagyobb akadályának.

Fortius: Én pedig bizonytal mondok, hogy semmi az szegénységénél az szorgalmatos tanulásra nagyobb eszköz nincsen: mivel derekas tudományoknak ő volt régtől fogván az találója: az mint Theocritus²⁸² ezt tudóson írja. Mert az miképpen az kövér, poshadt, rest test, ha az lélek nem vidám és serény, az egészségre semmit nem használ, úgy az kik szegény renden valók, alacson állapotjokkal semmit nem ártanak, csak nemes elméjek és bátor szívök légyen. Az test és szerencse jövai, mind urokkal egygyütt hamar elmulandók, viselt dolgaidnak dicséreti pedig örökké maradandók. Nincsen ritkább s nincsen is nagyobb dolog, mint igen gazdagnak s igen tudósnak lenni.

Tanuló: Mellyik már az ötödik?

Fortius: Gyönyörködjél tudományodért magad dicséretiben, és ha látod, hogy más fellyülhalad, avagy tudatlanságodért megdorgál, bánkódjál rajta, és annak utánna nagyobbakra verekedjél. Mivel az mint Ovidius mondja:

Non parvas animo gloria dat vires,
Et foecunda facit pectora laudis amor.²⁸³

Tanuló: Meghallám s meg is tanolám az készületet, bizony nem is leszek hátramaradó benne. Hát az út, mellyen az akarónak járni kell, miben áll?

Fortius: Öt dologban az is.

Tanuló: Melyek azok?

Fortius: Az olvasás, hallás, elmélkedés, tanítás és az írás. Az három első legnehezebb, az tanítás könnyebb, az írás pedig mindeniknél is könnyebb. Mivel nehéz dolog az szabad elmét azon egy dolognak hallására, olvasására, elmélkedésére lekötöni, de azt tanításban és az írásban az magunk gyakorlása minden unadalmat elvészzen, mivel elménk az holott akar, ott jár.

Tanuló: Az olvasásban mihez kell magamot tartanom?

Fortius: Egyedül, ha lehet, soha semmit ne olvass, mert az egyedül olvasás unadalmat szerez, keveset használ, s az elmét megtompítja, hanem ha valamely author²⁸⁴ akarsz olvasni, olvasd

²⁸¹ Egy talentum a. m. 26,2 kg ezüst.

²⁸² Lásd a Magy. Enc., Előszó..., 55. jegyzet.

²⁸³ ... Nem kis erőt olt át lelkünkbe a becsvágy,
S termékennyé lesz tőle a férfikebel.

²⁸⁴ Szerzőt.

másodmagaddal. Mert az más jelenlétéből csudálatos az, mely vigyázó ítélet származik, úgyhogy ehhez képest egyedülletben csak álmodni láttassál.

Tanuló: Az elmélkedésben mihez tartsam magam?

Fortius: Ha mit még nem érthetsz, töstént tanítóra fuss, s rövid szóval akaratodot mondd meg, ki ha megfelel, jó s hogyha peniglen nem, menj mindjára az máshoz. Ne szégyenljed azért tudatlanságodot előtök megvallani, mert feltött célodra míg el nem érkezel, nem tiéd az dicséret.

Tanuló: Hát az hallás dolgában micsoda úton járjak?

Fortius: Egy szóval: az mit az leckén hallsz, légy azon mindjára, hogy arra mást megtaníts.

Tanuló: Az tanításban mihez kell embernek önnönmagát tartani?

Fortius: Mihelt Isten segedelméből az tudomány dolgában valami küs ítéletet tehetsz, azon igyekezzél, hogy napotló-napestig²⁸⁵ taníthass. Ha penig minden disciplinában²⁸⁶ még magadot annyéra, nem gyakorlottad, vagy munkád után még annyit nem gyűjtöttél, hogy egymásután sokáig cselekedhetned azt: azt taníts, az mit tudsz, külömb-külobb helyeken és órákon. Így semmi nem lészen nehéz, ha mindenkor rákészsülés nélkül taníthatsz. Elég, ha csak egy lészen is, az ki téged hallgasson. Azon közben az magad gyakorlása által csudálatos, mely nagy dolgok bőségét szerzed tennen magadnak. Ha azon egy dolgot tízszer eltanítottad, többet tanulsz, mint ha sok időkig fonnyasztottad volna magad az otthon olvasással. Én sokszor sokat olvastam, melyre ha egy holnap múlva ráfoglál volna, azt sem tudtam volna megmondani, kiket olvastam. De az kikre másokat valaha tanítottam sok ízbe, azoknak emlékezeteket az halál üti ki fejemből. Sőt még most is úgy tudom őket majd, mint az tíz ujjomot. Nem kell sokat olvasni, hanem soká. Itt mindazáltal jól eszedbe vedd, hogy addég valamely tudós és bölcs könyvnek közönséges helyen, sokaknak hallatára magyarázásához ne fogj, míg arra elégségedet nem érzed, hanem elsőben egy, két vagy három gyermek előtt cselekedjed ezt meg.

Tanuló: Hát mit kell tenni, mikor az embernek hallgatóji nincsenek?

Fortius: Egy vagy két barátodot kérjed igen, hogy ne nehezteljenek meghallgatni, ha penig barátaid nincsenek, adj valakinek egy vagy két polturát.²⁸⁷ Mely végre ha egy vagy két forintodot elköltöd, annyéra vetődöl az tudományban elé, hogy akárhol is, s akárkik előtt fel mersz állani. De mondhasza: ki cselekedné azt meg? Annak okáért mondom, hogy kevesen érnek oda el, az hova igyekeznek.

Tanuló: Hát mikor ember illendőségét egyéb gondjai miatt nem érzi?

Fortius: Többire az emberek ollyankor kiírják, hogy nem érkezhettek, de az illyenek az tanításban inkább keresik az böcsületet, mint a bölcseséget. Azért minden magad mutogatását hátrahagyván, akar készülhess reá, s akar ne, csak tanítton taníts. Dicséretet sohul ne keress, hanem írásodban. Ha nem tom mely dicséretesen viselnéd magad is perorálásodban²⁸⁸ avagy tanításodban, az szél hamar elfujja, az mit penig megírsz, az örökké megmarad. Mikor valamely írónak szavai nehezek, jobb ott megvallanod, hogy azokat nem érted, mint haszontalanul sok idődöt rajtok felettebb eltöltened. Nagyobb indulattal keresvén az dolgot, mint az

²⁸⁵ Egész napon át napestig.

²⁸⁶ Tudományokban.

²⁸⁷ A poltura XVII-XVIII. századbéli pénznem. 1 garas=2 poltura=3 krajcár.

²⁸⁸ Előadásodban.

szóknak értelmét. Némelyek örömesben tanítanak tudatlanokat, mint tudósokat, duggatván erőssen az micskét tudnak, félvén attól, hogy ha másokat mindenre megtanítanának, magoknak végtére semmi sem maradna. De az ilyeneknek szüle természetek bizony nékem nem tetszik, kik soha nem szemben, hanem alattomban igyekeznek harcolni. Az az erős vitéz, ki ellenségének fegyvert mer ajánlani, mert (ám legyen) néha meggyőzöttségük is, dicséreti fennmarad. Légyen elég az tanításról.

Tanuló: Az írásban tehát mihez kell magamot tartanom?

Fortius: Minden gyönyörűségedet az írásban helyeztesd, melyre gondolkozásidot, beszédidet, munkáidot, vigyázásidot, elmédet, egészségédet, keresményédet, végezetre valamit tanulsz, hallasz, látsz, vezérel. Úgyhogy soha ne hidd, hogy annál többet tudj, mint az mit már megírtál. Ha természeted szerént ékesen beszélő vagy, akaratod szerént szólj parasztul. Mert többire az, kik ékesen beszélnek, nem szintén szépen írnak. Mivel az ékesen beszélésnek gyönyörűségétől megigéztetvén, amazt nem oly szorgalmatosan úzik, nem gondolván azt meg, hogy az tudománynak írásban áll dereka.

Tanuló: S hát mikor az ember az sok írást megunja?

Fortius: Hogy azt eltávoztasd, élj ez mesterségekkel: fogadd fel, hogy vacsorát semmiképpen nem eszel, hanem ha ennyi s ennyi levelet bé éppen írsz, mellyet ha által hágsz, soha semmiképpen te magadnak ne kedvezz. Annál serényebben igyekezzél írni, mennél írni nehezebb, sőt, ha könnyű volna, teljes életedbe nem kellene úgy írnod. Osztán, ha oly helyeken forgasz, az holott könyvnyomtatók is vagynak, menj el őhözajok, és jelents meg, hogy készüljenek, mert könyvet akarsz nyomtatás alá vetni, bár ugyan abban azelőtt egy levelet se írtál legyen is meg. Az mit így elkezdesz, kételenség alatt végben is kell azt vinned; könnyű úgy írni igen, midőn az nyomtató mindennap új írást kér. Én az én könyvemet ilyen formán írtam. Mindazáltal meglásd, az mit így írsz, jól tudd, mert az emberekkel megnevelteted magad. Ennek felette senki az tudományban felső polcra nem hág, ha az futó idővel igen okoson nem él. Azért így cselekedjél: légyen kőtáblád vagy jegyzőkönyved, mellyet éjjel-nappal veled hordozz, melyre, ha mi ollyas dolog eszedbe jut étszaka, jegyezd le, és reggel ágyodból felkelvén, írd jobban le; hasonlóképpen, ha erdön-mezőn jársz is. Továbbá, ha vendégségbe hívatatol, és eszedbe vésszed, hogy gezemize teretura²⁸⁹ és fajra-faj beszédeket kell hallgatnod, el ne menj. Jobb volna egy tagodtól megválnod, mint két óráig haszontalan beszédeket hallgatnod. Hasonlóképpen, ha valaki meglátogat, ki semmi tudománybéli dolgokról nem beszél, hadd ott, s fuss mindjárt az tanulásra. Jobb, hogy ő csudálkozzék embertelenségeden, mint minden maradvád²⁹⁰ szidja restségedet. Mennyi könyvet írhatnál azokon az órákon, melyeket barátiddal az csapásban²⁹¹ Istenednek bosszúságára töltesz. Többet ne alodj, hanem csak az mennyi tagaidnak szükséges; bővön elég hat avagy hét óráig. Mikor olvasásra vagy írásra indulatodot érzed, mindjárt étel után, vagy éjféلكor is tanulj, kiből ha kifáradsz, keress te magadnak más gyakorlásnak módját. Minek előtte estve fekenni mennél, visgáld jól meg magadban, azon nap mit olvastál, hallottál, tanítottál és írtál. Mennél nagyobbra böcsüllöd kevés előmeneteledet, annál hamarébb nagy tudós ember léssesz. Az kik az hitvány batkákot, filléreket meggyújtögetik, meggazdagodnak, ellenben az kik semminek tartják, gyakorta igen nagy szegénységet érnek. Az hosszú ideig való nyogodalom az testet megerőtleníti, és az emberben követ (árénát)²⁹² nemz, annak okáért ottan-ottan untig hányj követ vagy valami

²⁸⁹ Mindenféle értéktelen, fecsegő.

²⁹⁰ Maradékod.

²⁹¹ Vadászaton a vad nyomában.

²⁹² Epekövet.

egyebet, csak hogyha lehet, oly játékot keress, az mely miá sok idődot ne veszed. Mikor sétálsz, hasznos dologról beszélj, ha mód vagy benne, valamely themáról perorálj. Fáradj, míg ez múlandó életben vagy; holtod után bizony eleget nyughatsz. Az boldogság mindenkor munkát követ. Minek utána az tudományoknak summáját megtanultad, minden eszten-dőnként keress más-más lakóhelyt. Mind mezőn, mind erdőn, mind városon, falun találsz va-lami olyt, kit azelőtt nem tudtál. Julius császár Gadesben meglátván az Nagy Sándor képit, felfohászko-dék, hogy ő, abban az üdőkorbán, melyben Alexander ez világot meghódoltatta volt, még semmi emlékezetes dolgot nem viselt volna; innen azért alkalmatosságot vévén, mindjárt nagyobbra kezde vágyakozni.²⁹³

Tanuló: Miket kell azért mind tudnom és tanolnom?

Fortius: Hogy most magokról az tudományokról, azoknak dicséretekről s számtalan hasz-nokról külön-külön ne szóljak, említem csak azoknak mind egymásból függéseket, mert az szentírást derekason meg nem magyarázhatod, ha theologus nem vagy; jó theologus nem vagy, ha ethicus, oeconomicus, politicus s juridicus is nem vagy;²⁹⁴ ilyen sem vagy, ha medicus²⁹⁵ is nem vagy; jó medicus sem vagy, ha physicus nem vagy, jó physicus nem vagy, ha opticus, musicus, astronomus, geographus nem vagy; mindez nem lész, ha geometra nem vagy; jó geometra nem vagy, ha arithmeticus nem vagy, ilyen nem vagy, ha logicus is nem vagy; jó logicus nem vagy, ha eloquens²⁹⁶ nem vagy; eloquens végtére nem vagy, ha gram-maticus és ha rhetor jó nem vagy. Mi vagy, kérlek, eloquentia²⁹⁷ nélkül? Sőt ha most volnál is valami, az következendőknél mi lész? Mi emelte Homerust, Platót, Demosthenest az halandók felibe? mi Cicerót? mi Camillust? mi Scipiót?²⁹⁸ mi Virgiliust? mi Ovidiust? s az többi. Az szép eloquentia. De mindezeknek bölcs írások, ha az megnevezett tudományokkal rakva nem volna, mi volna? Zengő cimbalom s haszontalan fecsegés. Az ékesen szóllás amaz, az mely az csillagok járásit, az szeleknek fűvásit, az lángok murrogásit, az vizeknek zúgásit, hegyeknek magasságit, az berkeknek árnyékit, az patakok folyásit úgy fejezi ki, mintha szemeid előtt volnának. Evvel az resteket meggyorsíthatod, az henyéket serényekké teheted, az vakmerőköt visszaránthatod, bünösöket kárhozatra ítélhatsz, jókot ismét erőssen megdicsérhetsz. Még is kérlek, ki volna az araboknál Kossus? ki Sehban Vajel?²⁹⁹ Ki az sidóknál Ésaiás? Ki Maimo-nides? ki Rabbi Dávid Kimhi?³⁰⁰ Az ő csergedező patak módon folyó ékes írások tette azt, hogy másoknál, kik dologgal rajtok nem alábbvalók, sokkal nagyobb méltóságba s kedvesség-be légyenek.

²⁹³ Lásd Magy. Enc., Előszó..., 9. jegyzet.

²⁹⁴ Etikához, ökonómiához (családi erkölcsstanhoz), politikához és jogtudományhoz értő.

²⁹⁵ Orvos.

²⁹⁶ Ékes szavú.

²⁹⁷ Ékesszólás.

²⁹⁸ *Camillus* római diktátor, hadvezér és nagy szónok. (Mehalt i. e. 364-ben.) - Publius Cornelius *Scipio Africanus maior*, nagy római hadvezér, kiváló szónok. (Mehalt i. e. 183-ban.)

²⁹⁹ E két arab írótt eddig nem tudtuk identifikálni.

³⁰⁰ Rabbi Dávid *Kimkhi* (1160-1235) nagy tekintélyű középkori zsidó tudós. Az ótestamentum néhány könyvéhez világos, művészi nyelven megírt kommentárokat készített. - *Maimonidesre* vonatkozólag lásd Magy. Enc., Előszó..., 76. jegyzet. - Az arab és zsidó írókra való hivatkozás nincs meg Fortius művében.

Hú elbeszélése

*annak az eseménynek, mely 1655. szeptember 24-én
a gyulafehérvári kollégiumban történt³⁰¹*

...Basirius úr³⁰² általános jellegű vizsgát tartott, melyen jelen volt a felséges fejedelem³⁰³ sok udvari emberével együtt. Ennek a vizsgának az anyaga volt: disputáció az independensek és presbiteriánusok ellen. Bevezető beszédében egy kalap alá vette az independenseket és presbiteriánusokat, és minden mondatát hízelgő szavakkal teletömve, minden módon arra törekedett, hogy felgerjessze a fejedelem indulatát ellenünk, szegény presbiteriánusok ellen, komolyan figyelmeztetve a fejedelmet, a mágnásokat, püspököket és másokat, hogy jól vigyázzanak magukra, nehogy végül rájuk is az ő királyának, az angol királynak sorsa várjon.³⁰⁴ Azt is bizonygatta, hogy ha elég jókor nem történik intézkedés, ama gazembereké helyett a fejedelmek vére fog kiömleni.

Tartalmi kivonat Seiwertől³⁰⁵

Végül rátámadt Basirius az independensekre. Ekkor mondta a fejedelem: ha a tanítók között akad independens, az nyilvánosan tegye meg ellenvetését. - Nem hiszem - felelt Basirius -, hogy akadnak közöttük ilyenek. - De én bizonyosan tudom - válaszolt Rákóczi -, hogy van néhány ilyen tanító. Apáczai, aki érezte a szúrást, a fejedelemhez fordult: „Nagyságos

³⁰¹ A mű latin címe: *Narratio vera actus, qui anno 1655 d. 24 Sept. in Collegio Albensi contigit*. Ebből az Apáczai életében oly fontos eseményt tárgyaló latin nyelvű munkából csak a közölt néhány sornyi töredék maradt fenn. Johann Seiwert, aki a *Siebenbürgische Quartalschrift* V. 1797. 227-230. lapján német nyelven ismerteti Apáczai életét és munkásságát, jegyzet formájában közli Apáczai saját kézírata alapján azt a néhány soros latin idézetet, melynek magyar nyelvű fordítását kiadásunkban közöljük. Seiwert a továbbiakban csak rövid tartalmi kivonatot ad a kézirat alapján. A munkából, mint mondja, nem idézhet többet annak nagy terjedelme miatt. A „*Narratio vera*”-t Gyalui Farkas szerint (Apáczai Cseri János életéhez és műveinek bibliográfiájához, Kolozsvár 1892, 17. lap) valószínűleg válaszul írta Apáczai Basiriusnak az esemény lefolyását elferdítő iratára, amelynek csak címéről tudunk: *Examen examinis, quod D. Isaacus Basirius, sanctissimae theologiae doctor ac professor, in augusta celsissimi Transsylvaniae principis praesentia contra presbyterianos Alba Julia in collegio instituit, anno 1655. die. 24. Septembris.* (Vizsgálata annak a vizsgálatnak, amelyet Basirius Izsák úr, a legszentebb teológia doktora és professzora Erdély felséges fejedelmének jelenlétében a presbiteriánusok ellen tartott a gyulafehérvári kollégiumban 1655. szeptember 24-én.) A cím után ítélve Zoványi Jenő e művet Apáczai írásának tartja. (Puritánus mozgalmak a magyar ref. egyházban. Bp., 1911. 343. lap.)

³⁰² *Basirius* (Basire) Izsák franciaországi születésű, Angliában működő teológus doktor. Mint udvari papnak és durhami prebendáriusnak az I. Károly idején kitört polgári forradalom miatt 1647-ben el kellett hagynia Angliát. Franciaországba, majd Konstantinápolyba került. II. Rákóczi György erdélyi fejedelem innen hívta meg Gyulafehérvárra, ahová 1654 végén érkezett meg. Bisterfeld halála után, 1655 márciusában a gyulafehérvári kollégium vezető professzora lett.

³⁰³ II. Rákóczi György.

³⁰⁴ I. Károly angol királyt az angol polgári forradalom idején a parlamentből választott legfelsőbb bíróság ítélete alapján 1649-ben lefejezték.

³⁰⁵ Az itt közölt tartalmi kivonat Seiwert idézett német nyelvű cikke megfelelő részének fordítása.

fejedelem, legkegyelmesebb uram! Olyat nem is hallottunk, hogy köztünk valaha is independensek lettek volna, azt sem hiszem, hogy most lennének. Hanem amennyiben vannak néhányan, úgy azok presbiteriánusok. Ami engem illet, én sohasem voltam independens, most sem vagyok az, és nem is leszek soha, hanem igenis presbiteriánus vagyok.” A fejedelem: A presbiterianizmus út az independentizmushoz. „Kegyelmes uram, természetesen így mondják.”

Most Basirius a presbiteriánusok ellen támadt, de amint Apáczai gondolta, oly rossz fegyverekkel, hogy Apáczai égett a vágytól, hogy a küzdőterre lépjen vele. Alig tudta Katona püspök okos tanácsa visszatartani.³⁰⁶ Még sem állhatta meg, hogy az egész esemény végeztével a fejedelem felé fordulva ki ne jelentse, a presbiteriánizmus ellen felhozott érvek oly felületesek, hogy minden közepszerű presbiteriánus megcáfolhatja őket. Ez nagyon feltűnt a fejedelemnek és másoknak. Basirius idegesebb lett. De mindketten parancsot kaptak arra, hogy lépjenek a küzdőterre, a fejedelem várakozik rájuk. Apáczai ugyan szabadkozott, hogy nem készült elő ilyen fontos dologra. Nem használt semmit, küzdenie kellett egymagának mindnyájuk ellen. Ezért fejezi be beszámolóját Pál szavaival (2. Tim. 4. 16.): „Első védekezésem alkalmával senki sem volt mellettem, sőt mindnyájan engemet elhagytak: ne számíttassák ez be nekik. De az úr mellettem állott és megerősített engem.”

Tartalmi kivonat Szathmáry Pap Mihálytól³⁰⁷

Miképpen kezdődött légyen pedig Apáczainak a presbyterianismusért való controversiája,³⁰⁸ szépen leírta maga diákul egy kis munkácskájában ilyen titulus alatt: *Narratio vera actus, qui anno 1655. d. 24. Sept. in Collegio Albensi contigit.* Tudniillik az odavaló úgymondott Fehérvári *Basirius Isák* nevezetű híres theologiae doctor exament³⁰⁹ csinálván, arra a fejedelemet, II. Rákóczi Györgyöt és más nagy embereket, püspököt is elhívta. És tudván már, hogy Apáczai a presbyterianusokkal tart, egy oratiócskát³¹⁰ mondván, abban az independensek ellen keményen beszélt, azután az independensekkel összezavarván a presbyterianusokat, azok ellen is keményen beszélt, mellyre midőn a fejedelem Apáczait megszólította volna, ő Basiriussal disputálni kezdett, noha arra éppen nem készült vala. A fejedelem ekkor Apáczaira

³⁰⁶ Seiwert itt a kéziratot félreértette. Geleji Katona püspök ekkor már halott volt. Itt minden bizonnyal a püspök unokaöccséről, Geleji Katona István udvarhelyi papról és esperesről van szó, aki Apáczai-val baráti viszonyban volt, amint Apáczainak e kötetben közölt, Katona espereshez írt leveléből kitűnik.

³⁰⁷ A Szathmári-féle tartalmi kivonatot Gyalui Farkas közölte (i. m 14-15. lap). Gyalui, aki szorgalmasan kutatót a Seiwert által felhasznált, de később eltűnt Apáczai kézirat után, a következőket írja: „Kutatásaim közben a kérdéses kéziratra vonatkozólag az Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtárában, Kolozsvárt találtam felvilágosító adatokat. Bod Péter Magyar Athénásának egyik példánya mellé Szathmári Pap Mihály, 1796-ban kinevezett ref. teológiai professzor jegyzeteket írt. Szathmárinak szép könyvtára és kéziratgyűjteménye volt, mely utóbbi gyűjteményben a szóban levő Apáczai-féle kézirat vagy - ami még hihetőbb - annak egyik, Apáczai által Kolozsvárra küldött másolata megvolt. A Magyar Athénás e példányának Apáczairól szóló részéhez a könyv 12. és 13. lapja közé kötve Szathmári Pap Mihály kézírásában a következő megjegyzések olvashatók.” Ezeket a megjegyzéseket közöljük kiadásunkban Gyalui kiadása alapján. Ez a tartalmi kivonat az egyetlen forrás, melyből Apáczai e művének pontos címét ismerjük.

³⁰⁸ Vitatkozása.

³⁰⁹ Iskolai vizsgát.

³¹⁰ Beszédecskét.

erőssen megharagudott, és ezt is mondotta: „De Isten engem úgy segéljen, Apáczaik uram, a Megyesi-presbyteriumot,³¹¹ amíg én élek, ide bé nem hozza ked. Mást ne tanítson, mert Isten engem úgy segéljen, valaki mást tanít, a Marosba vettetem, vagy a toronyból hányatom le!” Ekkor még Keresztúri³¹² is erőssen pirongatta Apátzait, ezt mondván: „Bezzeg kimutatá ám kegyelmed, Apátzai uram, foga fehérjét. Bizony valójában gyermeki argumentumokat hoz kegyelmed elő s a többi. Mellyek után sok bajai lőnek, a püspök a fizetését ki nem akará adni, a fejevári professorságról megfosztaték a fejedelem által. A kézdivásárhelyi papsággal megkínáltaték, de nem vállalja. Azután az enyedi papságot ajánlja néki a püspök és az ecclesia, azt sem fogadja el, azután marosvárshelyi rectorssággal kínáltatik, arra is azt feleli: „Arra még diákkoromban hívtanak, s nem mentem, most már inkább nem mehetek.” Azután pataki rectorsságnak akarták hívní, és a fejedelem anyja is írt mellette,³¹³ de a fejedelem nem engedte, azt mondván, nem illik ilyen embernek jóván így munkálódní. Ezután a püspök a házából ki akarta küldeni, és jóvallotta, hogy Basiriust kövesse meg, s adjon reversalist. Egyiket sem cselekedte, így osztán által tették Kolosvárra. (Lásd a fenn írt Narratióját in manuscripto meo.)³¹⁴ Ott vagyon egy szép Supplicatiója³¹⁵ és Apologiája³¹⁶ is a fejedelemhez.

³¹¹ Lásd A bölcsesség tanulásáról, 98. jegyzet.

³¹² Lásd uo. 106. jegyzet.

³¹³ Lorántffy Zsuzsanna.

³¹⁴ Az én kéziratomban.

³¹⁵ Ez a Supplicatio valószínűleg azonos a kiadásunkban közölt Barcsay fejedelemhez intézett supplicatióval.

³¹⁶ Az itt említett Apologia kézírata ma már ismeretlen. Gyalui Farkas szerint (i. m. 17. lap) ez az Apologia válasz lehetett Basiriusnak a Narratio vera megírása után írt, már elveszett presbiteriánus-ellenes művére.

Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól³¹⁷

*Apáczai Jánosnak, a teológia doktorának és professzorának beszéde.
Tartotta, midőn az újonnan felépült kolozsvári kollégium igazgatását
Erdély fenséges fejedelmének megbízásából átvette,
1656. november 20-án, az első akadémiai előadóteremben.*

Nemes és nemzeti Polgármester úr, mély belátású Tanácsosok, tiszteletes Lelkipásztorok, ékes szavú Prédikátorok, igen jeles és tudós Iskolamesterek, bölcs Kurátorok, kedves Ifjúság és Te, hallgatók és nézők kedves koszorúja!

Bizony bölcs és sok ember egybehangzó véleménye szerint nagyon is helyes volt annak a tudósnak az elhatározása - bárki lett légyen is az -, aki majdnem ugyanilyen alkalommal, mikor minden rendű és rangú közönség feltűnően nagy számban gyűlt össze mindenfelől, hogy beszédét nagy tapsal fogadja, a szószekekre lépve mindenkinek meglepetésére csak ennyit mondott: *ember!* Majd anélkül, hogy valamit hozzátett volna, lelépett a szószekekről.

Mivel ezen mindnyájan fölöttébb csodálkoztak, másnap feltűnően ékes beszédben elmondta, mi volt tettének az oka. Azt hiszem, meg akarta mutatni, és szemléletesen a hallgatók emlékezetébe akarta vésní a tanulságot: az *emberi* önvizsgálódást annyira szem előtt kell tartanunk mindnyájunknak, hogy szónok nélkül is találjunk elég okot, amiért ebben a halandó és esendő életben állandó elmélkedés és folytonos szemlélődés közben mennél siralmasabb hangon egyre csak saját sorsunkat sirassuk.

Különben pedig, ha e jeles tudós eme híressé vált tettét akarnám utánozni, *iskolát* mondanék, és ezzel feloszlatnám a gyűlést. Mert az iskolára olyan nagy szükség van, és olyan sokféle a haszon, mely az iskolából származik, hogy vaknak, sőt érzéketlennek kell lennie annak, aki ezt magától föl nem fogja, be nem látja. De boldog Isten! Amilyen nagy az iskolának a szükségessége, amilyen sokféle a haszna, olyan nagy, ha ugyan nem sokkal nagyobb a nyomorúsága a magyaroknál, olyan nagy a megvetés és - hogy a gyűlölet szót ne használjam - az ellenszenv iránta. Számítva jóakarató érdeklődésekre, hallgatóim, mind a két kérdést szeretném előttenek néhány durva ecsetvonással felvázolni. Ezért ismételten kérlek benneket, ajándékozatok meg figyelmetekkel!

Az iskola, hallgatóim - hogy a meghatározáson kezdjem, amint azt minden rendes értekezésben tenni illik -, tanítók és tanulók rendezett társulása, akik az emberi életkörülmények szempontjából hasznos és szükséges ismereteket tanítanak és tanulnak. E társulás - mivel tagjainak nagyon is eltérő volta miatt nem lehet egyöntetű - az iskolaügyek szakértőinek gondos megfontoláson alapuló rendszerezése szerint feloszlik alsó, közép- és felső iskolákra. Mégpedig úgy, hogy az alsó iskolák népiskolák, melyekben tudniillik leginkább az anyanyelven való olvasást, helyes beszédet és írást tanítják a vallás elemeivel együtt. Ezért ezeket anyanyelvi iskoláknak is hívjuk. A középiskolák viszont főleg három tantárgynak, ti. a latin és görög grammatikának, a retorikának és logikának, továbbá a katekizmusnak és az erkölcstannak

³¹⁷ A beszéd a kolozsvári ref. kollégium albumában maradt fenn Apáczai sajátkezű írásával. Latin címe: *Johannis Apacii, theologiae doctoris et professoris oratio de summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei causis*. Latin szövegkiadása Felméri Lajostól, Kolozsvár, 1894. Fordításunk Felméri szövegkiadása alapján készült.

tanítása által a felső iskolák felé egyengetik az utat, és megszokott nevük triviális. Végül a felső iskolák minden tudományágban előadásokat és gyakorlatokat nyújtanak törvény szerint mindenkinek, és pedig ingyen. Ezeket akadémiáknak és egyetemeknek hívjuk abban az esetben, ha a tanítók különleges hatalommal vannak felruházva, hogy a négy fakultáson tudományos fokozatokat és címeket adjanak.³¹⁸ Különben csak a gimnázium, főiskola vagy kollégium elnevezés illeti meg őket.

Hogy a népiskolák mennyire hasznosak, és milyen nagy szükség van rájuk, az nagyon is világos és magától értetődő mindenki előtt, aki a bennük folyó, előbb vázolt munkát szem előtt tartja: teljesen és tökéletesen azonban csak az értheti meg a dolgot, aki gondosan fontolóra veszi: valamely politikai közösségben akár vezető, akár alárendelt szerep betöltésére csak olyan emberek lehetnek alkalmasak, akik már kisgyermek korukban, mindjárt az anyatejtől való elválasztás után megszokták, hogy az engedelmesség tejét szívják, alárendelve a kormánypálcát tartó király³¹⁹ (ti. az iskolamester) törvényeinek. Ez tette - Xenophón tanúsága szerint - a spártai államot a többi görög államnál boldogabbá. Arra vonatkozóan viszont, hogy már gyermekkortól kezdve mekkora haszna van az emberekkel való gyakori szóbeli érintkezésnek, bizonyosságul szolgálnak azok a szerencsétlen teremtések, akik annak tudatában, hogy másokkal beszélni nem tudnak, kerülnek minden társaságot. Így tesznek tanúságot arról, hogy közelebb állnak a beszélni nem tudó oktalan állatokhoz, mint az igazi emberekhez, akiket csupán gondolkodó és beszélő képességük különböztet meg az állatoktól. Márpedig a beszéd helyes kiejtésének és írásának tanítása az iskolákban folyik.

De boldog Isten! Milyen csodálatos dolog az az írás és az írás olvasása! Milyen csodálatos, hogy ezeknek a vonalacskáknak különböző alakjai majd a gyönyörnek, majd a fájdalomnak, majd a szeretetnek, majd a gyűlöletnek, majd a békének, majd a háborúnak, majd a csendnek, majd a viharnek képzeteit és fogalmait keltik fel lelkünkben. Érthető így az amerikai őslakók esete, akiket mi, az Óvilág lakói csak 164 éve ismerünk. Mikor ezek észrevették, hogy a mieink az odaküldött levelekből meg tudják állapítani, mit akarnak hozzátartozóik, noha roppant szárazföldek és tengerek választják el őket egymástól, maguk is nagy kedvet kaptak erre a vakmerő dologra. Előbb csak nézegették a betűformákat, aztán a fülükhöz illesztgették, végül kezükkel tapogatták. Így akarták jelentésüket megismerni. Mikor aztán belátták, hogy ez semmiképp sem sikerül nekik, írástudásuk miatt isteni lényeknek tartották a mieinket. És bizony nem minden ok nélkül! Mert ha az ember az oktalan állatok szemében beszélőképessége miatt isteni lénynek számít, akkor az olyan embert, aki bármilyen módon meg tudja ismerni a legtávolabb levők rejtett akaratát is (melynek kifürkészésére csak isteni lény képes), e tudományhoz nem értők méltán tarthatják emberek felett álló lénynek.

Ám hagyjuk most e barbár, vad, Küklopsz-féle³²⁰ embereket! Szüntesd meg az olvasnitudást, írmitudást! Nem találsz akkor sehol egyetlen jó családapát, családanyát, fiút vagy egyéb családtagot, aki az adás-vételkor, polgári szerződések kötések helyesen járna el. Polgári ügyekben mindnyájan olyanok lesznek, mint a vakok, akik arra kényszerülnek, hogy kézen fogva vezettessék magukat. Bizony fájlalhatjuk és keserű könnyek közt sirathatjuk tehát, hogy a keresztények között akad olyan ország, ahol a távollevő férj otthon levő feleségével, az úr a szolgájával mindig csak közvetítő útján beszélhet. De sokkal inkább fájlalunk kell azt, hogy lehet látni egész falvakat is egy-kétszáz családdal, amelyeknek szeme, füle, nyelve egyedül az iskolamester vagy a lelkipásztor.

³¹⁸ Magisteri és doktori fokozatot.

³¹⁹ Homéroszi fordulat, itt átvitt értelemben.

³²⁰ A küklopszok az ógörög mitológia félelmes óriásai, homlokuk közepén egyetlen villogó, kerek szemmel.

Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy anyanyelvi iskolák nélkül, melyek a gyermekeket már zsenge korukban olvasásra és írásra tanítják, a kereszténység szükségképpen szabados gondolkodássá és istentagadássá fajul. A pápaság alatt eltelt sok évszázad tapasztalata bizonyítja, hogy ez magától bekövetkezik, ha elhanyagolják az állandó katekizmustanítást, amely pedig a tanulók olvasni- és írnitudása nélkül bizony csaknem egészen sikertelen próbálkozás. Az említett évszázadok állati tudatlanságáról ékes bizonyítást tesz Neuhusanus apát,³²¹ a pápa hű ajtónállója (még ha hiányoznának is más bizonyítékaink). Azt állítja, ha Luther nem jött volna, ők arra is rávették volna a népet, hogy szénát egyék. Mit tett tehát Luther, mit tettek a mi reformátoraink, hogy ezt a barbárságot elűzzék és kiírtsák saját hazájukból? Ugye hogy iskolákat nyitottak mindenfelé, megszervezték a katekizmustanítást; ezt aztán utódaik nagy szorgalommal folytatták mind a mai napig. Ezt csinálják ma lankadatlanul a belgák és az angolok nemcsak hazájukban, hanem még a messze fekvő Indiában is,³²² úgyhogy az indusok barbár népe e tekintetben messzire megelőz bennünket.

Ideje hát, hogy felébredj, te álmos, te mámoros, te hályogos szemű magyar nép! Végre, végre ébredj fel az álomkórból, leheld ki magadból Bakkhoszt, kinek folyton áldozol, oszlasd el gyógyírral szemeid homályát! Nézd, szemléld, vizsgálód, milyen forrásból ered tömérdek nyomorúságod, melynek súlya alatt görnyedsz. Drága gyermekeid, hazánk reményei már bölcsőjüktől fogva a tudatlanság feneketlen örvényébe merülnek, és így felnőtt korukban sem látják meg soha a világosságot, sem saját javukat, sem a haza javát. Még egyszer mondom hát, serkenj fel, és állíts alsó iskolákat! Gondolj a híres rabbinus szavaira: „Aki gyermekkorában tanul, mihez hasonlít? Új papírosra írt tintához. Aki öregkorában tanul, mihez hasonlít? Régi, megkopott papírosra írt tintához.” (Pirke Abhoth, IV. fej. Vö. Buxtorf Floril. Hebr. 63. lap.)³²³

Igen nagy tehát, mint látjátok, mély belátású hallgatóim, az alsó iskolák haszna, a szükségességük pedig éppen a legnagyobb. És mégis, ha a kultúra magasabbra nem tör, s nem nő át a triviális iskola keretei közé, akkor ezekből az iskolákból aligha árad majd érezhető módon bármely népre is olyan műveltség, amely másokénál előbbre való volna.

A triviális iskolák szükségességét és hasznosságát - melyekben ti. elsősorban latin és görög grammatikát, retorikát és dialektikát tanítanak - olyannyira figyelmetekbe ajánlották mindig, hallgatóim, hogy a nagy nyomorúság ellenére népünknek már eddig is igen sok ilyen iskolája van. Ezért egyáltalán senki sem tartja szükségesnek közlünk, hogy erről is bizonyítékokat halmozzunk egymásra. De hogy megsarkantyúzzam a jól futó lovat is, és kimutassam, hogy a triviális iskolák népszerűségének alapos oka van, csak arra az egy dologra hívom fel a figyelmeteket, hogy az ilyen iskolákban készítjük azon eszközöket, melyek által az Ádámban elvesztett adományokat visszaszerezhetjük, már amennyire ez halandó és esendő életünkben lehetséges: azokat az eszközöket, melyek által felderülhet a bölcsesség régi fénye, és lassanként újra felemelkedhetünk arra a méltóságra, amelyből egykor kicsöppentünk. Mert ha ismerjük a latin és görög nyelvet, akkor behatolhatunk a bölcsesség nagy mestereinek fáradságot igénylő műveibe. Gyönyörűséggel szemlélhetjük az igazságnak hol itt, hol ott felbukkanó építményeit és mindazokat a nagyszerű dolgokat, amelyeket a tudományokról érzékelés,

³²¹ *Neuhusanus*, más néven Nihus (Neuhauser) Bartholdus (1590-1657), előbb protestáns teológus, majd katolikus pap és a premontrei rend apátja.

³²² India gyarmatosítása 1600 körül nagy ütemben és szörnyű kegyetlenkedések közepette folyik. Ebben vezető szerepet töltenek be az egymás után alakuló angol, francia és holland keletindiai társaságok. Apáczai a holland burzsoázia szemüvegén keresztül nézi, és idealizálva mutatja be ezt a folyamatot.

³²³ „Pirké abót”, azaz, „Az atyák mondásai” a címe annak a gyűjteménynek, mely az i. sz. 220-ig élő zsidó írástudók erkölcsi életelveit tartalmazza. Az idézet az ifjabb J. *Buxtorf* (1599-1664) német orientalista, baseli professzor könyvéből való, melynek címe: *Florilegium Hebraicum sententiarum*.

tapasztalás, megfigyelés és indukció alapján írtak, és az utókorra hagytak. Mindezt Prométheusz égből lopott tüzeinek, ti. a logikának segítségével meg is vizsgálhatjuk és hasznunkra fordíthatjuk. Ha pedig nem akarjuk, hogy olyanok legyünk, mintha csak magunknak születtünk volna (vagyis éppen ellenkezői annak, amit Platón is, meg emberi természetünk is kíván), és ha a retorikát is méltán nevezik az ékesszólás művészetének, akkor hallgatóinkat prózában is, versben is meg tudjuk győzni igazunkról. Hiszen:

Ékes szavú szónok ha védi, nincs oly ügy,
Mít bárki ellen nem lehetne védeni.

mondja Hippolütoszában Euripidész.³²⁴ Hozzájáruul ehhez még egy szempont. Mindazok ti., akik a triviális iskolát el nem végezték, ha magasabb fokú tanulmányokra, a felső iskolák és akadémiák előadásaira bocsátjuk is őket, sohasem váltják be a hozzájuk fűzött reményeket. Hiszen ott mindent latin és görög nyelven tárgyalnak a logika világosságánál.

Ha pedig a triviális iskolát végzett tanulók nem mehetnek tovább, olyanok lesznek, mint a repkény, mely egy darabon felkúszik a fára, de ha a faágak, amelyek tartják, nem nyúlnak tovább, akkor saját súlyánál fogva visszahajlik a földre. Ez a mi számunkra a legnagyobb szerencsétlenség. Mert igaz, hogy középiskoláink - már olyanok, amilyenek - mindig szép számmal voltak; de mivel jól szervezett felsőfokú iskolát - melyben minden isteni és emberi dologgal foglalkozó tudományt nyilvánosan előadnának és tanítanának; melyben a triviumot dicséretes eredménnyel végzett tanulókat évenként tisztességképpen előbbre vinnék - mostanáig jóformán egyet sem állítottunk, ezért triviális iskoláinknak eddig jóformán semmi vagy csak nagyon kevés hasznát láthattuk. Habozás nélkül állapítom ezt meg, még akkor is, ha valaki néhány mai intézményünkre hivatkoznék velem szemben. Hiszen ezekben többnyire nem adnak mást elő, mint teológiát és logikát a latin nyelvvel együtt; csak ritkán fizikát, metafizikát és görög nyelvet; jóformán soha keleti nyelveket: a hébert, kaldeust, rabbinikust; és soha matematikai tudományokat, amilyen az aritmetika, geometria, asztronómia, optika; soha gyakorlati filozófiát, ti. etikát, ökonómiát, politikát és jogtudományt; soha orvostudományt; és soha nem adnak elő történelmet sem, és szónoklattan³²⁵ sem úgy, ahogy azt kellene. Ha nem lennének érzéketlenek, mint a vas, mindezeknek a tárgyaknak nyilvánvaló szükségessége és haszna (amelyről röviden beszéltem már más alkalommal)³²⁶ arra indíthatott volna már eddig is bennünket, hogy akadémiákat vagy legalább a meglevőknél sokkal színvonalasabb kollégiumokat és főiskolákat állítsunk fel és tartsunk fenn.³²⁷ De fájdalom, ugyan hányan akadnak köztünk, hallgatóim, akik ha az akadémiát másutt hasznosnak tartják is, saját maguk számára is szükségesnek vallanak? Nem így van talán? De hiszen mostanában közszájon forog, hogy apáink idejében is éltek minden tekintetben nagy tudású férfiak, akikkel a ma élők össze sem hasonlíthatók; és hogy ezek - mint valami trójai falóból - a saját korukbeli iskolákból kerültek ki, márpedig ezek az iskolák külső kényelem szempontjából meg sem közelítették a mostaniak színvonalát. Ámde szeretném, ha válaszolnának nekem, és ama férfiak közül, akiknek ragyogó tudása oly nagy csodálatot érdemel, csak egyet is mutatnának olyat, akit magyar iskolák külföldi akadémiák nélkül neveltek volna fel. Nem tagadom, voltak nálunk akkor is egyes kiváló elmék, akik az általános zűrzavarból akár a teológia, akár a filozófia kellő ismeretéhez eljutottak. De hogy ez mindig mily ritka jelenség volt, azt műveik,

³²⁴ Az idézett sorokat a megjelölt helyen nem találtuk meg.

³²⁵ A latin szövegben *eloquentia* van. Retorikán a szónoki *beszédfordulatok* tanát, eloquentián a szónoki beszéd *felépítésének*, *megszerkesztésének* tanát értették.

³²⁶ „A bölcsesség tanulásáról” című beszédében.

³²⁷ A latin szövegben „*collegia et scholas longe illustriores*” van.

melyekben a halál után is él az ember, kelleténél is jobban bizonyítják. Aztán meg nem is szabad minden kortársunkat a régiek előnyére teljességgel lebecsülnünk. Mert ha neked jó a véleményed a régiekről, az utókor - amely téged éppúgy a régiek közé számít majd, mint te amazokat, s amely, mint Cicero mondja, szeretet és részrehajlás nélkül, de viszont gyűlölet és irigység nélkül is fog ítélni - kortársainkról éppen olyan jó vagy még jobb véleménnyel lesz, és bizonyára csodálkozva gondol majd arra, hogy egykor ezek is, amazok is gyermekek voltak. Azokat viszont, akik múltunk és jelenünk ily nagy tudatlanságának palástját szőtték, el fogja átkozni, s végül azokat, akik haladásunkat készakarva akadályozzák, a pokolba fogja kívánni.

De térjünk vissza kitűzött feladatunkhoz! Mily nagyszerű és dicső, mily csodálatos és kedves ez a szó: bölcsesség, hallgatóim. Ha ezt testi szemeinkkel, ahogyan Platón vágyott rá, nem is láthatjuk, és ha így nem is keltheti fel lelkünkben azt a csodálatos szerelmet, amelyről Platón beszélt, sugarai mégis újra meg újra behatolnak az emberi nyomorúság roppant örvényébe, és úgy elkápráztatják a halandók szemét, hogy bár azok csaknem teljesen elmerültek és eltemetkeztek a tudatlanság feneketlen mélységébe, nem akad közöttük olyan együgyű és ostoba, aki a bölcsesség nevének említésekor ne érezné, hogy föl kell állnia. S méltán, mert a bölcsesség vonzóerejét, szépségét és részeinek összhangját csak az emberi természet viseli homlokán. De ezt hirdeti mindkét könyvében áradó szavakkal Salamon is, a bölcsességnek ama bőségszaruja és kincsesháza. Csak két helyet idézek itt, melyeken leginkább érdemes kellő figyelemmel elgondolkoznunk. Egyik a Példabeszédek 4. fejezete, az 5-9. versekben: „Szerezz bölcsességet, szerezz eszességet, ne felejtkezzél el, se el ne hajolj az én számnak beszéditől. Ne hagyd el azt, és megtart téged; szeresd azt, és megőriz téged. A bölcsesség kezdete ez: szerezz bölcsességet, s minden keresményedből szerezz értelmet. Magasztald fel azt, és felmagasztal téged. Tiszteltté tesz téged, ha hozzád öleled azt. Ád a te fejednek kedvességnek koszorúját: igen szép, ékes koronát ad néked.” Másik a Prédikátor könyvének 9. fejezete, a 18. és következő versekben: „Akkor én azt mondtam: jobb a bölcsesség az erősségnél, de a szegénynek bölcsessége utálatos, és az ő beszédit nem hallgatják meg. A bölcsenek nyugodt beszédét inkább meghallgatják, mint a bolondok közt uralkodónak kiáltását. Jobb a bölcsesség a hadakozó szerszámoknál, és egy bűnös sok jót vesz el. A megholt legyenek a patikáriusnak keneteit megbüdösítik, megerjesztik; azonképpen hathatósabb a bölcsességnél, tisztességnél egy kicsiny balgatagság. A bölcs embernek szíve az ő jobbkezénél van, a bolondnak pedig szíve balkezénél. A bolond mikor az úton jár is, az ő elméje hiányos, és mindennek hirdeti, hogy ő bolond.”

Kérdem, lehetett volna-e ezeknél a szavaknál nagyszerűbbet, magasztosabbat mondani, hogy illő színekkel ecseteljük a bölcsesség fenségét és méltóságát. Ezért mondotta a hagyomány szerint Xerxész, midőn őt Themisztoklész okossága kiverte Görögországból:³²⁸ nem kívánhat ellenségeinek nagyobb szerencsétlenséget, mint azt, hogy eszüket veszve elhidegítsék maguktól és száműzzék a bölcsüket.

De a bölcsesség tűzhelyei, hallgatóim, mindig az akadémiák és a főiskolák voltak. Jól látta ezt Julianus Apostata,³²⁹ Názáreti Jézus ama híres ellenfele, a keresztény név ádáz ellensége. Ennek az volt a véleménye, hogy tűznél, vasnál is nagyobb szerencsétlenséget zúdít a keresztényekre, ha császári paranccsal mindenfelé bezáratja iskoláikat. Viszont Károly, aki az iskolákról való különös gondoskodása miatt kapta a „nagy” melléknevet, ha bármely várost, akár nagyot, akár kicsit meglátogatott, és azt akarta, hogy a helység viszonyairól minél megbízhatóbban és gyorsabban alkothasson véleményt, legelőször is három *P* iránt szokott

³²⁸ A szalamiszi tengeri ütközetben (i. e. 480) a görög hajóhadat Themisztoklész okos tanácsa segítette hozzá a perzsákon aratott győzelemhez.

³²⁹ Római császár (361-363).

érdeklődni. A három *P* ottani helyzete szabta meg a helységről való véleményét. A három *P* pedig: praetor, pastor és praeceptor vagy professor.³³⁰ Sokkal különben járt el, mint manapság teszi a legtöbb magyar, akik szerint az előjáró és lekipásztor, mint mondani szokták, az éremnek mindkét oldala. Az iskola pedig úgysem való másra, mint legfeljebb arra, hogy szállást nyújtson templomi kórusok és temetési szertartások énekeseinek. Mert bizony inkább énekese és muzsikosok ők, mintsem valóságos és nevüket megérdemlő tanulók. Élükre rakják szükséges őrzőként a szerencsétlen rektort, mert különben az iskolákat disznóólaknak nézné mindenki, a tanítókat pedig kondásoknak.

Egyébként nem akad olyan ügyefogyott, aki tagadni merné, hogy miként a múltban is az iskolából kerültek ki legkiválóbb tudósaink, legékeesebb szavú szónokaink, legélesebb elméjű hitvitázóink - mindmegannyian a látható egyház legszilárdabb oszlopai -, éppúgy onnan kerülnek ki a mi időnkben is. Ez pedig világosan kitűnik akár a Teremtés könyve 4. fejezetének utolsó verséből is, melyet az iskolák alapításának tekinthetünk: „Akkor kezdték segítségül hívni az Úrnak nevét!”

Mert úgy látszik, a Szentlélek azért emlékezett meg itt az Isten segítségül hívásáról, hogy megmutassa: Séth maradékai ezzel az ellenséges kainiták előidézte alkalommal kezdték művelni az említett dolgot. Ami a kérdéses helyet illeti, Tremellius és Junius - Rabbi Selémo Jarchi³³¹ szóhasználata nyomán - a קָרַח szót „káromlás” értelemben használja, de a kaldeus fordító és az ő nyomán Aben (Ibn) Ezra a „kezdet” értelmében fogadja el. Az utóbbi írja: „A קָרַח szó erős ragozású esetben áll, úgyhogy ha a ק betű torokhang nem volna, dagesszal kellene azt ellátni; tehát, mint mondja, e szó jelentése ‚kezdet’, és az az értelme, hogy elkezdték az Istent kérni, vagyis segítségül hívni; mert ha a szó káromlást jelentene, az Isten nevét valamelyik szóhoz kellene kapcsolni birtokos jelzőként.”³³² Ezt mondja Aben Ezra.

Csakhogy itt, úgy látszik, egyházi gyülekezet imádkozásáról van szó, mondhatja valaki. Elismerem. De hogy abban a korban a kettő szoros kapcsolatban volt egymással, nemcsak a Teremtés könyve mutatja, hanem a tapasztalat is. Tapasztalatból tudjuk, hogy a fiatalabbak oktatása nélkül az egyházi beszédek csaknem mindig hiábavalók. Ez a szempont vezette hajdan a próféták korában felállított iskolákat is. Ezekben a próféták fiait képezték ki arra, hogy megtisztítsák és ősi tisztaságába visszaállítsák az egyházat, melyet Baál és Áron papjai alatt a babonák és bálványimádás szennye mocskolt be. A mi üdvözítőnk, Krisztus urunk is először iskolát állított, s innen tett azután az egyház élére tanítókat, mintegy tanítói hatalommal ruházva fel őket, rájuk árasztva a Szentlelket. Az egyháztörténet ugyanúgy fényesen bizonyítja, hogy az első egyházfők - mind a latinok, mind a görögök - az iskolákból kerültek ki. Hiszen ott azt olvassuk, hogy Justinus mártír, Platón iskolájának követője, filozófiai köntösben hirdette a kereszténységet; Athénagorasz előbb a filozófia, később a hittudomány hirdetésében tett szert hírnévre; Tatianus viszont megtérése előtt retorikát tanított Rómában kiváló eredménnyel; Irenaeus a szent tudományok tanulásával a filozófia ismeretét is összekapcsolta, és fáradhatatlan kutató volt a tudomány minden ágában; Alexandriai Kelemen a klasszikus irodalom teljes ismeretével ékesítette fel lelkét; Origenész grammatikát adott elő;³³³ Tertullianus foglalkozott a fizikai, matematikai, történelmi, sőt az összes irodalmi

³³⁰ Előjáró, lekipásztor, tanító.

³³¹ Salamon *Jickhaki* (1040-1105), a biblia és a talmud híres zsidó magyarázója.

³³² A kérdéses hely értelmezése tekintetében a legújabb bibliafordítók Ibn Ezra magyarázatát fogadják el. A Károli-biblia 1951. évi kiadásában a hely így hangzik: „Akkor kezdték segítségül hívni az Úrnak nevét” - A „dagesz” a héber betűk közt található pont; a szótag közepén a betű megkettőztetését, a szótag elején pedig a keményebb kiejtést jelzi.

³³³ Görög egyházi írók a II-III. században.

tudományokkal is, és jártas volt minden tudományágban; Cyprianus úgy kiművelte lelkét mindenféle szép ismerettel, hogy már serdülő korában a retorika tanítójává nyilvánították; Arnobiust a retorika tanítása tette híressé Afrikában; Lactantius a keresztények Cicerója volt; Eusebiust tehetsége és sokoldalú tudományossága igen nagy hírre emelte a keresztény világban.³³⁴ Végül ki ne tudná, hogy atyáink korában Isten a reformáció nagy művét is csak akkor indította el, miután szerencsés kimenetelét előkészítette iskolák és akadémiák tanítómunkájával. Csak egy dolgot legyen szabad megemlítenem. Előbb Frigyes választófejedelem³³⁵ 1502-ben felállította a wittenbergi akadémiát, s alig 15 évvel később onnan lobogtatta föl Luther az egész világnak a reformáció fáklóját.³³⁶

Viszont igen nagy tudatlanságra vallana az a hiedelem is, hogy a felsőfokú iskolák csak az egyház felvirágoztatására szolgálják a széles tudományos műveltséggel rendelkezők seregét. Ez persze nekünk önmagában is bőven elegendő kellene hogy legyen szükségességük bizonyítására, hiszen ellenségeink nagyszámú és tekintélyes csatarendje vesz körül bennünket most is, de így lesz ez a jövőben is. Sokak számára azonban meggyőzőbb lehet a másik szempont, hogy ti. egyedül ezek az iskolák állíthatják az állam kormányrúdjához a legkiválóbb állami vezetőembereket, legigazságosabb bírákat és a legbölcsebb tisztviselőket, akik alkalmasak az állam igazgatására és kormányzására. Hogy ez mily nagy jelentőségű dolog, Fülöp tanítja egyik levelében, melyet fiáról, Sándorról írt Arisztotelészhez: „Az isteneknek nagy hálával tartozom, hogy fiam született, nem annyira a születése miatt, mint inkább azért, hogy a te korodban született. Remélem, ha te neveled és tanítod, méltó lesz mind hozzám, mind az államügyek átvételére.”

De nemcsak a világi história tanítja, hogy az állam vezetőinek sokoldalú bölcsességgel kell felruházva lenniük, hanem erre tanítanak a szent törvénykönyvek is. Ezek írják, hogy Mózes jártas volt az összes egyiptomi tudományokban, Dániel és társai pedig a kaldeusok minden könyvéhez és bölcsességéhez tízszer olyan jól értettek, mint a mágusok és asztrológusok.³³⁷ Így Salamon a világosság kútfejétől méltán kért Izrael népének vezetésére egyedül csak bölcsességet, s ezt oly nagy mértékben megkapta, hogy sok tekintetben messzire kitűnt a Kelet, Egyiptom és az egész földkerekség lakóinak bölcsei közül. E bölcsesség mérhetetlen nagysága oly híressé és ünnepeletté tette őt minden szomszédos nép előtt, hogy meghallgatására számtalan ember sereglett össze mindenfelől.

Napnál világosabb tehát, hogy a főiskolák az alapjai mind az államnak, mind az egyháznak. Mindkettő csak akkor virágozhat, ha a főiskolák erősödnek és virágoznak. Ebből látjuk, hogy alapos megfontolás alapján állítja Platón: Az állam ügyei akkor fognak igazán jól menni, ha majd a filozófusok uralkodnak benne, és az uralkodók filozófiával foglalkoznak. Ezért van az, hogy a kínai nép, mely egyébként barbár, és távol áll az igaz Isten mindenféle ismeretétől, az uralkodói méltóságra csak a legnagyobb bölcseit tartja méltónak, s csak olyan embert emel a királyi székbe, akit joggal üdvözölhet a bölcsek között is fejedelemnek, noha bölcsei nagy számban vannak, és igen éleselméjűek. (Lásd: A kínai birodalom leírása, I. 34. fejezet.)³³⁸ A kínaiakat ez a dicséretes szokásuk az állam szerencsés kormányzása tekintetében a föld-

³³⁴ Latin egyházi írók a II-IV. században.

³³⁵ *Bölcs Frigyes* pfalzi választófejedelem.

³³⁶ Luther mint wittenbergi egyetemi tanár kezdte meg reformátori működését 1517-ben.

³³⁷ *Dániel próféta* és társai az ószövetség szerint megfejtették Nabukodonozor babiloni király álmát, amit a babiloni mágusok hasztalan kíséreltek meg. (Dániel k. 2.)

³³⁸ Valószínűleg Georg Ludwig „*Descriptio nova Chinae*” (Frankfurt am Main, 1584) című művéről van szó.

kerekség minden nemzete előtt bámulatra méltóvá tette. Hát ugyan a belga népet, melynek szárazon és tengeren oly nagy a hatalma, mi segítette a túrheterlen spanyol iga lerázására? Mi adta vissza néki szabadságát?³³⁹ Állítom, hogy az akadémiák! És mi tartja folytonosan virágzó életerőben? Az akadémiák és főiskolák! És itt bizony mindig azt tartottam a legcsodálatosabbnak, hogy ahány akadémiájuk csak van, mind a spanyol háború alatt keletkezett. Felismerték ugyanis, hogy csak úgy verhetik vissza az ellenség támadásait, csak úgy törhetik meg kegyetlen erőszakosságát, és csak úgy állíthatják vissza a békét, ha a tanácsatyák gyülekezete a jogi karon és más karokon végzett babérkoszorús doktorokból áll. Ezeknek székeit nálunk békében és háborúban gyakran csupa műveletlen, semmihez sem értő ember foglalja el, emberi bábok inkább, semmint eszes emberek. Szóval éppen ellenkezőképpen, mint Phókülidész³⁴⁰ tanítja oktató költeményében:

Ítélni ne hagyj soha embert, hogyha tudatlan!
Bölcsességben bölcs dönt, mesterségben a mester.
Nagy tudományt nem meggy hallgatni az oktalan, és az
Nem lesz bölcs sohasem, ki a jót sajnálja tanulni.

De mindez hiábavaló. Mi ugyan mások példája nyomán még nem látjuk be, hogy a béke megőrzésének vagy visszaállításának, a háború szerencsés folytatásának vagy bevégzésének egyetlen biztosítéka az, ha az államban nagy számmal vannak otthon tanult emberek. Mert keveset ér künn a fegyver, ha otthon nincs bölcsesség - mondja Cicero.

Végül pedig, hogy az akadémiák hasznának változatosságát kiegészítésképpen még ezzel is megtoldjam, azokat, akik csak a tanácsterembe, a szónoki emelvényre vagy a hivatali székekbe szeretnének jutni, mi ösztönözhetné nagyobb hévvel a tanulás buzgó megkezdésére és a bölcsesség dicsőségének elérésére, mint az a körülmény, hogy akik akár a jogi és orvosi, akár a filozófiai tudományok területén akadémiai és doktori koszorút kapnak, ezt a tudományos fokozatot a legközelebbi lépcsőfoknak tekinthetik arra, hogy az államnak vagy magának az akadémiának irányítói legyenek? Nem egyforma mindenkinek a célja, nem egyforma a tehetsége. Csak némelyik ember, korántsem mindegyik, születik a teológiára, többen az orvostudományra, még többen a filozófiára, de legeslegtöbben a jogtudományra. Ha ezeknek a tanulási kedvét e tanulmányok változatosságának megfelelő kitüntetésekkel nem serkentik, nem gondolják, az hamar lankadni kezd, majd egészen lelohad. Ezt világosan bizonyítja egy másik helyen az ékesszólásban és bölcsességben egyaránt kiváló Cicero: „Ha a mi Fabiusunknak, e derék férfiúnak, dicséretére emlegették volna, hogy festéssel foglalkozott, mit gondoltok, nem lett volna nálunk számtalan Polükleitosz és Parrhasziosz?³⁴¹ A megbecsülés táplálja a művészetet, a dicsőség vágya indít mindenkit a tanulásra. És mindig csak tengődik az, amit a kortársak nem becsülnék.” Ha ugyan, mint Ovidius is bizonyítja, igaz az, hogy

³³⁹ Németalföld hét északi tartományáról van szó, melynek népei a meggazdagodott burzsoázia vezetésével kivívták szabadságukat a spanyol feudális abszolutizmussal szemben: 1579-ben az utrechti unióban szövetségre léptek egymással, és győzelemre vitték a polgári forradalmat. Ez a forradalom a hét tartomány egyesüléséből keletkezett Hollandiát Európa legerősebb tengeri és kereskedő országává tette, és így vált lehetővé, hogy Hollandiában a tudományok és művészetek is erős fejlődésnek induljanak.

³⁴⁰ Phókülidész görög költő (i. e. VI. század közepén). Rövid erkölcsi szabályokat foglalt hexameterbe és disztichonokba.

³⁴¹ Fabius Pictor, a hasonló nevű római történetíró nagyatyja (i. e. 300 körül). A hagyomány szerint ő festette meg Salus templomának képeit. Kortársai azonban nem méltányolták művészetét. - Polükleitosz görög szobrász (i. e. V. század), Pheidiasz legtehetségesebb vetélytársa. - Parrhasziosz híres görög festő (i. e. V. század végén).

... Nem kis erőt olt át lelkünkbe a becsvágy,
s termékennyé lesz tőle a férfikebel

„Mert semmit sem ér a képzettség becsvágy nélkül, sem a becsvágy képzettség nélkül. Így támaszkodik egyik a másik segítségére” - mondja Cicero. De nagy fájdalmat érez a lelkem, ha arra gondolok, hogy nálunk a vargák, csizmadiák, szabók, szűcsök, mészárosok, ácsok, kovácsok, rézművesek és a kézműveseknek más céhei az iskolai testületet (mily szégyen!) messze felülműlják. Mindezeknek a mesterembereknek a céheit felruházták azzal a kiváltsággal, hogy az arra méltóknak megadják a megérdemelt címeket és mesterségbeli fokozatokat. Csupán mi, az iskolák szerencsétlen lakói kényszerülünk arra, hogy a magisteri és doktori fokozat elnyeréséért külföldi akadémiákra fussunk. De persze ez is teljesen eredménytelen. Hiszen mi ennek a hazának vagyunk fiai, és sem a beszédmodor simaságában nem bírjuk a külföldiekkel a versenyt, sem pusztán ígéreteikkel be nem érjük, sem hiányainkat el nem titkoljuk, sőt kitergetjük, ezért bennünket semmibe sem vesznek, tudatlanoknak tartanak;³⁴² s bár a külföldi akadémiák egyeseket közülünk a legmagasabb fokra emeltek, idehaza mégis mindannyiunknak a legutolsó padosorokat kell elfoglalnunk valamennyi egyházi ember mögött.

Pedig nincs rá ok, hogy akárki suttojon, morogjon ránk valamely sarokból: hogy nagyon rakoncátlan a mi népünk, és nem becsüli nyers természete miatt a tudományokat. Én azt hiszem, utánoznunk kell itt Károlyt, a frankok királyát, aki midőn népének szilajságát más eszközökkel nem tudta megfékezni, iskolákat szervezett, hogy az ifjúság szilaj természete megszelídüljön bennük a filozófia hatására. „Mert a filozófia, minden tudomány anyja, mi lehet más, mint az istenek ajándéka, aminek Platón tartja, vagy amint én hiszem - így beszél Cicero - az istenek találmánya! Ez tanított bennünket először is az istenek tiszteletére, azután az emberi jogra, mely az emberi nem együttélésében gyökerezik, továbbá a szerénységre és lelki nagyságra. Ez üzte el a homályt lelkünkéről és szemünkről, hogy mindent világosan lássunk, magasabb rendű és alantasabb, első, utolsó és közbülső dolgokat. Szóval, úgy látszik, valami isteni erő ez, amiért annyi nagy dolgot véghez tud vinni.”

Bizony nagyon szép gondolat ez, méltó Platón és Cicero bölcsességéhez. De haj, szegény magyarok, legszerencsétlenebbek a halandók között! Mert ha a filozófia az istenek ajándéka és találmánya, nincs akkor velünk az istenek barátsága, nincs akkor nekünk öhozzájuk semmi közünk, hiszen a filozófia mitőlünk majdnem teljesen számúzve van. Ha a filozófia a tudományok anyja, nincs nálunk akkor semmiféle tudomány. Ha a filozófia végül olyan erő, mely az Isten tiszteletére, egymás közötti igazságosságra, mértékletességre és bátor helyállásra neveli az embereket, bizony nem csoda, ha Magyarország és Dácia istentagadással, igazságtalansággal, mértéktelenséggel és állhatatlansággal van tele. Nem lehet csudálkozni azon sem, ha ebben az országban mindenféle bűn megtalálható, s ezek szüntelen harcban állnak a tisztességes erkölcsökkel, olyan bűnök, melyek közül némelyiket még a garamanták,³⁴³ a szkíták vagy maguk az amerikaiak sem ismerik. De szeretném tudni, honnan van a mi házi tűzhelyeink körében is annyi gonosz család, annyi rossz családapa, családanya, rakoncátlan fiú, csalárd, verekedő és kegyetlen földesúr, ármányos és hűtlen szolga? És honnan vannak egyházunkban annyian a kereszténység alapelemeit sem ismerő, lelkipásztori álarcot magukra öltött papok, lomha hájtömegek, papi állásokkal üzérkedők, farkasok, bérencek? És az iskolában annyi élősdi éhenkórász, a tudományok híveinek álarcát magukra öltött üresfejű emberek, az iskolaügyek rókái? És az állami életben annyi megvásárolható bíró, Bileám-követő

³⁴² Utalás Apáczai gyulafehérvári mellőztetésére. Lásd Bevezetés, 37. lap.

³⁴³ Nép az ókori Afrika belső részében.

ügyvéd,³⁴⁴ annyi igazságtalan per, méltatlan adóztatás, zaklatás, zsarolás? És a nép körében annyi panasz, siránkozás, sóhajtás és jajgatás? És mindenféle annyi feldúlt ház, birtok és falu, romos város, piszkos utca, elcsúfított, ronda tér. És - hogy röviden megmondjam, ami a nyelven van - honnan van annyi nagyon rosszul intézett közügy? Onnan, hogy nincs nekünk, magyaroknak egyetlen egy akadémiánk sem, s így nincs hely, ahol tanítsuk és egyben sürgősen hangoztassuk az erkölcsöt, mely megfékezi a bűnöket; az ökonómiát, mely igazgatja a családok életét; az orvostudományt, mely megőrzi az egészséget; a matematikát, mely városokat, utcákat, templomokat, palotákat és tornyokat emel; végül a filozófiát, mely gyökere minden tudománynak és mesterségnek. Nem is említem az ékesszólást és a történettudományt, sem a logikát, metafizikát, földrajzot, asztronómiát, optikát, zenét és kozmográfiát, melyeket összesítve filozófia néven foglalunk össze. Ennek alapos ismeretéhez, senki el nem juthat, ha a felsorolt tudományágakban előbb becsületesen nem képezte magát.

Ha tehát ennyi szükséges támasztól vagyunk megfosztva (hogy ne is említsem a könyvek és nyomdák égető hiányát), merészelhetjük-e várni dolgaink szerencsés kibontakozását, várni a tudományos ismeretek fénylő világosságát? Bizony, előbb érinthetné ujjával akárki a csillagokat, előbb csalhatná le varázsénekével az égről a holdat, előbb vezethetné az óceán vizét egy kis árokba, előbb mozdíthatná ki helyéből Arkhimédésszel a földet, mintsem a művészet és tudomány buzgó és lankadatlan művelése nélkül igazán műveltté tehetné nemzetét. Mert amilyen szerepe van a testben a szemnek, hallgatóim, olyan szerepe van egy országban az akadémiának vagy főiskolának. És amilyen szerepe van az emberben az észnek, olyan szerepe van bármely országban a tudósoknak. Szem nélkül a test a megtettesült sötétség; ész nélkül az ember oktalan állat. Így bizony rászolgálunk arra, hogy a körülöttünk lakó nemzetek úgy beszéljenek rólunk, mint a legértelmetlenebb és legtudatlanabb, ostoba és renyhe emberekről, akik már csecsemő korunktól kezdve állati butaságra vagyunk kárhozhatóak. Akadémiák, csak akadémiák vagy legalábbis főiskolák menthetnek meg bennünket e gyalázattól, s nem erőtlen szóbeszéd, nem hívságos elgondolások, nem a vak érzelem, amely mindig szerfölött hízaleg önmagának. Teljesen elveszünk, ha még idejében észre nem vesszük magunkat. Mert - mint a Példabeszédek bölcse hirdeti (11, 14) - „ahol nincs vezetés, elvész a nép”. De fejtegyük ezt, hallgatóim, kissé világosabban és bővebben, kutassuk tovább szorgalmasan nagy bajaink forrását és földalatti ereit, hátha még idejében eltömhettük őket!

Ha a kutatást a szokottnál szorgalmasabban és gondosabban igyekszem folytatni, úgy találom, hogy mostani barbár állapotunk és az iskolaügy előmozdítására irányuló törekvések sikerelensége négy igen veszélyes, mérges és bűzhödtt forrásból ered, s elárasztással fenyegeti a tudományok államát.

E források közül az elsőnek az iskolák polgárai és tanulói szolgáltatják földalatti ereit. De figyeljétek meg, hogy miképpen. Legnagyobb része azoknak, akiket az említett névvel illetnek, de persze nem mindegyikük, teherhordó nyereg mellé és eke mögé született inkább, semmint tudományra és mesterségre. Mivel azonban egyébként örökös jobbagysorban vagy valami másféle rendkívüli szegénységben kellene rabságuk robotját vonszolniuk, az iskolák oltáraihoz menekülnek, hogy e súlyos bajt saját nyakukról elhárítsák. Ezzel világosan megmutatják, hogy nem a tudományok iránti tiszta vonzalomból adták fejüket a tanulásra, hanem csupán a testi nyomorúságtól való félelmükben. Szóval csak azért lettek fuvolások, mert lantosok nem lehettek.³⁴⁵ Mivel az ilyenek olyan sokan vannak, hogy az iskolák összes

³⁴⁴ Bileam vagy Bálám próféta a biblia szerint (Mózes IV. könyve. 31. 16.) kapzsiságból az izraeliták megrontására adott tanácsot a midianitáknak.

³⁴⁵ A fuvola az ókori görögöknél a pásztori költészet hangszere az előkelő lanttal szemben. A szólás értelme: csak azért lettek diákokká, mert nem születtek nemeseknek. E kérdéstről lásd Bevezetés. 70-71. lap.

tanulószozáit, szószékeit és padjait bőven megtöltik, a szabad és a nemesi szülők fiai, akiknek kiváló előmenetele az állam legfőbb érdeke volna, az iskolákból úgyszólván kiszorultak, és eddigelé a legtöbb iskolában valamennyien tanulóhelyiségek és lakószobák nélkül maradtak. S amit még fájdalmasabbnak tartok, a papi szószékeket is ezek az emberszörnyek foglalják el, de vonakodnak attól, hogy teljesen a papi szolgálatra szenteljék magukat. Az a véleményük, hogy csak azoknak kell komolyan tanulniuk, akik, mivel nincs papi jövedelmük, egyáltalán nem tudnak megélni. Hogy ez mily gyalázatnak, mekkora lenézésnek és megvetésnek bélyegét süti a papi hivatásra, magától megítélheti bárki is. Együgyűeket és gyöngéket választott maga számára az Isten, nem sok előkelőt; ezt elismerem, hiszen az apostol bizonyítja. De hogy az ő kiválasztásuk rendkívüli módja kizárná a megszokott út követését mások kiválasztása tekintetében, azt úgy hiszem, ép ésszel senki sem állíthatja.

Sőt mi több, ezek még a kényszerűségből vállalt diákélet tartama alatt sem akarják befutni az egész versenypályát, hogy a díjat átvehessék, hanem, akárcsak Lóth felesége, folyton azon a bajon jártatják eszüket, amelytől menekülni akarnak, és visszatekingetnek afelé, ami mögöttük van;³⁴⁶ így alkalmatlanokká válnak arra, hogy elérjék ama legfőbb jót, amit a tanulás nyújthat: az okok állandó kutatását és megtalálását; pedig ez utóbbiról azt mondja a költő:

Mily boldog, ki a dolgok okát ismerni tanulta.³⁴⁷

Egy másik pedig:

Boldog lelkek, akik legelőbb ismerni akarták
Ezt, s megláthattak istenek égi honát!

Ezt bizony csak szorgalmas és állandó előadáshallgatás, olvasás, elmélkedés, összehasonlítás és írás által lehet elérni.

Így hát csak azok a tanulók felelnek meg illő módon saját nevüknek, akik tanulmányaik folyamán szorgalmasaknak és lelkiismereteseknek bizonyulnak, és olyan munkát végeznek, amely méltó a komoly és szép feladathoz. Távol vannak ettől a henyék és hasuknak élők, akik az egész filozófiát és teológiát készek eladni Ézsauként egy tál lencséért. Úgyannyira, hogy ha nem táplálná őket az ingyentartás reménye, háromszori böjtöt sem viselnének el, még abban az esetben sem, ha tudnák, hogy ezen az áron a legrövidebb időn belül teológusokká és filozófusokká válnak.

Bocsássatok meg, kérlek benneteket, ti jeles ifjak, kik méltán kiálthattok fel Maróval:

Engem a mindennél drágább múzsák kegye áldjon,
Kiknek az oltárán égő szeretettel adózom;
Ők tárják fel előttem a csillagos égnek az útját.³⁴⁸

Bocsássatok meg, mondom, ha akaratom ellenére az ügy érdeke arra kényszerít, hogy közületek egyeseket hitványságukhoz képest megrójak!

Nem vigyáznak az ilyenek arra, és nem értik meg, hogy akik Minerva zászlaja alatt akarnak szolgálni, azoknak mindenekelőtt virrasztást és fáradalmakat kell vállalniuk, kerülniük kell a fényűzést, az érzéki gyönyöröket és minden olyasmit, ami elpuhítja a lelket. Aludjanak inkább kövekből vagy deszkából készült derékaljon, mint tollakon vagy prémeken; szokjanak olyan ételekhez, melyek legkevésbé ízlenek ín্যüknek; forduljanak el attól, ami valamilyen élvezetet nyújt.

³⁴⁶ A bibliai Lóth felesége a pusztulásra ítélt Sodomából menekülve, tilalom ellenére visszatekintett a tüzesőben égő városra, és büntetésből sóbálvánnyá változott.

³⁴⁷ Vergilius Georg. II. 490.

³⁴⁸ Vergilius Georg. II. 475-77. Vietórisz J. ford. - A múzsák a görög mitológiában a tudományok és művészetek istennői.

Mert hősen ki legyőzi erényszeretettel az élet
Zord bajait, dicsfény, hírnév koszorúja ragyogja.
Ámde a tétlenség s henye fényűzés keresője
Rút-nyomorult éltét hitvány mód éldeli végig.

Mert a tanulás gyökerei keserűek, de a gyümölcsei édesek - mondja a bölcs Szókratész.

A tanulók részéről tehát, hallgatóim, ez a hármás, bőven buzgó ér okozza, hogy az iskolák nyomorúságának első forrása úgy árad és poshad.

De az első forrásnál nem kevésbé mérges bizony a második sem, tudniillik a tanítóké, mert ez is éppen olyan veszedelmes ágakból buzog elő. Ugyan hány olyan iskolamester akad, aki azért szentelte munkáját ennek a hivatásnak, mert isteni sugallat alapján iskolai, nem pedig egyházi szolgálatra érzett hajlamot? Nem inkább véletlenségből vagy bizonyos feljebbvalóknak gyakran oktalán rendelkezésére sodródának ide a legtöbben, hogy egy ideig itt védelmezzék nyomorúságos életüket a nyomasztó szegénységgel szemben?! Bizony csak egy ideig, mert az a remény fűti őket, hogy nemsokára egyházi szolgálatra léphetnek elő! Ezért nem tudják megállni, hogy ne áhítozzanak mindjárt az előttük lebegő kövérebb falat után, és mindkét szolgálatot ellátva - vagy az egyiket csak ráadásul elvégezve -, ne arra irányítsák figyelmüket, hogy mivel nyerhetik meg a nép tetszését, és milyen prédikációkat tartsanak neki. Számítsuk még ehhez azt a körülményt, hogy mivel az ilyeneknek sohasem volt komolyan gondjuk mindannak megtanulására, amit egyszer majd gyümölcsözően taníthatnak az iskolák javára, ezért előadásaik is szükségképpen nagyon zavarosak. Sok utat meg kell itt próbálnia az embernek, hallgatóim, mígnem rábukkanhat arra a királyi útra, mely a tudás gazdag tárházához vezet. Sok iskolát el kell végeznie, mielőtt akárcsak a tanítás módszerét is megtanulhatná! De emezektől ki várna az iskolában valamilyen erőfeszítést? Azért nem csodálkozom egy nagy ember bölcs mondásán, hogy tudniillik elég előmenetelre tett szert az iskolában az a tanító, aki a jó tanítás módját megtanulta.

Mikor pedig az ilyen tanítók megválnak az iskoláktól, igen gyakran ugyanolyanok lépnek helyükbe, és ugyanolyan végzet rabjaiként, elődeikhez hasonlóan semmivel sem mozdítják elő a tudomány ügyét. Ehhez járul még az a baj, hogy ha elődeik építettek is valamit, azt saját új tanítási módszerükkel megzavarják és lerontják. Így hát nálunk - szánlak téged, Magyarország! - örökké görgetik ugyan ama híres Sziszüphosz-sziklát,³⁴⁹ de sohasem jutnak vele előre. Ez tehát - bizony csak ez! - a természetes gyümölcse annak, hogy a tanítók és doktorok annyiszor cserélődnek az iskolában.

De a változtatási viszketegségből és abból a megrögzött szokásból, hogy évenként keresnek új személyeket, még egy másik, sokkal súlyosabb baj árad az iskolaügyre. Ha ugyanis netalán egy tanítónak termelt egyén kerül az iskolába - legyen az bár minden dologban tudós, szorgalmas, hasznos és tanítványai szemében szeretetre méltó, de nem igyekszik kiérdemelni a nép jóindulatát azzal, hogy gyakran tart számára prédikációkat, és így nem szerez népszerűséget magának -, akkor mindenki tudatlannak és használhatatlannak mondja, lustának a legfőbb dologra: így nem érdemel fizetést, hanem ki kell dobni az iskolából. Változatos példákkal tudnám ezt bizonyítani, hallgatóim, ha nem akarnám kímélni egyesek jó hírét. Még nem tudják a szerencsétlen magyarok, hogy különbözők az Isten adományai, hiszen ha véletlenül valakinek hiányzik a tehetsége vagy hajlandósága az egyházi szolgálatra, az talán másoknál bővebben részesült egyéb adományokban, melyek nagyon szükségesek más feladatkör

³⁴⁹ Sziszüphosz korinthuszi király; a görög mitológia szerint ravaszsága miatt arra van kárhozthatva, hogy az alvilágban egy magas hegy tetejére nagy követ hengergessen föl, mely a cél elérése előtt mindig visszagördül.

betöltéséhez. Az ilyen tanítók mégis nagyon szívükre veszik a méltatlan sérelmet, és türelmetlen lélekkel viselve mélyen lenézett helyzetüket, mindjárt visszariadnak föltett szándékuktól. Bizony csak keveseknek jutott osztályrészül olyan minden világi dolgot lenéző lelkierő, melynek segítségével békésen el tudná tűrni megvetett helyzetét, az állandó, jutalom nélküli fáradságot és számtalan olyan nehézséget, amelyeknek leküzdéséhez bizony Herkules elszántságára volna szükség. Anélkül pedig könnyen összeroskad az ember e nyomorúságok súlya alatt.

Bizony a legnagyobb tisztelet járna az ilyen tanítóknak, mert csakis ők nevelnek hasznos embereket mind az állam, mind az egyházi gyülekezetek számára. A legnagyobb tisztelet jár nekik már csak azért is, mert a filozófiát tanítják, azt a tudományt, mely - mint Cicero mondja, bölcsen, ahogy szokta - „az erény, a kötelesség és az erkölcsös élet tudományát foglalja magában, és aki ezt tanítja, az az én szememben a legtekintélyesebb ember”. Ha azonban - és ezt már én mondom - olyan korba csöppentünk bele, melyben a bölcsességet és annak professzorait lyukas garasra sem becsülik -, semmivel sem többre, mint a legnagyobb tudatlanságot -, akkor essünk kétségbe azonnal? Hagyjuk faképnél az iskolát? Fittyet hányjunk talán az utókorra? Nem! Szégyenen és gyalázaton keresztül nekifeszülve az erény felé kell törekednünk! A jelenkori gyalázatért kétszeresen megfizet majd gyalázóinknak az utókor, csak lankadatlanul igyekezzünk azt megérdemelni. Népünkre ragadt, vagy inkább népünkben gyökerező betegség a magyar földön ez a téboly, mely már a lelkünkbe is behatolt, és amelynek bizony nem remélhető semmi más orvosszere, csak az, ha akaratuk ellenére is segíteni igyekszünk a betegeken. Mert, mint Plutarkhosz mondja, a lelkibetegek annál inkább irtóznak a nyugalomtól és az orvostól, mennél súlyosabb a betegségük.

Így hát beszéltünk a második forrásról is.

Az iskolák nyomorúságának harmadik forrását az egyházi férfiak nyitják meg előttünk, persze korántsem mindnyájan. Mert akadnak olyanok, akiknek egyes iskolák hálával tartoznak, amiért tanítási rendjüknek vannak bizonyos előnyei, vagy amiért bizonyos anyagi juttatásokban részesültek, és ezek közé tartozik a mi iskolánk is. De ugyan kik ezek az emberek, és mily kevesen vannak, ha számszerűen összehasonlítjuk őket azzal a sok egyházi emberrel, akik - mivel maguk sem tanulták meg jól az iskolákban mindazt, amit meg kellett volna tanulniuk - titokban vagy akár nyíltan is minden áron meg akarják győzni tájékozatlan és hiszékeny ifjainkat törekvéseik haszontalanságairól, ha azok saját jószántukból olyasmit szeretnének tanulni, ami meghaladja egyházi embereink ismeretkörét, és a filozófia vagy a filológia körébe tartozik. Azzal érvelnek, hogy Magyar- és Erdélyországban manapság csak a papi szószék biztosít az embernek *klebát*.³⁵⁰ (Szívesen beszélnek idegen nyelven, mivel ekkora barbárságot ilyen idegen szóval akarnak kifejezni.) Én azonban teljes erőmből fennszóval hirdetem, hogy hallja meg a magyar nép: a teológia éppen olyan, mint a sas, amelynek jobbszárnya a filológia, balszárnya pedig a filozófia. Nyirbáld meg bármelyik szárnyát, nem fog a légtérben olyan magasra repülni; nyesd meg mind a kettőt, egymagában alant vesztegel; de ha mind a két szárnya ép, a legmagasabb egekbe tör.

Ám térjünk vissza a kelevényhez! Mikor ténylegesen arra kerül a sor, hogy a papi kurátorok közreműködését kérjük az iskola külső és belső megújítására, azok unos-untalan azt tömködik - és fájdalom, nem eredmény nélkül - a tapasztalatlanabbak fejébe, hogy az ilyen törekvés felesleges; eddig elvoltak nélküle az iskolák, mégis egész sereg tudós került ki ebből vagy abból az iskolából; és végül, hogy inkább mindenben a régiek nyomán kell járni, mintsem kopasz fővel a fiatalabb nemzedék tanácsaira hallgatni csak egy szemernyit is.

³⁵⁰ Kenyeret (szlovákul)

Egyébként mindenki előtt nyilvánvaló, hogy az iskolamestereket a legnagyobb megvetésben és lenézésben részesítik, amennyiben a kézrátétel szertartása után (amely Kálvin szerint közömbös) felfuvalkodottságukban olyan nagyra kezdik tartani tudásukat és szentségüket, hogy tudós professzoraikat, második szüleiket, magukhoz képest alábbvalónak tartják, isteni és emberi törvények ellenére azok elé helyezik magukat. Szomorú példát nyújt nekünk erre Salánki István, a pataki iskolának tíz vagy még több évig rektora,³⁵¹ mind az emberi, mind az isteni bölcsességben nagyon képzett férfiú, akinek még most is megvan asztronómiai művecskéje. Ő tízévi érdemes szolgálat után sem érte el, hogy akár ünnepi menetekben, akár gyűlések alkalmával előbbre állítsák vagy ültessék, mint tanítványait, akiket ő maga nevelt a lelkipásztorságra. Hogy pedig ez nemcsak hazánk törvényeiben gyökerezik, hanem valamiféle megromlott indulatban és fonák, ferde felfogásban is, azt legvilágosabban bizonyítják egyesek fennhéjázó szavai. Mert ha megkérdezzük az illetőket a papok és a rektorok közötti különbségről, kirívó dölyffel és göggel vágnak vissza, hogy a pap szent ember³⁵² - mert a „pap” szónak ez a jelentése a magyaroknál, mintha a felszenteléskor ama hírhedt, letörölhetetlenül beégetett pápista bélyeget kapták volna meg, de a rektor, legyen bár a teológia professzora, s képezzen bár önáluk sokkal nagyobb tudású szónokokat, bizony csak rektor marad. Le-kicsinylésből így beszélnek a rektorokról.

Ehhez járul még fölöttébb kíméletlen magatartásuk a közjával szemben. Mert ha a rektorok részéről valamilyen sérelem éri őket akár a legkisebb dologban is, sokkal szívesebben vennék, hogy bomoljék fel és szóródjék szét akár az egész iskola, dobják ki és száműzzék belőle a jó tanítókat, mintsem hogy magukat és haragjukat csak a legcsekélyebb mértékben is mérsékeljék. És ezt akkor is megteszik, ha észreveszik, hogy az iskolamester akár a legkisebb jelentőségű egyházi szertartás felől is másképpen vélekedik, mint ők, bár esze ágában sincs a szertartás megváltoztatása. Ki várhatja, hallgatóim, hogy ilyen erekből jóízű forrás fakadjon? De hogy újra meg újra ismétljem, ne higgye azért senki, hogy minden pap ilyen anyagból van gyúrva. Mert ha kevesen is, de Isten kegyelméből nálunk is vannak olyan jámbor és tudós lelkipásztorok, akik az iskolákat úgy tisztelik, mint édesanyjukat, az iskolák tanítóit szeretik, pártfogolják, tisztelik és becsülik, sokkal különben, mint egyes rendjükbeli rátarti tudóskák, akiknek a számára a papi szolgálat csak keresetforrás, és arra való, hogy méltóságához és ranghoz jussanak.

Most már az következik, hallgatóim, hogy nyomorúságunk negyedik forrását tárjam elétek. Ez a forrás a világi felügyelők és kurátorok felől előtörő három érből fakad. Az első az egész Magyarország- és Erdély-szerte általános tudatlanság, mely abban áll, hogy még a kurátorok közül is igen sokan alig haladtak túl a grammatikai alapokon. (Itt is kivételt kell tennem egy-néhánnyal, akiknek műveltségét mindenki ismeri, így én magam is.) És mivel a matematikáról, fizikáról, asztronómiáról, filológiáról, etikáról, politikáról és a többi tudományokról még hírből is alig hallottak valaha, azért még csak álmukban sem juthat eszükbe, hogy e tárgyak tanítását meghonosítsák. Úgyannyira, hogy ha a magasabb tudományokban foglalatoskodó rektorok az etimológia, szintaxis, poézis és retorika tanítására segédtanítókat kérnek tőlük, azt a feleletet kapják, hogy akkor a rektoroknak nem lesz semmi tennivalójuk. Mintha az egész teológia, filozófia és filológia (melyeknek egy időben egyszerre való tanítására műveltebb népeknél alig elegendő kilenc professzor), semmi más nem volna, mint grammatika és retorika.

³⁵¹ A latin szövegben Stephanus Salanchi van. Ilyen nevű sárospataki tanítóról nincs tudomásunk. Ismerünk azonban egy *Salánki György* nevű tanítót, aki 1624-től kezdve öt évig külföldi egyetemeken tanult, majd 1629-től a sárospataki kollégium egyik rektora, 1633-tól pedig igazgatója 1635-ig. (Lásd Szinnyei J. Magyar írók, XII. 78-79. lap.) Szinnyei egy Erasmus-fordítását említi csupán. Valószínű, hogy ez a Salánki azonos azzal, akit Apáczai említ.

³⁵² A latin szövegben „sacerdos” van.

E forrás második ere az, hogy a legtöbb kurátor úgy gondolja, máris eleget tett az Isten dicsőségének előmozdítására azzal, hogy három vagy - ha a költségek biztosíthatók - négy prédikátort szerzett. Teljesen olyanok ezek, mint a tapasztalatlan építőmesterek, akik nem valami sokat törődnek azzal, hogy milyen alapra építenek: süppedékesre-e, homokosra-e vagy szilárdra: csak lássék, hogy építettek. De higgyétek meg, hallgatóim, az egyháznak, sőt az államnak is a kollégiumok az alapjai. Ezek, bizony ezek ama nagyon kedves folyók, melyek megtermékenyítik az államot és az egyházat. Ezek azok a források, melyekből minden jó fakad az egyház számára és az emberi életben minden más szervezet számára is. Csak addig állnak szilárdan az egyházak és nem tovább, míg szívügyüknek tekintik jól szervezett iskolák fenntartását. Ha az iskolák bomladoznak és elpusztulnak, az egyházak is szükségképpen összeomlanak és elsorvadnak. Ezért aki a dicsőséges Isten dicsőségének előmozdítására bölcs és gyümölcsöző gondolatot igyekszik ápolni magában, annak éjjel-nappal elsősorban az iskolákról való gondoskodás járjon az eszébe. Mert bizony az iskolák a lelkipásztorok nevelő intézetei, és méltán nevezhetők mintegy az égi tudomány kincstárainak, mint a nagy bölcsességű Kálvin írja egyik levelében.

Gyűlöli lelkem azt az álmodást, amely tapasztalatom szerint az iskolák legtöbb kurátorára ránehezedik, és az előbb említett forrásnak harmadik erét alkotja. Olyan álmosan, olyan immel-ámmal intéződnek nálunk az ügyek, hogy az már valósággal lelki émelygést okoz a közjóra született léleknek. Ellenségeinknek viszont igen alkalmas anyagot szolgáltat a református vallás kigúnyolására. Bárcsak hallgathatnék erről! Bárcsak eltitkolhatnám mindezt! Bárcsak kimenthetném a kolozsvári reformátusokat! De legyen bár némább, mint a hal, a tények kézzelfoghatóan beszélnek. És megfordítva: nyissam bár a számat akár vádolástokra, akár mentegetésekre, kurátorok, ím, ezek a falak, melyeket még mindig nem ástak ki eddig csaknem kétéves romjaikból, gyorsan megelőznek engem a beszédben, és keservesen panaszoznak, hogy míg az ellenkező hiten levő testvéreinknél, költséget nem kímélve, annyi templomot, palotát, szószerket és tornyot állítottak már helyre majdnem ösi fényükben, addig önekik - vezetőik annyi sürgetése, követelése és tudakozódása ellenére - ily elhagyottan és árván kell siránkozniuk. Az egész elmúlt esztendő folyamán még nem tudtuk elég jól helyreállítani az egyetlen auditoriumunkat sem, ahol ünnepi beszédet tarthattunk volna (szégyen, hogy az én beszédemet is ily sokáig kellett halasztanom!), s ahol általános vizsgát vagy nyilvános vitatkozást rendezhettünk volna. És hol van a hat tanterem a hat osztály számára? És hol vannak a hálótermek oly sok növendékünk részére, akiket nem tudunk foglalkoztatni, és még sokkal több olyan növendékünk részére, akik férőhely hiányában elszakadtak tőlünk! De hagyjuk ezt! Hiszen ez a dolog olyan harsogó hangon kiált, hogy, azt hiszem, egész Magyarországon és Erdélyben cseng tőle a füle mindenkinek.

Bizony hallgatóim, ezekből a forrásokból oly bőven buzog a víz, s oly bőven terjeng a bűz, hogy ha az iskolák legkegyesebb mecénásai, a nagy fejedelmek, saját költségükön és pénzt nem kímélve csupán az iskolák megújítását tűznék ki célul, és vagyonuk legnagyobb részét végrendeletileg erre a célra hagyományoznák, sőt amit már hagyományoztak, azt is fenntartának továbbra is: akkor sem érnének el semmit; a barbárság akkor is megmarad megrögzött állapotában, s fölzavarja, bemocskolja a tudományok üdeszép folyóvizét. Mert nagyon megromlottak és igen csúf állapotba jutottak azok a csatornák, amelyeken keresztül ezek a jótékony adományok a fejedelmektől az iskoláig jutnak.

Veszélyes lenne azonban nagy bajaink forrásait továbbra is közönyös szemmel néznünk. Sürgősen készülünk fel arra, hogy eltömjük őket, de úgy, hogy külön-külön mindenki keresen megfelelő orvosságot vagy tömítőszert a saját területén folyó forrás betömésére. Tömjük be a magukét a tanulók is, meg a tanítók is, úgyszintén a papok is, meg a kurátorok is!

És bizony úgy látszik, hogy tanulóink már jó ideje derekasan nekiláttak ennek a munkának. A legtöbbjüket nem a szolgaságtól való félelem és nem a kényszerűség, hanem a józan válasz-

tás, a tudományok szeretete és a szabad elhatározás vitte arra, hogy fölös jónak tartván az élet külsőleges előnyeit, minden testi kényelemről lemondjanak, csakhogy lelküket kiművelhessék; hogy ide kövessenek bennünket a szegénység kellős közepébe, készen arra, hogy bármit eltűrjenek inkább, mintsem hogy egy szikrányit is engedjenek abból a szenvedélyes szeretetből, mely a múzsák iránt lángol bennük.³⁵³ Valóban segíteni kellene az ilyeneket, de eddig még senkire sem akadtunk, aki elszánta volna magát erre.

És hogy a tanítók is milyen módon tettek eleget kötelességüknek az őket illető forrás eltömlítésében, az kitűnik abból, hogy ők, akiket az akadémiák Isten segítségével ünnepélyesen bocsátottak ki a tanítói pályára, visszautasították már néhány egyház meghívását fényes papi állásokra,³⁵⁴ mert a legnagyobb küzdelmek, nyomorúság, viszontagság, szegénység, megvetett helyzet, hálátlanság és számtalan egyéb bajok s kellemetlenségek között is szívesebben díszítik erejükhöz képest saját Spártájukat annak viszontagságos helyzete ellenére is, mintsem hogy elhagyják őrhelyüket, ahová Isten állította őket. Szüntelenül arra intenek, buzdítanak és ösztönöznek mindenkit, hogy teljesítse igaz keresztényhez illő kötelességét az iskolaügy előmozdítása terén. És mivel az osztályvezető tanítók tartásának költsége olyan teher, mely saját erejüket meghaladja, azért, amint illik, az egyházhoz folyamodtak segítségért. Hogy pedig ebből a ti iskolátokból az eddigi zűrzavar gyökerestől kipusztuljon, azért azt is megszabták, hogy a legközelebbi vizsgák után majd minden osztályban vagy partikuláris iskolában milyen módszert kell gondosan szem előtt tartani.³⁵⁵ Ígérik továbbá, hogy a teológia, filológia és filozófia folyamatos előadásában szorgalmasak lesznek. Sőt ha úgy látják, hogy harmadik lelkipásztor fogadása akadályozná rendszeres járandóság kiszabását osztályvezető tanítóink részére, akkor inkább készek volnának magukat arra kötelezni, hogy hetenként felváltva tartanak majd beszédet a gyülekezet előtt.

Az egyháziak kötelessége most már, hogy azt a kegyes hajlandóságot, mellyel eddig felkarolták az iskolákat, ne csak megőrizték, hanem továbbra is erősítsék magukban, és gyakori buzdítással e közhasznú dolog előmozdítására ösztönözzék övéiket; hogy az iskolák szerencsétlen tanítóit vigasztalják, helyzetük javítására tőlük telhetően különleges figyelmet fordítsanak, és bölcs tanáccsal a többi, saját rendjükbeli társaikat is helyes útra tereljék, ha azokban más hajlandóság volna.

Felétek kanyarodik most már beszédem, kurátorok! Hiszen látom, hogy múzsáink rátok függesztik szemüket; s mintha magát az iskolát hallanám, amint figyelmeztetve szól nektek, hivatkozva az irántatok tanúsított igen nagy érdemeire; vagy mint az anya gyermekeit, úgy buzdít benneteket, támaszkodva szülői tekintélyére; avagy kér benneteket, hivatkozva válságos helyzetének súlyosságára:

„Fiaim, könnyítsetek szülőanyátok szerencsétlen sorsán méltányosságokkal! Megvetett, elhagyott vagyok, segítsetek rajtam! Lányaim, a múzsák, száműzve vannak, hívjátok vissza őket! Tanítóim elhagytak, hozzátok vissza őket! Ősi javaimból, melyeket eddig idősebb nővérem, az egyház, csaknem egészen magának követelt, rendeljetelek fizetést hat tanítómnak!

³⁵³ Hogy Apáczeit sok tanítványa követte Gyulafehérvárról Kolozsvárra, azt Bethlen Miklós is megerősíti: „Ha az alumnia a deákokat és engem az atyám ott nem tartott volna, bizony mind odahagytuk (ti. Basiriust), és Kolozsvárra Apáczeihez mentünk volna, aminthogy a deákoknak a java azt is cselekedte.” (Önéletírása, I. 159. lap.)

³⁵⁴ Apáczeit Kolozsvárra helyezése előtt fényes papi állásokkal kínálták meg. Lásd: Hű elbeszélés..., Vál. ped. m. 180. lap.

³⁵⁵ A latin szövegben „in omnibus classibus seu scholis particularibus” van. Ez a hely arra mutat, hogy a kolozsvári iskolának már Apáczei működése első évében voltak patronált ún. partikuláris iskolái a környező helységekben.

Erdély fenséges fejedelmének, az én kegyelmes uramnak, patrónusomnak és mecénásomnak ebben a dologban kiadott legkegyelmesebb parancsát és beleegyezését fogadjátok köteles és mennél alázatosabb hálával, tiszteljétek azt, és a fejedelmi határozat értelmében minden további huzavona nélkül sürgősen adjatok nekem határozott választ! Végül pedig azt az embert, akit múzsáim táplálására az én fejedelmem küld most hozzátok - ha csak a meztelen igazság feltárásával már a tornácon meg nem sértett benneteket -, fogadjátok be, vegyétek oltalmatokba, pártfogoljátok, és így jóságotokkal, bölcsességetekkel és készségetek megmutatásával lelkesítsétek őt további sikerek elérésére!”

Befejeztem.

Levelek

(1657-59)

Apáczai János supplicatiója Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszonyhoz³⁵⁶

Apáczai János alázatos supplicatiója Nagyságodhoz, mint kegyelmes asszonyához.

Kegyelmes asszonyom, noha jól tudom, mely sok ecclesiák s scholák támaszkodnak a Nagyságod fejedelmi kegyelmességére, mindazáltal, mivel Nagyságodban az Isten dicsőségére való nagy indulatot mind azok is meg nem határozhatják, én is, Nagyságodnak egyik méltatlan cliense,³⁵⁷ kénszeríttem scholám nevével nagy szükségében Nagyságod előtt esedezni, hogy Nagyságod Istenét és igaz vallásunknak ennyi derék adversariusok³⁵⁸ között való gyarapodását kegyelmesen megtekintvén, méltóztassék fejedelmi kegyelmességéből szegény scholánk előmenetelire valami beneficiumot³⁵⁹ rendelni, hadd tapasztalja meg scholám is, nemcsak én magam, hogy az igaz reformáta religionak³⁶⁰ dajkájaul ez hazában ama nagy országgló király, úr Krisztus Nagyságodat rendelte, s ehhez képest igyekezzék annál nagyobb indulattal a Nagyságod mind világi és mind örökkévaló boldogságáért Isten előtt esedezni.

³⁵⁶ A levelet Szilágyi Sándor közli (Apáczai Cseri János és kortársai. Vértanúk a magyar történelemből, 1867, 132-133. lap). A levél keltezése 1657. április 23.

A levélben előadott kérés eredménnyel járt. Szilágyi közli Lorántffy Zsuzsannának 1657. április 26-án Apáczaihoz írt válaszát és 1658. augusztus 10-én kelt adománylevelét. (I. m. 133-134. lap.) Ezekből kitűnik, hogy a fejedelemasszony „megtekintvén a kolozsvári orthodoxum collegiumnak mostani szép állapottal való indulatját s nevedését, azokon a rendes és épületes utakon, melyeket mostani böcsületes mester, Apáczai János uram abban bevitt és vött”, a kolozsvári iskolának az öreg Rákóczi György temetéséből megmaradt bársony árából „a szegényebb szerű, jóindulatú s serényen tanuló alumnusoknak táplálásokra ezer magyar forintot” adott „iure perpetuo” [örök jogon] azzal a meghagyással, hogy „interesre [kamatra] szüntelenül kiadják hiteles és jó zálogos embereknek... és az esztendőnként való interessét... minden fogyatkozás nélkül az arra válogatott alumnusoknak kiosszák”, vagy „szőlőt vegyenek magoknak, mert a szőlő maga megmeli [műveli] magát: de az interes gyakorta csak odavesz, mindazáltal amelyik jobb, azt cselekedjék”. - Mindhárom levél eredetije Szilágyi szerint 1860-ban a kolozsvári ref. főiskola birtokában volt.

Szilágyi közli Lorántffy Zsuzsannának még három levelét. (I. m. 141 -144. lap. Az eredeti példányok szintén a kolozsvári ref. főiskola birtokában.) Az egyik, 1659. január 10-i keltezésű levél Apáczaihoz szól. Ebből kitűnik, hogy Apáczai egy 1658. november 29-én írt levélben megsürgette az akkor zavaros erdélyi állapotok miatt megkéssett ezer forintot. A fejedelemasszony ezer forinton felül is küld pénzt a bársony árából, és az 1658-ban feldúlt gyulafehérvári kollégiumnak járó ezer forintot is a kolozsvári iskolának adja, amíg a gyulafehérvári iskola újra fel nem épül; az összeg felhasználását Apáczaira bizza. A másik levél az erről szóló adománylevel 1659. január 9. keltezéssel. A harmadik levél ugyanilyen keltezéssel a végzésről értesíti Váradi Miklós kolozsvári főgondnokot.

³⁵⁷ Pártfogoltja.

³⁵⁸ Ellenfelek.

³⁵⁹ Adományt.

³⁶⁰ Református vallásnak.

*Apáczai levele Geleji Katona Istvánhoz
udvarhelyi paphoz és espereshez³⁶¹*

Szerelmes atyámfia s régi kedves és igaz barátom, Geleji uram! A kegyelmed szerelmes gyermeke halálából, sok kárvallásából és mostani szomorúságából származott szomorú állapotján igaz barátságos szívvel szánakozom. De mit mondjak, édes atyámfia! Nemde nem azért szokta-e a hatalmas Úr látogatni? Ha gondolkodik kegyelmed sok szegény atyánkfiai felől, kiknek gyermekek a földhöz verettetett, keresményekkel szemek láttára az idegenek osztoztak épenséggel, s magok pedig e mai napon is nem pincében, a magok szabadságában, hanem nehéz vasban és takaródzó nélkül, a hó hátán, keserves rabságban szigorognak³⁶² etc., vagyon úgy tetszik mivel vigasztalni magát. Annál inkább, hogy amit az apostol szükségesnek ítél az híveknek az halandó életre, I. Tim. 6., anélkül a jó Isten ugyan nem hagyta teljességgel kegyelmedet,³⁶³ noha tudom, mily nehezen esik, mikor eszébe jut kegyelmednek az Isten sok szép áldásának ennek előtte kegyelmeden ugyan megtornynosodása. De ilyenképen juthatunk mi a külső jóknak és azok által a minden jó adójának bővebb ismeretére etc. - Sokan szenvednek, édes atyámfia, most mások is kegyelmeddel, és így a szomorúság megosztódik. Én sem vagyok teljességgel szenvedés nélkül, mert ebben az esztendőben a fejedelem részéről való fizetésemben csak egy batkánit³⁶⁴ sem láttam. Bántódásom is nagy vagyon, a miá' a kevély Batai miá'.³⁶⁵ Teljességgel azon vagyon, mint kevés becsületecskémben megkárosíthasson. Vasárnap a titulusért³⁶⁶ erősen kipraedicála. A deákok fogják fel ügyemet. Valóban ők is feladták néki a vizes inget, és még hátra is van valami. Ezekről másszor...

Kívánám, édes atyámfia, hogy a kegyelmed mostani terhét én is, mint kegyelmed régen a miénket, segíthetném. De igen messze vagyunk egymástól. Azonban költség sincs, mert ide a váras közé húsz tallért adtam az öcsémnek,³⁶⁷ kik még kegyelmednél sokkal nyomorultabban maradtak, mert azoknak se házok, se semminemű marhájok, se búzajok, se semmiük e világon

³⁶¹ *Geleji Katona* István udvarhelyi pap, unokaöccse volt a hasonló nevű erdélyi ref. püspöknek. - A levelet Szilágyi S. közli (i. m. 138-141. lap). Az eredeti példány Szilágyi adatai szerint a gyulafehérvári Batthyány Könyvtárban N. 5. IV. 5. 257. szám alatt volt.

³⁶² Nyomorognak. - Utalás az 1658 nyarán végbement szomorú erdélyi eseményekre. Akkor ugyanis a II. Rákóczi György 1657-es lengyelországi hadjárata miatt felbőszült török udvar biztatására tatár sereg tört Erdélybe a moldvai és havasalföldi vajda seregeivel együtt. Raboltak, pusztítottak, számtalan embert fogságba hurcoltak. Ugyanakkor a török sereg is támadóan lépett fel, és 1658 szeptemberében a török udvar Barcsai Ákost helyezte a fejedelmi székbe a letett Rákóczi György helyébe. A tatár betörés idején pusztult el a gyulafehérvári kollégium is.

³⁶³ Az újtestamentum idézett helyén Pál apostol béketűrésre inti híveit.

³⁶⁴ A batka régi cseh pénz, a német krajcár harmadrésze.

³⁶⁵ *Batai* György a franekeri egyetemről hazatérve 1649-ben lett lelkész Kolozsvárott. A puritánus mozgalom szenvedélyes ellenfele.

³⁶⁶ A professzori címről van szó. A kolozsvári iskolában egyedül Apáczai használta ezt a címet. Így is írta be magát a kollégium albumába: Joannes Chierj Apacius, sanctissimae theologiae doctor eiusdemque et pro tempore philosophiae naturalis itemque linguae sanctae professor. Bethlen Miklós így ír erről (i. m. I. 157. lap): „Professzori nevet, theologiae, philosophiae vagy medicinae doctori titulust felvenni sacrilegium lett volna, valamíg Apáczai János... ezt a jeget el nem rontá.” A professzori címet Apáczai fellépéséig csak idegenek használták Erdélyben.

³⁶⁷ Bethlen Miklós Apáczainak Tamás nevű öccsét említi (i. m. I. 160. lap). „Tamás - írja Bethlen - tanuló társam, azután Zemplénben, és onnét bészorulván a vallás üldözése miatt. Hunyad vármegyei nótárius, igen szép író volt...”

a testeknél s rajtok valónál egyéb nem maradt, s azonban az egyik talán négy gyermekkel vagyon: adtam tíz tallért. - Mindazáltal, ha közelebb volnánk egymáshoz, ugyan lehetnék kegyelmednek valami könnyebbséggel, s így is, édes atyámfia, ha miben tudhatja kegyelmed, hogy az én kegyelmedhez való barátságomnak hasznát veheti, tudósítson felőle, s nem leszek háládatlan és feledékeny a kegyelmed régi atyafiságos barátságáról. - Az Eutropiust³⁶⁸ ajánlódékon megküldöm kegyelmednek ezen embertől, noha amennyit én érette adtam, csakhogy a kegyelmedé volt, el nem adhatnók annál feljebb. A Socratest Csernátoni uram³⁶⁹ vette meg, ítélem³⁷⁰ egy forintot. Az Althusius³⁷¹ egy deáknál vagyon, többet nem tudok. Köszöntöm mind én s mind feleségem asszonyomat. Valóban kívánnók kegyelmeteket látni egyszer. Legyen jó egészségben kegyelmetek; kegyelmednek igaz barátja és az úrban atyjafia

Claud.³⁷² Decem. 27. 1658.

Apáczai János, mp.³⁷³

Apáczai supplicatiója Barcsai Ákoshoz³⁷⁴

Apáczai János alázatos supplicatiója Nagyságodhoz, mint igen kegyelmes urához és Maece-nássához.

Kegyelmes uram! Alázatosan jelentem Nagyságodnak, hogy ez a schola, mely az egész kereszténység között fennforgó legnehezebb és legártalmasabb két adversa religiók³⁷⁵ ellenében plántáltatott volt a boldog emlékezetű fejedelmektől: az a jó véget a patrociniumnak³⁷⁶

³⁶⁸ Római történetíró (i. sz. 320 körül), aki rövid, népszerű formában megírta Róma történetét „Breviarium ab Urbe condita” címen.

³⁶⁹ Csernátoni Pál, a kolozsvári kollégium lektora Apáczai idejében. Később a fiatal Bethlen Miklós útítársa volt külföldi utazásai alkalmával, majd Heidelbergben és Leydenben tanult. 1668-tól Nagyenyeden tanított számtant és filozófiát. A filozófiában Descartes híve. Logikája, Szinnyei közlése szerint, kéziratban maradt fenn a kolozsvári kollégium könyvtárában.

³⁷⁰ Azt hiszem.

³⁷¹ Althusiusról lásd Magy. Enc., Előszó..., 50. jegyzet.

³⁷² Claudiopolis - Kolozsvár.

³⁷³ Manu propria - saját kezével.

³⁷⁴ A levelet Gyalui Farkas közli (i. m. 21-23. lap). Eredetije - Apáczai kezeírásával - a kolozsvári ref. egyházközség levéltárában. Gyalui szerint ennek a levélnek volt az eredménye a Barcsai Ákos-féle alapítvány, melyet az erdélyi ref. egyház hosszú ideig élvezett. Gyalui közli Barcsai eredeti latin nyelvű adománylevelét is. (I. m. 23-24. lap.) Az adománylevel, melynek keltezése (1659. január 27.) valószínűvé teszi, hogy Apáczai supplicatiója 1658 végén vagy 1659 elején íródott, 1600 forintos kamarai alapítványról szól a kolozsvári ref. egyház számára. Ebből az összegből „az iskola első rektora évenként 100 forintot kap a maga számára, 200 forint pedig tíz tanuló fenntartására fordítás-sék, míg a fennmaradó összegben a megnevezett egyház patrónusai rendelkeznek”. Az alapítvány tehát Apáczai anyagi helyzetén is javított. Hogy itt Apáczai személyes jóakaróinak milyen szerepe volt, Bethlen Miklós önéletírásából tudjuk (I. 162. lap). „Az atyám [Bethlen J. kancellár] szerze neki Barcsai Ákostól a rend szerént való kolozsvári fizetésén felül esztendőnként... 400 forintokat.” Az összeg megjelölésében Bethlen téved, valószínűleg azért, mert az iskolának szóló adományt is tévesen Apáczai fizetésének tartja.

³⁷⁵ Ellenséges vallások, ti. a katolikus és az unitárius.

³⁷⁶ Védelemnek.

elégtelensége miatt mindeddig is el nem érte, hanem sőt inkább csufolásra adott sokakban azoknak kész alkolmatosságot, az alkolmatlan taníttások és tanulások által. Mostan pedig ugyan fölötte elhagyatott állapottal vagyunk: mert itt, kegyelmes uram, a nagy égés után még csak egy auditórium³⁷⁷ sem volt mindeddig is, melyben taníthattunk volna, hanem kamarákban kényszerítettünk tisztünköt végbenvinnünk. Igyekeznek ugyan már az itt való uraim felépíttéseken, de mikorra leszen az, én nem tudom. Taníttók is ordinariusok csak ketten vagyunk.³⁷⁸ Két ember pedig (bár az maga volna az istenes Plato és a nagy Aristoteles) annyi sok külömb külömb féle korban levő elméknek hasznos taníttására elégséges nem lehetne soha. Noha némely jó indulatú emberek az elmúlt télben magokat megszedvén, három praeceptornak³⁷⁹ rendelték volt esztendeig való fizetést, de félek rajta, ez az idő eltelvén, az is csak füstbe megyén, ha a Nagyságod fejedelmi kegyelmessége nem accedál.³⁸⁰ Minek okáért Nagyságodnak mint kegyelmes urának szegény elhagyatott scholánk könyörög én általam, méltóztassék Nagyságod fejedelmi kegyelmességéből ennek az ecclesiának parancsolni, hogy az ecclesia pénzéből vagy proventusából³⁸¹ (reá emlékeztetvén a' végre, melyre az istenes fejedelmektől rendeltetett, tudniillik religionk gyarapodására, mely a scholák virágzása által szokott legjobban mindenütt lábat kapni) deputáltassék³⁸² a praeceptorok számára három-három száz forint esztendőnként. Hogy aki rhetoricát fog taníttani, fizethessünk 60 forintot néki esztendőnként: aki poësiszt, annak is 60; aki syntaxist, annak 50; aki etymológiát, 50; aki rudimentát,³⁸³ 40; aki orthographiát, azaz írást s olvasást, annak is 40. Egyébként, kegyelmes uram, soha bizony jó módjával adversariusink ellen meg nem állhatunk. Magunk, hogy mindazokat a dolgokat taníthassuk, soha rá nem érkezünk. Sőt ha mind reájok érkezünk is azokra, de azonban el kellene a theológiának és philosophiának maradni, mellyek nélkül amazok csak haszontalan csevegések. Hogy azért, kegyelmes uram, ne kényszeríttessenek tovább a reformátusok gyermekei latinitás tanulása kedvéért a pápistákhoz folyamodni (mint régen az izraeliták a philisteusokhoz az ő fegyvereknek megélesítéséért), s azonba religiojokat sokan változtatván, a pápista taníttók incselkedések által vallásunktól elszakadjanak, nekünk nagy lelkünk sérelmére: méltóztassék Nagyságod kegyelmessen annuálni³⁸⁴ és disponálni a dolog felől.

E felett, kegyelmes uram, hogy az Isten dicsősége és a Nagyságod méltóságos híre-neve a tisztességes tudományok és keresztyén vallásunk gyarapíttása által annál inkább öregbedjék: ne szánja Nagyságod egynehán jó indulatu iffíúnak valami beneficiumocskát rendelni, kik a Nagyságod szárnyai és fejedelmi kegyelmessége alatt felneveltetvén az igazságban és a scientiákban,³⁸⁵ arra másokat is osztán taníthassanak, és így a Nagyságod kegyelmessége hirdettessék mindaddig, valamíg a tudományok a világon taníttatnak. Itt, kegyelmes uram, rendszerint való jövedelmek a diákok napjába ötven-ötven pénz, mely mennyit tehessen ötven-hatvan diák, Nagyságod kegyelmesen megítélheti. Az irgalmas Isten a Nagyságod fejedelmi színét igazgassa mindenekben az ő dűcsőségére.

³⁷⁷ Előadóterem.

³⁷⁸ Apáczai és Porcsalmi. A többi tanító nem „rendes”, hanem segédtanítóként szerepelt.

³⁷⁹ Tanítónak.

³⁸⁰ Járul hozzá, segít.

³⁸¹ Jövedelméből.

³⁸² Rendeltessék.

³⁸³ Bevezetőt a nyelvtanhoz.

³⁸⁴ Beleegyezését adni.

³⁸⁵ Tudományokban.

A magyar nemzetben immár elvégtére egy academia felállításának módja és formája³⁸⁶

*melyben megmutattatik, mind a mely könnyen mindjárt is meglehetne,
mind az pedig, mely kicsiny akadályok állottak ebben ennek előtte is ellent.*

A fejedelmi felségre Isten gondviseléséből mostan felemeltetett méltóságos, nagyságos és kegyelmes erdélyi fejedelemnek, *Barcsai Ákos* urunknak,³⁸⁷ nékem is jótévő és kegyes fejedelmeknek, uramnak és Mecenasomnak, az országoknak legfelsőbb urától s szabadoson osztogató bírjától hosszú életet, szerencsés országlást és az alatta valókon az bölcsesség és az tudományok gyarapítása által az sok szomorú magyar vérhullás és omlás után csendes és sokáig tartó, szép békeségben való bölcsen uralkodást!

Kissebb vagyok, kegyelmes uram, mind magam s mind ez íráskám, mintsem bátorságosan az Nagyságod méltóságos tekinteti előtt megjelenhetném: de hiszem ha az egyéb dolgokban is nem azoknak annyira nagyságát, mint hasznát szoktuk nézni; ha ez kicsiny íráskámban nagy közönséges haszonra igyekezem, szívesen fájlalván a szegény magyar nemzetnek academiája nemlétéből kiszármazott és ez világon széljelterjedett barbarus nevét s honjában is rettenetes kárát, kinek jelenthetem fájdalमत, s mutathatom erről való orvosságkereső supplicatiómat³⁸⁸ nagyobb reménységgel bé, mint akitől minden, hazánknak közönséges javának s nemzetünknek újonnan megépülésének indulatja és előmente a jó Isten után függ.

Minek okáért, kegyelmes uram, hogy academia erectioja³⁸⁹ felől való gondolkozásra ennyi országos, súlyos és majd elviselhetetlen gondjai között alkalmatosságot szolgáltatok Nagyságodnak, ne ítélje Nagyságod teljességgel helytelenségnek és importunitásnak³⁹⁰ lenni, hanem méltóztassék inkább kegyelmes *Fridericus Barbarossának*,³⁹¹ az scholák szabadsága első authorának,³⁹² imez motiváját³⁹³ egy szempillantásig kegyelmesen szeme eleibe venni:

³⁸⁶ A tervezet, melyről Bethlen Miklós és Bod Péter is említést tesz, sokáig ismeretlen volt. Egyik kéziratos másolatát 1872-ben Szabó Károly fedezte fel a Mikó Imre által megvásárolt Aranka-féle gyűjtemény egyik csomagjában. Kiadása ugyancsak Szabó Károlytól. (Értekezések a nyelv és széptudomány köréből. Kiadja a M. Tud. Akad. III. kötet, II. sz. 1872.) Később akadt rá Gyalui Farkas a marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban egy másik, jobb másolatra, melynek alapján a Szabó Károly által felfedezett másolat hibáit kijavította. Gyalui közli az újonnan talált kézirat alapján a Szabó kiadásához viszonyított eltéréseket (i. m. 25-28. lap). A mi kiadásunk Szabó kiadása alapján Gyalui javításainak figyelembe vételével készült. - A tervezetet 1658 szeptembere után készítette Apáczai Barcsai „országolásának kezdetében”.

³⁸⁷ Barcsai Ákost 1658. szeptember 14-én tette fejedelemmé a török udvar.

³⁸⁸ Kérelmemet.

³⁸⁹ Felállítás.

³⁹⁰ Alkalmatlanságnak.

³⁹¹ *Frigyes* (Barbarossa) német-római császár (1152-90). Ránk maradt Authenticájában (Authentica de iis, qui studiorum causa publica gymnasia frequentant) a nyilvános iskolák tanulóinak helyzetét szabályozta.

³⁹² Szerzőjének.

³⁹³ Indító okait.

tudniillik, „ut cum omnes bona facientes nostram laudem et protectionem omnimodo mereantur, quorum scientia totus illuminatur mundus, et ad obediendum deo et nobis, eius ministris, vita subditorum informatur, quadam speciali dilectione eos ab omni iniuria defendamus”³⁹⁴ etc. És abból ím e két dolog, hogy tudniillik a tudománynak gyarapodása, (mely academia nélkül soha jól meg nem lehet), ékesíti és világosítja meg az országokat, és hogy ugyanazon által készítettnek el, (mely nélkül is nemzet ez föld hátán a miénknél inkább nem szűkölködik), az subditusok³⁹⁵ az Isten és fejedelmekhez való engedelmségre, (melyre ismét most Nagyságodnak országlásának kezdetiben vagy legnagyobb szüksége), e két dolog, mondok, amiképpen engem az academiának lerajzolására indított, nem penig (bizonyosságom ebben az egekből az szíveknek formálója és vizsgálója) valami egyéb haszon avagy méltóságkeresés, mely énnekem érdemem felett Nagyságodtól megadatott,³⁹⁶ soha többet nem is kívánok, indítsa fel Nagyságodat is egy fertály órácskát ez rajznak megszemlélésében el-tölteni, és az építésnek könnyű voltát ebből eszébe vevén, az academia erectiójához kezdeni. Segéllye ez gyönyörűsége és szükséges jóra a felséges Isten Nagyságodat, kegyelmes uram! Nagyságodnak alázatos és méltatlan szolgálja

Apáczai Cseri János

Egy magyar academiának lerajzolása

I. Az academiák, collegiumok és scholák szükséges voltáról és akadályairól másutt eleget szólván, (in oratione inaugurali, 1656. nov. 20. habita Claudiopoli),³⁹⁷ itt csak azt illik meglátunk, miképpen cselekedhesse meg azt az magyar nemzetben valamely kegyes fejedelem, hogy más nemzetek példájára nekünk is ne csak collegiumunk, mint eddig, hanem ugyan academiánk is lehessen, még penig vagy semmi, vagy igen kevés költségével.

II. Mivel penig az collegiumokat az academiáktól 1. a proventus³⁹⁸ nagyobb volta, 2. a tanítóknak és a tanulóknak többsége, 3. az ilyen személyeknek szabadsága szokta megkülönböztetni: szükség, hogy az lehetetlenséget mindenik részről elhárítsuk.

III. A proventus dolgát ami illeti, mivel az a fundamentum, legelsőben is azt kértheti: lehetne-e egy ilyen országnak vagy ország fejedelmének, akinek ilyen rettenetes sancot³⁹⁹ és eszten-dőnként való adót kell fizetni, abban módja, hogy egy academiához megkívántatott proventus mostanában rendelhetne? Mely kérdésre hogy megfeleljek, legelsőben is az academiák között levő külömbiségeket kell meggondolnunk. Melyek közzül noha egyik a másiknál sokkal gazdagabb, mint az angliaiak a belgiumiaknál és a scotiaiaknál, sőt ugyanazon országban is egyik a másiknál: mindazáltal az academieságok mindeniknek csak egy, mivel az proventus nem az formalításra, hanem csak az materiájára tartozik az academiának.

³⁹⁴ „Bár mindenki, aki jót tesz, megérdemli mindenképpen a mi dicséretünket és pártfogásunkat, de akiknek tudománya az egész világot beragyogja, és úgy alakítja alattvalóink életét, hogy engedelmeskedjenek istennek és nekünk, az isten szolgáinak, azokat valami különleges szeretettel kell védünk minden jogtalansággal szemben.”

³⁹⁵ Alattvalók.

³⁹⁶ Lásd Apáczai levelei 19. jegyzet.

³⁹⁷ „Felavató beszédében, melyet Kolozsvarott tartott 1656. november 20-án”, vagyis „Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról” című beszédében.

³⁹⁸ Jövedelem.

³⁹⁹ Sancot.

Annak okáért az szegényebb rendű academiákat vévén mi fel az iránt például, azt merem mondani, hogy avval az proventussal, melyet esztendőnként Fejérváratt az feljebb való esztendőkbén, az örök emlékezetű Bethlen Gábor halálától fogva, az professorok, mesterek és deákok percipiáltak,⁴⁰⁰ egy pénz augmentatio⁴⁰¹ nélkül (csak jó rendben állították volna mind az scholát, mind az proventus állapotját) tíz professorokat vagy tizenegyet és száz alumnus⁴⁰² deákokat tarthattak volna; mely személyek egy egész academiát töltek volna az számra nézve; olyat pedig, hogy Scotiában talán egyik academia is nem érkezett volna el véle,⁴⁰³ mert a száz alumniát⁴⁰⁴ nézve sok exspectansok⁴⁰⁵ és az nagy frequentiára⁴⁰⁶ nézve sok nemesek és idegen vallásúak is confluáltak⁴⁰⁷ volna. Az tizenegy professorok pedig ilyen rendben löttek volna: theologiae professor 2, hebraeae et orientalium linguarum 1, graecae 1, iurisprudentiae 1, medicinae 1, ethicae et politicae 1, physicae 1, matheseos 1, dialecticae 1, eloquentiae et historiarum 1.⁴⁰⁸ Melyek többet tehettenek volna ám az eddig való egy s két nagy fizetésű professornál és három-négy trivium tanító mestereknél.⁴⁰⁹

IV. Hogy pediglen az fejérvári collegium eddig való proventussa e végre elégséges lött légyen, nyilván megtetszik az erogatióból.⁴¹⁰ Mert (hogy az Alstedius, Bisterfeldius, Piscator fizetéseket ne említsem)⁴¹¹ az minapi professornak fizetése⁴¹² volt 1800 forint; az négy akademikus mesteré 1000 forint, búza 144 köböl,⁴¹³ bor 800 veder,⁴¹⁴ disznó 12, bárány 60, e felett raj méz (az borsót, kását, lencsét nem adták mostanában meg), a fára mindenestül fogva 64 forint. A húsz negyvenes bor⁴¹⁵ pedig, egyik-együk 25 forintjával,⁴¹⁶ tett volna 500 forintot, a 144 köböl búza is legalább egy forintjával 144 forintot, az 12 disznó is 50 forintot, az 60 bárány is 30 forintot, az raj méz is 10 forintot. Melyek az 1000 forinthez számláltatván,

⁴⁰⁰ Felvettenek.

⁴⁰¹ Szaporítás.

⁴⁰² Bentlakó növendék.

⁴⁰³ Nem ért volna fel vele.

⁴⁰⁴ Alumneumban (internátusban) való ingyenes ellátást.

⁴⁰⁵ Várakozók, várományosok, akik az alumniára várakoztak mint künnlakók (extraneusok).

⁴⁰⁶ Benépesültségre.

⁴⁰⁷ Összesereglettek.

⁴⁰⁸ A teológiának 2 professzora, a héber és keleti nyelveknek 1, a görögnek 1, a jogtudománynak 1, az orvostudománynak 1, az etikának és politikának 1, a fizikának 1, a matematikának 1, a dialektikának 1, az ékesszólásnak és történelemnek 1.

⁴⁰⁹ Akik a triviális iskola osztályaiban tanítottak.

⁴¹⁰ Világosan kitűnik a kiadásból.

⁴¹¹ Lásd Magy. Enc. Előszó... 5. és 7. jegyzet.

⁴¹² Basirius professzori fizetéséről van szó. Basirius ebben az időben - II. Rákóczi György bukása és a gyulafehérvári kollégium 1658 nyarán történt feldúlása után - a Rákócziak magyarországi birtokaira vonult mint a fiatal Rákóczi Ferenc nevelője, majd 1661-ben visszament Angliába; itt II. Károly visszahelyezte régi méltóságába.

⁴¹³ Űrmérték, főleg szemes termény mérésére, 1 köböl = 1 mérő (pesti) = 93,75 liter.

⁴¹⁴ Űrmérték folyadék mérésére. 1 veder = 11,32 liter.

⁴¹⁵ Húsz hordó bor, negyven vedres hordókkal számítva, kb. 90 hektoliter.

⁴¹⁶ 25 forintjával: Szabó K. javítása. A kéziratokban „20 forintjával” van.

tésznek 1798;⁴¹⁷ de jóval is többet érnek ezek az jók, az mint akárki is általlátja. A negyven alumnusnak készpénzt adtak 800 forintot, minden napra pedig annyi kenyér, bor és ser praebendát⁴¹⁸ kinek-kinek, hogy legalább 15 pénzt, sőt 25-öt is megért volna egyike-egyike, és esztendő által csak 15-ével is az kenyér, bor, ser tett volna egyike 54 forintot.⁴¹⁹ És mivel 40-szer 54 tézzen 2160 forintot, és ama 800-zal tézzen 2960-t; tehát a professorokéval és mesterekéval az deákokét öszveszámlálván, az egész summa⁴²⁰ tézzen 6558 forintot. Hát még ezenkívül mennyi ment az sok alumnusok promotiójára,⁴²¹ s mennyi maradt benne mégis.⁴²²

⁴¹⁷ A kéziratban hibásan 1768 szerepel.

⁴¹⁸ Járandóságot.

⁴¹⁹ Napi 15 pénz 30 nap alatt lesz 4 és fél forint, egy év alatt 54 forint.

⁴²⁰ Apáczai költségvetése röviden összefoglalva a következő:

a) *Az 1658 nyaráig működő gyulafehérvári kollégium évi kiadása:*

1 professzori fizetés (Basiriusé)		1800 Ft
4 akadémiai magister pénzbeli fizetése összesen	1000 Ft	
4 akadémiai magister természetbeni járandósága mégpedig 20 hordó bor (40 vedres) à 25 forint	500 Ft	
144 köből búza à 1 forint	144 Ft	
12 disznó összesen	50 Ft	
60 bárány	30 Ft	
1 raj méz összesen	10 Ft	
Pénz fára	64 Ft	
4 akad. magister járandósága tehát összesen		1798 Ft
40 akad. alumnusnak készpénzjárandósága	800 Ft	
40 alumnus kenyér-, bor-, serjárandósága à 54 Ft	2160 Ft	
40 alumnus összes járandósága		<u>2960 Ft</u>
Évi kiadás összesen		6558 Ft

b) *A tervezett akadémia évi kiadása:*

100 alumnus évi járandósága à 30 Ft		3000 Ft
Az ékesszólás és történelem professzorának évi fizetése	250 Ft	
A dialektika professzorának évi fizetése	250 Ft	
A matematika professzorának évi fizetése	250 Ft	
A fizika professzorának évi fizetése	250 Ft	
Az etika és politika professzorának évi fizetése	250 Ft	
Az orvostudomány professzorának évi fizetése	300 Ft	
A jogtudomány professzorának évi fizetése	300 Ft	
A héber és arab nyelv professzorának évi fizetése	300 Ft	
A görög nyelv professzorának évi fizetése	300 Ft	
2 teológia-professzor évi fizetése	800 Ft	
A professorok évi járandósága összesen		3250 Ft
1 pedellus évi fizetése		100 Ft
1 könyvtáros évi fizetése		100 Ft
1 kertész évi fizetése		100 Ft
Évi kiadás összesen		<u>6550 Ft</u>

Kitűnik ebből, hogy megfelelő takarékoság esetén azzal a költséggel, melyet az erdélyi fejedelmek a 40 alumnussal, 1 professzorral és 5 magisterrel dolgozó gyulafehérvári kollégium fenntartására fordítottak, Apáczai számításai szerint egy 100 alumnussal és 11 professzorral működő akadémiát lehetett volna fenntartani.

⁴²¹ Előléptetésére, felavatására.

V. A proventus dolgából azért akadály eddig sem volt, kívántatott volna csak az jó dispositio,⁴²³ mely a második dolgot is, tudniillik a tanítóknak és tanulóknak számát is megnöveltette volna, és elégségesé tehetné volna: mivel száz alumnus, (kik mellett exspectánsok, nemesek és egyéb rendbéliek mindenkor sokan löttek volna), és tíz vagy tizenegy professor akárhol térsen egy academiát, csak az szabadság accedáljon.⁴²⁴

Ebből pedig az proventusból ennyi számú személyeket szépen eltarthattak volna. Mert az 3000 forintját száz alumnusnak osztogatván ki esztendőnként, egynek 30 forint jutott volna, azaz holnapra három-három, az két nyári holnapokat kivéven, az melyekben oly módon tanítás is nem lehetett, s ők is el szoktak széljedni, júliusban tudniillik és augusztusban, noha nem egészlen, de nagyobb részűl. Immár az tanítók tizenegyen úgy tartathattak volna el belőle, hogy a professor eloquentiae et historiarum fizetése lött volna esztendőnként 250 forint, a dialecticae professoré is 250, a matheseos professoré is 250, a physicae professoré is 250, [az ethicae et politicae professoré is 250],⁴²⁵ a medicinae professoré pedig 300, a iurisprudentiae professoré is annyi, azaz 300, az hebraeae et arabicae linguae professoré is 300, a graecae linguae professoré is 300. És mivelhogy a theologica facultas⁴²⁶ legszükségesebb és szélesebben is kiterjedő, ebben két professor lött volna szükséges, theoreticus tudniillik és practicus, kikben mivel mind az arsoknak,⁴²⁷ mind az scientiáknak⁴²⁸ s mind az originális⁴²⁹ nyelveknek tudása megkívántatik szükségesen, azonban peniglen se privatum collegium⁴³⁰ tartásokból nem illik pénzt venni, mint a többi facultasokban szabados, s az praxisból sem kapnak semmit, mint az juristák és medicusok,⁴³¹ minden keresztyén academiák szokások szerint ezek többet vehetnek volna, úgymint mindenik négy-négy százat. Ezek azért egybeszámláltatván térsnek 3250 forintot, és az deákokéval együtt 6250-t: úgyhogy még egyéb ususra⁴³² 308 forint maradjon fel. Nem lött volna hát a tanítók és tanulók sokaságára nézve is semmi difficultas,⁴³³ ha az helyek mivoltához képest egy kevéssé az mi eleink szűkebben dispensáltak⁴³⁴ volna, és egyre-kettőre, mégpenig idegenre, csak az minden közönséges haszon nélkül való magok csudáltató nagy tudományért annyit nem osztottak volna, s a grammatica, poesis és rhetorica tanításért (melyeket háromszáz forinttal mind béértnek volna) ne

⁴²² Tehát nem költötték el az egész jövedelmet.

⁴²³ Kiosztás, elrendezés.

⁴²⁴ Járuljon hozzá, legyen meg hozzá.

⁴²⁵ „az ethicae et politicae professoré is 250” hiányzik mindkét másolatból, de betoldását indokolja a professzori fizetéseknek Apáczai által alább közölt végösszege, melyből különben 250 Ft hiányoznék, valamint a professzoroknak a III. fejezetben közölt sorrendje, ahol „az ethicae et politicae professor” a medicinae és physicae professorok között szerepel.

⁴²⁶ Teológiai kar.

⁴²⁷ A hét szabad művészet: grammatika, retorika, dialektika (trivium), és az aritmetika, geometria, asztronómia, zene (quadrivium).

⁴²⁸ Tudományoknak.

⁴²⁹ Eredeti; jelöli a négy „sarkalatos” nyelvet (latin, görög, héber, arab).

⁴³⁰ Magántanítás. Vö. Magy. Enc. Előszó..., 6. jegyzet.

⁴³¹ Jogászok és orvosok.

⁴³² Szükségletre.

⁴³³ Nehézség.

⁴³⁴ Mérték, fizettek volna.

adtak volna 1798 forintot az academicus mestereknek, hanem fogták volna inkább nagyobb dolgokra őket. De az idegeneknek uralkodása és a magunkéinak irigysége tette nekünk ez nagy kárt.

VI. Mindazáltal itt a volt eleitől fogva s most is az a nehézség, hogy ennyi fizetésre idegen országból nem hozhatni, s az magunk felekezeti⁴³⁵ pedig nem arra valók. Én pedig az elsőre azt mondom, hogy mivel Scotia az embereknek benne lévő bőségéhez képest az élet eltápláltatására nézve szűk ország, s a benne való jó rendjek miatt a szép tudományoknak tudós emberekből bővös;⁴³⁶ nem kételkedem, hogy csak erre a fizetésre is elég professorokat onnan nem hozhattak volna, kik az nagy fizetésüeknél alábbvalók mindazáltal nem löttek volna az közönséges haszonra. A magunk felekezeti alkalmatlansága is nem szintén olyan nagy, hogy ebben teljességgel ellent állhatott volna.

Mert az mint halljuk és látjuk magunk, az nevezetes academiákban is az mostan felvött professorok gyakorta gyengék szoktak lenni, s hogy lehetne is másképen? Holott, aki ma deák, holnap néha professorrá tétetik, csak fundamentuma és indulatja jó légyen, e reménység alatt, hogy a sok exercitium⁴³⁷ által idő telve perficiálódik.⁴³⁸ Ha ez a gondolat és indulat a mieinkben megtaláltatott volna, vaj ki sok magyar érkeznék most el sok nevezetes, idegen országbéli professorokkal. Az szabók, vargák, számtartók, udvarbírák, prókátorok, törvénytevők, mesterek, papok etc. sem olyan készek először, mint egynéhány esztendő tiszteken eltöltések után, de ugyan nem mégyünk azért idegen országra az ilyenekért. Noha én amaz híres-neves Voetius doctornak tanácsát követvén,⁴³⁹ (kitül nem egyszer hallottam, hogy a scholák az magyar nemzetben soha jók nem lehetnek, valamíg csak idegen professorok lesznek közöttünk, hanem úgy lehetne ahhoz reménység, ha egy facultasban egy idegen professor lenne, s ugyanazonban hazafia lenne egy másik, mindaddig, valamíg cselekedetünkkel megmutathatók, hogy az idegenekkel elérkezünk⁴⁴⁰ az tanításban, és így elhitetnök nemzetünkkel, hogy náluk nélkül ellehetünk már teljességgel), az eszes tanácsot követvén, mondok, nem ezt akarom elhitetni, hogy csak az miénkre bizattatnék a dolog, hanem csak szinte hogy, mint eddig, az hazafiak ezután is teljességgel szintén úgy meg nem vettvén, az idegenek mellé felvétetnének, azon authoritással és az tanításba való professori hatalommal: ne lenne az idegen professorok köztünk lakása olyan minden közönséges haszon nélkül, mint ennek előtte való időkbén, kik mivel minden authoritás csak kezekben volt, nem vigyázzván szegény nemzetünknek közönséges előmenetelire, minden felsőbb dolgoknak és tudományoknak tanítását csak magoknak tulajdonították, az mellettek való tudós magyar fiakat pedig, ha még theologiae doctorok voltak is, és azon facultasra, az melyet ők tanítottak, méltóknak íteltettek az academiáktól, az grammatica, rhetorika, poëtica tanításra nyomták őket alá, hogy meg ne tetszhetnék tudományok, hanem csak ő magok dicsértetnének mindenektül.⁴⁴¹ Azért az én szóm itt csak az, hogy mivel az theologiae professornak kettőnek kellene lenni, lenne egyik

⁴³⁵ A mi népünkben valók.

⁴³⁶ Bővében van tudós embereknek.

⁴³⁷ Gyakorlat.

⁴³⁸ Tökéletesedik.

⁴³⁹ Gisbertus Voëtius (1588-1676), a holland reformált ortodoxia fő képviselője, a holland puritánusok egyik vezéralakja, a kartéziánusok ellenfele. 1634-től teológiai professzor az utrecht-i egyetemen (tanítványa volt Apáczai is), s ott haláláig szinte korlátlan befolyása volt.

⁴⁴⁰ Felérünk.

⁴⁴¹ Apáczai teológiai doktor volt, hazajövele után mégis csak a poétikát taníttatták vele Gyulafehérvárott.

magyar s a más scotus⁴⁴² vagy egyéb nemzet, aki kevés fizetésre eljönne. Hasonlóképpen lenne az görög professor is idegen; sidó professort magunk között is könnyen találunk. Így a philosophiának is némely részére, úgy mint az mathesisre és még egyikre valamelyikre hoznának egyet, az többi lennének magyar fiak: megtanítaná az emulatio⁴⁴³ őket, mint kellene az idegenekkel elérkezni. Sőt peniglen, míg az meglehetne, hogy idegenek hozattatnának, addig sem kellene ezzel hallgatni, hanem az mire másunnan is akarnánk hozatni, arra extraordinarius⁴⁴⁴ professorokat kellene felvenni, kik, míg amazok eljőnnének, tanítanának, s osztán az professiót⁴⁴⁵ nékiek engednék, de olyan conditioval,⁴⁴⁶ hogy az idegen személyek változása történve, annak az ilyen cedáló⁴⁴⁷ személy sufficiáltatnék⁴⁴⁸ azután is, ha kedve lenne hozzá: azonban penig lenne jó provisio⁴⁴⁹ fölöle, ne panaszkodhatnék.

VII. Immár az academiái szabadságot az mi illeti, az felelet az, amely adatott volt még Fride-ricus Barbarossától (Cod. lib. IV. tit. VI.) a scholáknak és abban lévő tanítóknak s tanulóknak (mellyel mind ez mai napig élünk); a kívántatnék még meg, hogy amiképpen a prédikatori rendnek hatalma vagy arra, hogy az kiket a prédikatori tisztre érdemesnek ítél, azt arra felveheti, és így efféle személy felszabadíttatik, még ha szolgálai állapotban született is, sőt ami nagyobb, ha valamely deák sok jó esztendőket scholában tekergése után ha csak egynéhány éneket tanul is meg, és falusi mesterségre vagy inkább cantorságra adja magát, felszabadult az ő földesuratól; így, mondom, az academiák formalitásához ilyen szabadság kívántatnék, hogy valaki az cursust akár az philosophiában, akár a medicinában, akár az iurisprudentiában, akár pedig az theologiában absolválja,⁴⁵⁰ az olyan az senatus academicus előtt derekason megexamináltatván,⁴⁵¹ ha méltónak és illendőnek találtatnék, graduáltathatnék,⁴⁵² azaz sollenne diploma⁴⁵³ által, az mely facultást absolvált, annak praxissára, szabados gyakorlására facultáltatnék,⁴⁵⁴ és egyszersmind a mi közöttünk szokásban lévő nemesség⁴⁵⁵ is nékie conferáltatnék;⁴⁵⁶ avagy ha az dologban valami akadály találtatnék, bárcsak úgy lenne hogy az ilyen személy academicum diplomáját az ország fejedelminek bémutatván, ő Nagysága az akadémiának judiciumán⁴⁵⁷ megállván, méltóztatnék maga diplomájával is efféle személyt

⁴⁴² Skót.

⁴⁴³ Versengés.

⁴⁴⁴ Rendkívüli.

⁴⁴⁵ Foglalkozást, mesterséget.

⁴⁴⁶ Feltétellel.

⁴⁴⁷ Engedő, félreálló.

⁴⁴⁸ Tétetnék utódjává.

⁴⁴⁹ Gondoskodás.

⁴⁵⁰ Tanulmányait akár a filozófiában, akár az orvostudományban, akár a jogtudományban, akár a teológiában befejezi.

⁴⁵¹ Megvizsgáltatván.

⁴⁵² Felavattatnék.

⁴⁵³ Kellően felszerelt oklevél.

⁴⁵⁴ Képesítettnek.

⁴⁵⁵ Nemesség: Szabó K. javítása. A másolatokban hibásan „nemzetség” van.

⁴⁵⁶ Megadatnék.

⁴⁵⁷ Ítéloképességén.

muniálni,⁴⁵⁸ és az szokás szerint nobilitálni.⁴⁵⁹ Nem illik pedig egy becsületes úri személynek is ezen megháborodni, mintha ez dolog jobbágyi számának megkevesedésével fogna lenni: mert vajki kevesen volnának olyanok, akik ilyenképpen szabadulást szerezhetnének magoknak. Bizonyára nem olyan könnyen, mint most három-négy ének avagy megannyi prédikáció tudása által, hanem sok szép, de nehéz tudományoknak megtanulása által. De hiszem, ha szintén megannyian volnának is, mint most a falusi mesterségre, hiszem az földesúrának is nagyobb becsületire és hasznára esnék az, hogy philosophiae magister⁴⁶⁰ és avagy medicinae, avagy iurisprudentiae, avagy theologiae doctor lenne jobbágyából, hogysem valami hitván falusi costa⁴⁶¹ frater; mert ennek osztán gyakorta szolgálatjával derekas dolgokban is élhetne. Noha, amint mondám, nem kell ettől igen félni, mert nagy a bökkenője, úgyszólván akik az mi eddigvaló szokásunk szerint szokták elérni felszabadulásoknak módját, azok között száz között is jó, ha a megmondott úton egy felszabadulhatna. Ámbár peniglen ugyan nagy maga kárára esnék is ez valakinek; de hiszem nemcsak magunknak születettünk, hanem, amint Plato írja, szüléinknek, barátinknak és hazánkunknak; hogy férne azért az igaz generositáshoz⁴⁶² és nemesi természethez, hogy magának egy igen kicsin hasznával hazájának nagy kárt igyekeznék tenni? Sőt a dolog így lévén, a nemesség is sokkal nagyobb indulattal kezdene tudományához látni, tudván, mily nagy tisztességére szolgálna a nemes embernek magának is, ha iuris doctor lehetne. S akkor is remélhetnők a barbariesből⁴⁶³ való felszabadulásunkat, habár csak az ország táblájára iuris doctorok ítelnének. Oh mely nagy gyalázat az nemes és főemberek gyermekeinek, hogy az paraszt ember gyermekei önékik eleikbe ültetnek, kik után gyakorta süveg levéve kell salápolniok!⁴⁶⁴ Ezt hozta ám az időnap előtt való agár és paripa,⁴⁶⁵ melyeket, ha szintén az scholában tiz-tizenöt esztendeig tekergettenek volna az Iustinianus Pandectái mellett⁴⁶⁶ az latinitás megtanulása után, ugyan mégis jó korokban megtalálhatták volna. Én úgy vészem eszemben sok okokból, hogy az tudománynak előmozdítását nem egyebűn, hanem a főrendektől kell minékünk várnunk, kik ha magok nem tudósok, hogy-hogy igyekezhetnek másokat tudósokká tenni.

VIII. Eddig az academiának felállításának mivoltáról, tudniillik proventussáról, abban megkivántatott személyeknek elégségéről és végezetre szükséges szabadságáról: immár szóljunk abban az tanulásnak és igazgatásnak is rendiről igen röviden. Az tanulásnak azért ilyen rendűnek kellene lenni: hogy aki az trivialis scholából az academiában promoveáltatik,⁴⁶⁷ legelsőben is az eloquentiában subsistáljon,⁴⁶⁸ és mindaddig exerceálódjék,⁴⁶⁹ valamíg az

⁴⁵⁸ Megerősíteni.

⁴⁵⁹ Nemességre emelni.

⁴⁶⁰ A filozófiának a tanítómestere.

⁴⁶¹ Falusi segédtanító.

⁴⁶² Nagylelkűséghez.

⁴⁶³ Barbárságból.

⁴⁶⁴ Járnjuk-kelniük, sétafikálniük.

⁴⁶⁵ Vö. Bethlen M. Önéletírása, I. 164. lap. „Visszavün ... az atyám ... Apáczai János keze alá Kolozsvárra, sok károm és lézengésem után, mert kikapott az elmém lóra, kutyára, kupára...”

⁴⁶⁶ I. *Justinianus* bizánci császár (527- 565). Az ő műve a római jog gyűjteményének, a *Corpus iuris*nak latin nyelvű összeállítása. A *Pandectát* vagy más néven *Digestát* 50 könyvben híres jogászok műveiből állította össze 529-ben.

⁴⁶⁷ Elölép.

⁴⁶⁸ Ékesszólás tanulásánál állapotdjék meg.

eloquentiae professor jó lelkiesmérettel egybekötött ítéleti szerint illendőnek nem ítéli az promotióra,⁴⁷⁰ és magától írt és publice az academiában declamált oratiókkal⁴⁷¹ elégségesképpen meg nem mutatja arra való illendőségét. Honnan osztán az dialecticára felvétetvén, (melyet minden esztendőnként az dialecticae professornak egyszer-egyszer, mint az több philosophiae professoroknak is, absolválni⁴⁷² kell), abban esztendőt töltsen, ha érdemes, vittessék az mathesisre, melyben az arithmetiát, geometriát, cosmographiát⁴⁷³ és astronomiát egy esztendő alatt ismét absolválván, promoveáltassék az physidra, innen esztendő múlva az ethicára és politicára, melyekben is nagy serénységgel egy esztendőt töltvén és így a philosophiában mindenestül fogva öt vagy hat esztendőt, ha kívánja, examináltassék meg, és ha illendőnek találtatik, laureáltassék⁴⁷⁴ az philosophiában, és tétessék artium magisterré.⁴⁷⁵ Így azért az arsokban magisteriumot vévén, ha az medicinára igyekezik, öt esztendeig azt szorgalmatosan hallgatván és gyakorolván, s annak utánna megexamináltatván, pronuciáltassék⁴⁷⁶ medicinae doctornak, és szabados praxis engedtessek nékie. Ha pedig nem medicinára, hanem a iurisprudentiára akarja magát adni az feljebb megírt artium magister: tehát öt esztendőt töltvén annak is szorgalmatos tanulásában, és osztán megexamináltatván, ha illendőnek találtatik, inauguráltassék⁴⁷⁷ iuris doctornak, és az forensis causák tractálására admittáltassék.⁴⁷⁸ Végezetre pedig, ha sem medicinára, sem iurisprudentiára nem igyekezik, hanem a theologiára, minek előtte admittáltatnék arra, annak előtte esztendeig görögül, esztendeig sidót tanuljon, és mind az e két megemlített nyelvek grammaticáiban s mind pedig szükségesben a sidó nyelvre nézve a Moses, próféták és psalmusok,⁴⁷⁹ hasonlóképpen az görögre nézve Platónak és az újtestamentumnak némely könyveinek megértésében, expositiójában⁴⁸⁰ és grammatica resolutiójában⁴⁸¹ elég exercitatusnak⁴⁸² találtatván, úgy eresztessek osztán fel az theologiára; holott öt esztendőt töltvén az szorgalmatos tanulásban és exerceálódásban és megexamináltatván, ha méltó leszen reá, theologiae doctorrá creáltassék,⁴⁸³ noha csak catechetica theologiában⁴⁸⁴ jól fundatus⁴⁸⁵ legyen, aki olyan elé dolgában nem mehet is, felvétetetik a

⁴⁶⁹ Gyakorolja magát.

⁴⁷⁰ Előléptetésre, magasabb osztályba való lépésre.

⁴⁷¹ Az akadémiában nyilvánosan elmondott szónoklatokkal.

⁴⁷² Professzorok előtt abszolutóriumot (záróvizsgát) tenni.

⁴⁷³ A világegyetem leírását.

⁴⁷⁴ Kapja meg a babérkoszorút.

⁴⁷⁵ A művészetek tanítómesterévé.

⁴⁷⁶ Nyilvánítottassék.

⁴⁷⁷ Avattassék fel.

⁴⁷⁸ Törvényszéki ügyek intézésére bocsátassék.

⁴⁷⁹ Zsoltárok.

⁴⁸⁰ Fejtegetésében.

⁴⁸¹ Nyelvtani elemzésében.

⁴⁸² Gyakorlottnak.

⁴⁸³ Tétessék.

⁴⁸⁴ A vallásoktatással foglalkozó teológiában.

⁴⁸⁵ Alaposan képzett.

prédikátorságra, accedálván a theologiai facultás testimoniuma.⁴⁸⁶ Hogy peniglen mindenek rendesebben eshessenek, az ilyen examenekre⁴⁸⁷ egy bizonyos időnek rendeltetni legjobb volna, tudniillik septembernek vagy juniusnak némely napjai.

IX. Az igazgatásról egyebet nem szóllok, hanem hogy az professorok közül esztendőnként járó szerrel egynek rectornak kell lenni, akinek mind külső s mind belső szükségeire az academiának gondja legyen, és az nagyobb dolgokra senatus academicust, azaz a több professorokat, bégyűjtván, eligazítsa. Mely dolognak jobban végbenvitelére mellette egy pedellusnak is kell lenni, ki mint a prédikátorok mellett az egyházfi, úgy legyen, ahová küldik, elmenjen etc. Ennek penig fizetése az 308⁴⁸⁸ feljebb felmaradt forintból kitelik, ha száz forint lészen is. Az academicus rector, több tisztei között, az novitiosokat,⁴⁸⁹ akár nemesek, akár egyéb rendűek legyenek, a matriculában⁴⁹⁰ bírja. És hogy az academia valamiben segéttessék az költségre nézve, szükséges, hogy haszonra valamicskét kívánjon, tudniillik egy urfitól egy aranyat, közönséges, de jobbágyos nemes ember gyermekétől egy tallért, egyházi nemes embertől egy forintot, vagy ha szegény rendű az ilyen, ötven pénzt, jobbágyember gyermekétől 25 pénzt. Hasonlóképpen, akik graduáltatnak, azok is az academia szükségére contribuáljanak:⁴⁹¹ a philosophus három forintot, az medicus és az jurista négyet, a theologus ötöt; a pedellusnak is az ilyenek az megmondott forintszámokra egy-egy garast, mivel akkori állapotokban sokat szolgálnak. Ezenkívül az diplomáért is kellessék valamit fizetni, úgymint az notariusnak⁴⁹² az írásért és az rectornak az pecsétért. Az academia szükségére szereztetett pénzt penig az rector hiti és jólelkiesméreti szerint egy perselyben gyűjtván, annak kolcsa legyen más professoroknál is, és az feriaikon⁴⁹³ azt megnyitván és megszámlálván, elrendeljék, és költessék vagy az academia épületire vagy könyvek vételére vagy egyéb szükséges dologra.

X. Az ilyenképen felállatott és rendelt academia mellé penig typographia, bibliotheca és hortus academicus⁴⁹⁴ szükséges; hogy ha az professorok akarnak valami könyveket nyomtattatni, lehessen módjok benne, egyébként nehezen vehetik magokat az írásra, félvén attól, hogy csak az molyok emésztik meg munkájokat. Melyben a volna az legkönnyebb mód, ha az felső istenes magistratus két vagy háromszáz tallért nem szánván, egyet erigálna,⁴⁹⁵ s egy typographust⁴⁹⁶ állítana belé, mivel a typographia nem övé, tartoznék minden esztendőnként mindenik professor részéről bizonyos számú disputatióknak⁴⁹⁷ fél avagy ugyan egész árkosát kinyomtatni, s egyébként, amit akarna, azt nyomtatná maga hasznára, approbáltatván⁴⁹⁸

⁴⁸⁶ Ehhez járulván a teológiai kar bizonyítványa.

⁴⁸⁷ Vizsgákra.

⁴⁸⁸ 308 - a kéziratban tévesen 278 van.

⁴⁸⁹ Az újonnan jött tanulókat.

⁴⁹⁰ Anyakönyvbe.

⁴⁹¹ Adózzanak.

⁴⁹² Jegyzőnek.

⁴⁹³ Az ünnepeken.

⁴⁹⁴ Nyomda, könyvtár és akadémiai kert.

⁴⁹⁵ Állítana.

⁴⁹⁶ Nyomdászt.

⁴⁹⁷ Értekezéseknek.

⁴⁹⁸ Jóváhagyatván.

mindazonáltal az opus⁴⁹⁹ az academicus senatustúl, hogy valami alkalmatlan könyv világra ne jönnön tudatlansága által az typographusnak.

A bibliotheca is felette szükséges mind a deákokra s mind a professorokra nézve, kik kevés proventusokat ne kényszeríttessenek mind az könyvekre költeni, hanem az közönségeket magoknak megszerezvén, légyen a ritkábbakért hová bízni.

A bibliothecának pedig ajtaját minden szeredán, szombaton déljest meg kellene nyitlatni, és ha ki micsodás könyvet kívánna, a közönséges asztalra kiadni, nem bocsátván a könyvekhez senkit a bibliothecarius;⁵⁰⁰ ki ez munkájáért megérné az odafel megmaradt summának 100 forintjával.

Az academiának végezetre szüksége vagon egy kertre is, amelyben a füvek és ritkább fák plántáltatva légyenek, és az medicinae professor esztendőnként két vagy három versben az academicusok előtt abban bizonyos időközön a füvek természetiről profiteáljon,⁵⁰¹ akkor egyébnek békét hagyván, melyben mivel egy hortulanus⁵⁰² is kellene, amaz harmadik fennmaradott 100 forintot ennek kellene deputálni.⁵⁰³

Nem ártana egy konyhának is lenni, aholott kiki szükségére valót pénzért, ha keresne, találna. Ez jó karban állítatván nemcsak magát tartaná el, hanem még az academiának is nem kevés hasznot hajtana.

Segélj reá én Istenem bennünket!

⁴⁹⁹ A mű.

⁵⁰⁰ Könyvtáros.

⁵⁰¹ Adjon elő.

⁵⁰² Kertész.

⁵⁰³ Rendelni, odaadni.